

časopis za odgoj i obrazovanje

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

novi 92

muallim

zima 2022 • god. XXIII • br. 92
cijena 6 KM, za inozemstvo 6 €

SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
STAVOVI BOŠNJAČKE
INTELIGENCIJE O JEDNAKOSTI
ŽENE I MUŠKARCA
PROŽETI INTERPRETACIJOM
KUR'ANSKIH PORUKA

FADILJ MALJOKI
PRENATALNA
FAZA ČOVJEKOVOG
ŽIVOTA
U SUNNETU

ZUHDIJA HASANOVIĆ
KAKO ISLANSKOJ TRADICIJI
U BOSNI I HERCEGOVINI
VRATITI NJENU
ŽIVOTVORNU ULOGU?

SEAD SELJUBAC
LJUBAV HAFIZA
ABDULAHA
BUDIMLIJE PREMA
HARFU

NOVI MUALLIM

Časopis za odgoj i obrazovanje
zima 2022 • god XXIII • br. 92

Izdavač
Udruženje ilmijje
Islamske zajednice u BiH

Za Izdavača
Nesib Hadžić

Glavni urednik
Elvir Duranović

Redakcija
Ahmet Alibašić, Zehra Alispahić,
Senad Čeman, Ferid Dautović,
Mevludin Dizdarević, Sedad Dizdarević,
Hasan Džilo, Nedžad Grabus,
Dževad Hodžić, Mensur Husić,
Samedin Kadić, Armina Omerika,
Ermin Sinanović, Omer Spahić,
Rifet Šahinović, Senada Tahirović,
Meho Šljivo

Savjet časopisa
Dževdeta Ajanović, Enes Karić,
Hasan Makić, Hilmo Neimarlija,
Ševko Omerbašić, Muharem Omerdić,
Enes Pelidija, Fuad Sedić,
Seid Smajkić, Edina Vejo

Sekretar redakcije
Amir Zimić

Lektura
Adaleta Kadić

Prijevod rezimea
Subhi Wassim Tadei (arapski)
Amra Kaljanac (engleski)

UDK
Adisa Žero

Dizajn i prijelom
Mahir Sokolija

Fotografija na naslovnoj strani
Elvedin Subašić

Štampa
A DIZAJN, SARAJEVO

Tiraž
1.000

Adresa: Zelenih beretki 17, 71000 Sarajevo,
Telefon: ++387 (33) 236-391;
Fax: ++387 (33) 236-002;
<http://ilmijja.ba/novi-muallim/>
E-ISSN 2566-3208
glavniurednik@ilmijja.ba

Uplate
U KM na žiro-račun: 1602005500015065
kod Vakufske banke DD Sarajevo uz
naznaku "za Novi MUALLIM".
Za sve uplate staviti naznaku:
"za Novi MUALLIM".

Časopis izlazi tromjesečno
rukopisi, fotosi i zapisi se ne vraćaju!

Stavovi u objavljenim tekstovima odražavaju
stavove njihovih autora, a ne nužno i stavove
Redakcije časopisa Novi Muallim.

Štampanje ovog broja Časopisa za odgoj i
obrazovanje *Novi Muallim* sufinansiralo je
i podržalo Ministarstvo za nauku, visoko
obrazovanje i mlade Kantona Sarajevo

ELVIR DURANOVIĆ: Uvodnik 2

PUTOKAZI

SUMEJA LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ: Stavovi bošnjačke inteligencije
o jednakosti žene i muškarca prožeti interpretacijom kur'anskih poruka 3

SAGLEDAVANJA

ZUHDIJA HASANOVIĆ: Kako islamskoj tradiciji u Bosni i Hercegovini
vratiti njenu životvornu ulogu? 13

TEMA BROJA

ENES SVRAKA: Mekteb i mektepska pouka Islamske zajednice
u Bosni i Hercegovini – Analiza, iskustvo i preporuke 21
AHMED ADILOVIĆ: Mektepska pouka u vremenu i
refleksije na društveni život 30
MENSUR HUSIĆ: Izazovi mektepske pouke na području
bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska 35
NEVRES HODŽIĆ: Organiziranje i izazovi mektepske pouke
na nivou jednog međžlisa 41
ŠEJLA MUJIĆ KEVRIĆ: Pozitivna iskustva
u organizaciji mektepske pouke u džematu 45

MUALIM

AMRA IMAMOVIĆ: Suosjećam s drugima – ruka na kosi:
Nastavna priprema za čas iz predmeta Islamska vjeronauka 48

HUTBA I VAZ

FERID DAUTOVIĆ: Poslanik u medinskom društvu 53

ISLAMSKE TEME

ALMIR FATIĆ: Sura Et-Tekvir: Svako će saznati šta je pripremio 58
FADILJ MALJOKI: Prenatalna faza čovjekovog života u sunnetu 66
HARIS DUBRAVAC: El-Gazali i filozofi u očima Osmanlija 73
ALIJA RAHMAN: Izučavanje *Šatibijje* i sedam kira'eta u Bosni i Hercegovini 79
VEHID ARNAUT: Zemlja je emanet koji treba brižljivo čuvati 83

HISTORIJA OBRAZOVANJA

MINA KUJOVIĆ: Niže stručne domaćičke škole
u Bosni i Hercegovini (1952–1958) 88

ESEJ

SEAD SELJUBAC: Ljubav hafiza Abdulaha Budimlije prema harfu 92

ČLANCI

HIKMET KARČIĆ: O *Višegradskoj rezoluciji* 1941. godine 98

IN MEMORIAM

EDINA VEJO, IZET PEHLIĆ: Prof. dr. sc. Dževdeta Ajanović (1943 – 2023) 101

Upute za autore 102

Uvodnik

Početak XX stoljeća među Bošnjacima se jasnije čuju glasovi koji pozivaju na emancipaciju žena kojima su, iako su duboko poštovane kao majke, sestre i kćerke, bila uskraćena mnoga ljudska prava. Polazište za razumijevanje odnosa prema ženama predstavlja pitanje ljudske jednakosti muškaraca i žena, odnosno ljudskog dostojanstva žena uopće. Budući da Bošnjakinje do danas nisu uspjele osigurati puno ljudsko dostojanstvo koje u društvu imaju muškarci, ovaj 92. broj *Novog Muallima* u rubrici *Putokazi* otvaramo tekстом Sumeje Ljevaković-Subašić “Stavovi bošnjačke inteligencije o jednakosti žene i muškarca prožeti interpretacijom kur’anskih poruka”. Autorica u radu donosi pregled stavova bošnjačke inteligencije iz prve polovice XX stoljeća u pogledu ljudske jednakosti žene i muškarca, argumentiranih tumačenjem određenih kur’anskih ajeta.

U traganju za identitetom i pronalaženju puta kroz labirint savremenosti, značaj vjerske tradicije je neupitan. Pitanjem “Kako islamskoj tradiciji u Bosni i Hercegovini vratiti njenu životvornu ulogu?” bavi se rad Zuhdije Hasanovića koji donosimo u rubrici *Sagledavanja*. Hasanović podsjeća na važnost islamske tradicije i neophodnost vraćanja njoj, a sve s ciljem očuvanja i unapređenja ovog važnog aspekta identiteta Bošnjaka.

Mekteb kao temeljna odgojno-obrazovna institucija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini ima nezamjenjivu ulogu u procesu izgradnje ličnosti. Islamska zajednica kontinuirano iz godine u godinu nastoji unaprijediti mektepsku pouku i prilagoditi je savremenim društvenim okolnostima. S tim u vezi, sredinom septembra 2022. godine u Sarajevu je u organizaciji Uprave za vjerske poslove Rijaseta Islamske zajednice održano savjetovanje o temi “Mekteb i mektepska pouka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u 2022/23. godini”. U okviru savjetovanja izloženo je pet referata koje donosimo u rubrici *Tema broja*. Tekst “Mekteb i mektepska pouka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – analiza, iskustvo i preporuke”, čiji je autor Enes Svraka, govori o primjeni jedinstvenog Nastavnog plana i programa mektepske pouke. Posebno su zanimljivi podaci o broju upisanih i redovnih polaznika mekteba u školskoj 2021/2022. godini koje autor prezentira i analizira u ovom radu. Ahmed Adilović u tekstu “Mektepska pouka u vremenu i refleksije na društveni život” ukazuje na poziciju mektepske nastave u izvorima islama, predstavlja glavne karakteristike mekteba te naglašava značaj mektepske pouke za očuvanje vjere, tradicije, identiteta i porodičnih vrijednosti Bošnjaka muslimana. Tekst “Izazovi mektepske pouke na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska” autora Mensura Husića bavi se poteškoćama u organizaciji mektepske nastave u povratničkim džematima. Za potrebe rada Husić je proveo istraživanja među imamima/muallimima o izazovima s kojima se suočava mektepska pouka u ovom entitetu, a koje je predstavio na početku rada. U nastavku on nudi rezultate istraživanja koji pokazuju da se mektepska pouka na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta suočava s brojnim poteškoćama, od smanjenja broja polaznika uzrokovanih migracijom stanovništva, preko niskog procenta obuhvatnosti mektepskom poukom učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku u školi, do izazova u pogledu razumijevanja vlastitog nacionalnog identiteta. Budući da mu cilj nije bio samo detektovanje problema, Husić na kraju rada nudi rješenja za prevladavanje izazova s kojima se suočava mektepska pouka u ovom entitetu. U tekstu “Organiziranje i izazovi mektepske pouke na nivou jednog medžlisa” autor Nevres Hodžić prenosi iskustva i ukazuje na određene specifičnosti u organizaciji mektepske pouke na području MIZ Maglaj. *Temu*

broja zaključujemo tekстом Šejle Mujić Kevrić “Pozitivna iskustva u organizaciji mektepske pouke u džematu” u kojem autorica prezentira iskustva organiziranja mektepske pouke u okviru “Mektepskog centra” koji pohađaju bošnjačka muslimanska djeca u Livnu.

Nastavnu pripremu za čas islamske vjeronauke u petom razredu, “Suosjećam s drugima – ruka na kosi” autorice Amre Imamović, objavljujemo u rubrici *Muallim*.

Tekst “Poslanik u medinskom društvu” autora Ferida Dautovića koji donosimo u rubrici *Hutba i vaz* tematizira poslaničko djelovanje Muhammeda, a.s., u Medini koje na društvenom planu karakteriše formiranje zajednice muslimana i osnivanje grada-države čije uređenje je regulisano *Medinskim ustavom*.

Rubrika *Islamske teme* sadrži pet tekstova iz različitih islamskih znanosti: tefsira, hadisa, islamske filozofije, kira’eta i fikha. Radom “Sura Et-Tekvir: svako će saznati šta je pripremio” autor Almir Fatić nastavlja ciklus tumačenja surā iz tridesetog džuzua Kur’ana. Sura Et-Tekvir sadrži dvije teme: Kijametski/Sudnji dan i objava/vjerovjesništvo, koje se ubrajaju u temeljna pitanja islamskog vjerovanja. Fadilj Maljoki u tekstu “Prenatalna faza čovjekovog života u sunnetu” tematizira poslaničke smjernice vjernicima povezane s ovom fazom ljudskog života. Radom “El-Gazali i filozofi u očima Osmanlija” Haris Dubravac donosi, za naše govorno područje, manje poznate podatke o osmanskom pristupu raspravi između El-Gazalija i filozofa koje je inicirao sultan Mehmed el-Fatih. Iako se nalazila na periferiji velike osmanske države, Bosna i Hercegovina nije bila na margini islamskog intelektualnog toka. Školujući se na prestižnim istanbulskim medresama Bošnjaci su prenosili znanja i iskustva u Bosnu i Hercegovinu unutar koje su se vodile naučne rasprave na visokom nivou, o čemu svjedoče brojni sačuvani rukopisi. Alija Rahman u tekstu “Izučavanje *Šatibijje* i sedam kira’eta u Bosni i Hercegovini” podsjeća da se, u okviru nauke kira’eta, u bosanskohercegovačkim medresama izučavalo ovo čuveno djelo čiji prepisi su sačuvani u arhivu orijentalnih rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke. Značajna migracija stanovništva u gradove neminovno je dovela do napuštanja poljoprivrede kao jedne od najvažnijih ljudskih djelatnosti. U radu “Zemlja je emanet koji treba brižljivo čuvati” autor Vehid Arnaut ukazuje na univerzalne islamske poruke o potrebi obrađivanja zapuštenih njiva, međusobnom potpomaganju i propisima zekata na poljoprivredne proizvode.

Obrazovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini realizirano je kroz različite modalitete školovanja koje je trebalo omladini pružiti osnovna stručna znanja. U rubrici *Historija obrazovanja* donosimo tekst Mine Kujović “Niže stručne domaćičke škole u Bosni i Hercegovini (1952-1958)”. Autorica podsjeća da su stručne domaćičke škole osnivane iza Drugog svjetskog rata, u vrijeme kada je među ženskom omladinom postojalo veliko zanimanje za škole ovog tipa.

Prošle, 2022. godine obilježeno je 100 godina od rođenja hafiza Abdulah-ef. Budimlije. U rubrici *Esej* objavljujemo tekst Seada Seljubca “Ljubav hafiza Abdulaha Budimlije prema harfu” u kojem autor skreće pažnju na odnos hafiza Budimlije prema Kur’anu, posebno u vrijeme dok je bio u zatvoru, gdje je učestvovao u prepisivanju *Mushafā*. Ovaj broj *Novog Muallima* zatvaramo rubrikom *Članci* koja sadrži tekst “O *Višegradskoj rezoluciji* 1941. godine” autora Hikmeta Karčića. Sretni smo da se integralni tekst *Višegradske rezolucije*, važne za izučavanje historije Višegrada i okoline u Drugom svjetskom ratu, prvi put objavljuje u našem časopisu.

Elvir Duranović

STAVOVI BOŠNJAČKE INTELIGENCIJE O JEDNAKOSTI ŽENE I MUŠKARCA PROŽETI INTERPRETACIJOM KUR'ANSKIH PORUKA

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
sumeja.ljevakovic@iitb.ba

SAŽETAK: Polazište od kojeg zavise i na kojem počivaju sve aktivnosti na planu emancipacije žene jeste pitanje ljudske jednakosti žene i muškarca odnosno pitanje ljudskog dostojanstva žene uopće. Određenje spram ovog pitanja pretpostavka je za dobivanje svih ljudskih prava koja su ženi oduzeta. Uzimajući to u obzir, pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod Bošnjaka za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca te stava islama spram žene uopće. U tom kontekstu, mnoga bošnjačka inteligencija svoje stavove o (ne)jednakosti žene i muškarca zasnivala je, između ostalog, i na kur'anskim ajetima. U ovom radu dat je pregled stavova bošnjačke inteligencije u pogledu ljudske jednakosti žene i muškarca prožetih interpretacijom kur'anskih ajeta kojima su podupirali svoje stavove o ovom pitanju.

Ključne riječi: Kur'an, tefsir, bošnjačka ulema, položaj žene, ravnopravnost žene, jednakost žene i muškarca, emancipacija žene, islam

Uvod

U povijesti većine kultura i narodnih zajednica podređenost žene percipirana je kao univerzalna, prirodna, Bogom dana, inherentna, nepromjenljiva i neosporna činjenica. Osim toga, ljudskost žene uopće bila je predmet rasprave brojnih vodećih filozofa koji su ženu lišili osobina koje je čine čovjekom ili su osobine žene smatrali njenim prirodnim nedostatkom i ljudskom devijacijom. Ne može se s potpunom preciznošću

i pouzdano tvrditi kako je u povijesti došlo do potčinjenosti, odnosno neravnopravnosti žene. Određene teorije sugeriraju da je muška dominacija, jednostavno, stvar prirode te da je do toga došlo usljed podjele poslova na ženske i muške, dok pojedine teorije sugeriraju da su različite biološke funkcije i kapaciteti muškarca i žene uvjetovali i njihove različite socijalne funkcije i ravnopravnost u društvu. (Lener, 1986:16-17) Osim toga, određeni autori su, kao objašnjenje, koristili i religijske argumente prema

kojima je muškoj dominaciji potporu, navodno, dala i tradicionalna doktrina "prvog grijeha", koja ženu portretira kao biće krivo za izgon čovječanstva iz Raja. (Wiley, 2002:174)

Kur'an odbacuje krivicu hazreti Have za izgon ljudi iz Dženneta insistirajući da su i hazreti Adem i hazreti Hava zajedno okusili plod zabranjenog drveta, čime se hazreti Hava i sav ženski rod amnestira od krivice za praiskonski grijeh. Kur'anski ajeti koji govore o tome (Kur'an, El-Bekare, 36; Taha, 120-121; El-'Araf,

20-22), zajedno s ajetima o stvaranju Adema i Have od iste ljudske vrste, bili su dobra podloga za jedno novo muslimansko poimanje rodniha odnosa koji će počivati na principima ljudske jednakosti. Međutim, muslimani su fokus svoga učenja, umjesto na ovim ajetima, okrenuli ka drugim ajetima koji govore o odnosu među supružnicima; odnosu prema siročadi; nasljedstvu; svjedočenju; a koji su postali ishodište za posebnu percepciju žene u islamu koja je srasla sa sviješću i vjerovanjem u prirodno predodređenu, bogomdanu, nadređenu poziciju muškarca i podređenu poziciju žene u svim segmentima od vjerovanja do položaja u porodici i društvu. (Rahman, 2011:103-111)

Iz ovih razloga, pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod muslimanskih zajednica za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca i kur'anskog stava spram žene uopće. Budući da osnova neravnopravnog položaja žene u svim segmentima života, od obrazovanja, posla, plaća, položaja u porodici i slično, leži u percepciji inherentne ljudske nejednakosti muškarca i žene, nužno je bilo, u prvom redu, ženi vratiti ljudsko dostojanstvo jednako onom koje ima muškarac kako bi joj se osiguralo vraćanje drugih prava. U tom kontekstu, o ljudskoj jednakosti žene i muškarca govorilo se i kod Bošnjaka, a mnogi među njima svoje su stavove o tom pitanju zasnivali na kur'anskim ajetima.

Značaj stavova bošnjačke uleme o pitanju emancipacije žene

Posmatrajući rasprave o emancipaciji žene kod Bošnjaka prema historijskoj periodizaciji, može se uočiti da se, osim pitanja prava na obrazovanje, o emancipaciji žene općenito u doba austrougarske uprave nije značajnije raspravljalo. Suštinski najznačajnije rasprave o ovom pitanju nastale su između dva svjetska rata kada se među Bošnjacima, pored tradicionalne vjerske inteligencije,

javlja sloj svjetovne inteligencije a kasnije i reformatorske vjerske inteligencije koje su pitanje emancipacije žene sagledavale iz različitih perspektiva. Uopćeno, u ovom periodu među Bošnjacima su se mogli naći stavovi onih koji su zagovarali jednakost žena i muškaraca kao i stavovi onih koji su se protivili istom. Ti stavovi su, uglavnom, odražavali lične stavove pojedinaca a mnogi su bili potkrijepljeni i tumačenjem Kur'ana. Nakon Drugog svjetskog rata, odnosno usvajanjem Ustava FNRJ (1946) koji je u članu 24. normirao ravnopravnost žene i muškarca u državnom, društveno-političkom i privrednom životu, među Bošnjacima započinje institucionalno zalaganje i interes za sve većim promicanjem jednakosti muškarca i žene. U ovom periodu se mogu naći studije koje govore u prilog jednakosti muškaraca i žena, dok se stavovi protivnika jednakosti žene i muškarca prestaju javno iznositi.

Stavovi bošnjačke inteligencije su neosporno imali ogromnu ulogu u kreiranju zakona i odnosa Bošnjaka spram ženskog pitanja a bili su i glavni medijator između islama kao vjere Bošnjakinja i Evrope kao prostora njihovog življenja sve do Drugog svjetskog rata. Uzimajući to u obzir, možemo kazati da su studije i rasprave o ženskom pitanju imale i funkcionalni, a ne samo teorijski značaj te da je uvid u iste značajan za izučavanje bošnjačke vjerske misli, ali i vjerske tradicije Bošnjaka općenito.

Tumačenje Kur'ana u razmatranju pitanja ljudske jednakosti muškarca i žene

Među prvima koji su posezali za Kur'anom kao argumentom u tretiranju pitanja ravnopravnosti žena i muškaraca bio je Osman Nuri Hadžić (1925:301) koji je tvrdio da je Kur'an, u prvom ajetu sure En-Nisa', potvrdio jednakost žene i muškarca u stvaranju i socijalnom položaju pred Bogom i ljudima. Shodno svom tumačenju on i prevodi spomenuti ajet gdje, kako on kaže, stoji:

Smrtnici! Bojte se Boga koji vas je sve stvorio po istom životnom principu, – čovjeka i ženu od kojih se umnožilo čovječanstvo. Bojte se Boga od koga svi pomoć tražite i poštujujte krvnu vezu. Bog zna sva vaša djela.

Po procjeni Hadžića (1925:301), ovaj ajet je bio revolucija za sve običaje i tradicijske vrijednosti, način mišljenja i uvjerenja koja su do tada vladala kod Arapa i drugih naroda.

Nedugo nakon ovog teksta, u povodu izjave reisul-uleme Džemaluddina Čauševića o otkrivanju lica kod žena, Osman Nuri Hadžić (1928:5) opet skreće pažnju na ovaj ajet. U svom kratkom osvrtu na pitanje otkrivanja lica žena on se fokusira na slobodu žene u islamu citirajući ovaj ajet u istom prijevodu koji je gore naveden, dajući mu, usto, dodatno tumačenje. U svom drugom osvrtu on tvrdi da se iz ovoga ajeta vidi da je žena u svemu izjednačena s muškarcem i pred Bogom i pred Zakonom te da se načelo koje je sadržano u ovom ajetu provlači kroz cijeli sadržaj Kur'ana.

Treba napomenuti da su prijevod i tumačenje ovoga ajeta, inače, bili predmet diskusije među muslimanima u tretiranju položaja žene u Kur'anu i islamu uopće. U modernim tefsirima postoji tendencija da se ovaj ajet tumači u kontekstu stvaranja Adema i Have od jedne duše, od jedne vrste ili s jednakim osobinama.¹ U tradicionalnim tefsirima se ovaj ajet tumači u smislu stvaranja žene od prvog čovjeka – Adema, a takva interpretacija se potkrepljuje hadisom Poslanika, a. s., koji prenose El-Buhari i Muslim od Ebu Hurejre. U hadisu se spominje da je Poslanik, a. s., rekao: "Ljubazno postupajte sa ženama, jer je žena stvorena od rebra, a rebro je najviše krivo u gornjem dijelu. Ako počneš da ga ispravljáš, slomit ćeš ga, a ako ga ostaviš, ono će ostati krivo, pa primite preporuku o ženama". (El-Buhari, hadis br. 3331) Međutim,

¹ Vidi naprimjer tefsir Muhameda Ratiha en-Nabulsija. Dostupan na: <https://nabulsi.com>.

iako su Bošnjaci svoje tumačenje Kur'ana najčešće zasnivali na tradicionalnim tefsirima, do objavljivanja prijevoda Kur'ana na bosanski jezik Besima Korkuta interpretacija ovog ajeta u kontekstu stvaranja muškarca i žene od iste vrste pojavljivala se i u brojnim drugim prijevodima ovoga ajeta na bosanski jezik.²

U tom kontekstu možemo spomenuti prijevod ovoga ajeta od Malika Kulenovića. U tekstu objavljenom u *Moslemischer Revue* u Berlinu, a koji na bosanski jezik prevodi Malik Kulenović, autor Sadr-Ud-Din negira krive predodžbe koje Evropljani imaju o položaju žene u islamu te potencira da Kur'an upravo u gore spomenutom, prvom ajetu sure En-Nisa', naglašava praiskonsku prirodnu i društvenu jednakost muškarca i žene te njihovu ravnopravnost. Prema prijevodu Kulenovića (Sadr-Ud-Din, 1926:41), u ovom ajetu se navodi da su svi ljudi stvoreni od jednog bića, ali se ne navodi da je to biće Adem niti da je Hava stvorena od Adema već da su žene stvorene od iste vrste koja pripada spomenutom biću:

O narode, bojte se vašeg Gospodara, koji vas je stvorio od jednog bića i stvorio vašu ženu od iste vrste. Bojte se Boga kojemu se molite, a poštujujte žene i rodbinu vašu, jer zaista On bdi je nad vama.

Iako Kulenović nije preveo ajet s arapskog jezika, ovaj prijevod, ipak, pokazuje da su Bošnjaci imali priliku da o ovom ajetu promišljaju i na ovaj, drugačiji način od uobičajenog, tradicionalnog načina razumijevanja i tumačenja ovoga ajeta.

Pored spomenutih autora, ovaj ajet zauzeo je posebno mjesto i u članku Mustafe Čelića objavljenog u časopisu *Novi bebar* 1927. godine u nekoliko nastavaka. Spomenuti članak Čelića tretira položaj žene u islamu odbacujući tvrdnje koje sporadično dolaze sa Zapada o neravnopravnosti

žene u islamu i njihovom drugorazrednom položaju u islamu i muslimanskim društvima. U svom radu M. Čelić (1927:92) potcrtava da su žene u islamu bez ikakve dvojbe ravnopravne članice društva, da žena nije stvorenje drugoga reda i da nije nikakva stvar u posjedu muža, već da je ravnopravna svome suprugu. Kao dokaz za svoju tvrdnju on navodi prvi ajet sure En-Nisa' koji prevodi u smislu stvaranja muškarca i žene od iste vrste:

O, narodi! Bojte se svoga Gospodara, koji je vas sve od jednog jedinog bića stvorio i koji stvori vaše žene od čega i vas (od iste sastojine). Bojte se Boga, koga vi svi molite i poštujujte žene i rodbinu; jer zaista, Bog njih čuva!

Mora se primijetiti da prijevod ovoga ajeta od Mustafe Čelića dosta nalikuje prijevodu Malika Kulenovića iako Čelić u svom prijevodu izravnije navodi da je žena stvorena od istog sastava kao i muškarac, što ne ostavlja nikakvu aluziju na to da postoji mogućnost da je žena stvorena od dijela muškarca, tj. njegovog rebra.

Ali Riza Prohić (1931:11) također se dotakao ovoga ajeta odgovarajući na Begovićevo tumačenje ajeta iz sure En-Nisa' koji govore o poligamiji. U svom osvrtu na ovo pitanje Prohić kritikuje tematiziranje pitanja poligamije insistirajući na tome da se pažnja s ajeta o poligamiji treba presmjeriti na drugi ajet kojim ova sura započinje, a koji ima daleko važnije odredbe i naredbe za čovječanstvo. Ovaj ajet prema Prohićevom prijevodu ima sljedeće značenje:

O vi, ljudi, ljudski rode! Bojte se vašeg Gospodara koji vas je stvorio od jednoga nefsa, a od ovoga par i od toga para rasporedio mnoštvo muškinja i ženskinja.

Kako se da primijetiti, Ali Riza Prohić je kur'ansku riječ *nefs*, spomenutu u ovom ajetu, ostavio

neprevedenu. Ovim prijevodom Prohić nije dao eksplicitno značenje ovoj riječi niti se njeno značenje moglo implicitno razaznati iz nastavka njegovog prijevoda. Iz njegovog prijevoda se, tako, može čitati da je *nefs* duša od koje je stvoren par, a može se tumačiti i u značenju jedinke od koje je stvoren njen par.

Poseban pomak u tumačenju ovoga ajeta desio se objavljivanjem knjige Kasima Hadžića *Položaj žene u islamu* (1940:11) u kojoj on prevodi ovaj ajet na sljedeći način:

Ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne duše.

Ovim prijevodom Kasima Hadžića kur'anska riječ *nefs* spomenuta u ovom ajetu prvi put je na bosanski jezik prevedena u značenju *duše*, a ne *bića*. Ovim je Kasim Hadžić pokazao veliko odstupanje od tradicionalnog načina prevođenja i razumijevanja ovoga ajeta. On, usto, u komentaru ovoga ajeta navodi da su i muškarci i žene stvoreni od jedne stvari i da nema razlike u postanku muškarca i žene, da su svi ljudi u smislu rasa i klasa jednaki te da se zakoni odnose na sve podjednako.

Knjiga Kasima Hadžića je kod Bošnjaka naišla na pozitivne reakcije. Mahmud Traljić (1940-41:92) ovu je knjigu ocijenio kao odličnu knjigu koja pokazuje da zapostavljenom položaju žene kod muslimana nije kriv islam već muslimani, te da će se stanje popraviti tek onda kada se muslimani budu pridržavali islamskih propisa.

Osim prijevoda ovoga ajeta, koji su citirani uz komentare autora, a u okviru članaka o položaju žena, tumačenje ovoga ajeta kod Bošnjaka je moguće pratiti i u prijevodima Kur'ana na bosanski jezik. Ali Riza Karabeg (2019), tako, u svom prijevodu Kur'ana koji je prvi put objavljen 1937. godine daje oba značenja, tj. da je žena stvorena od rebra Ademovog

određena. Vidi: Amina Wadud, *Kur'an i žena: ponovljeno čitanje svetog teksta iz ženske perspektive*, prijevod: Zilka Spahić Šiljak i Đermara Šeta, TPO Fondacija, Sarajevo, 2014, str. 20-21.

² Ipak, tumačenja i prijevodi ovoga ajeta nisu nikada bili predmet naročite rasprave među Bošnjacima. Tumačenje ovoga ajeta je značajno došlo do izražaja tek prijevodom knjige *Kur'an i žena: ponovljeno*

čitanje svetog teksta iz ženske perspektive Amine Wadud koja analizira kur'anski izraz *nefs* i prevodi ga u značenju duše, a ne bića, te insistira da kur'anska verzija stvaranja čovječanstva nije spolno

i da je stvorena od njegove vrste ili rase. Njegov prijevod ovoga ajeta glasi:

O ljudi! Bojte se svoga Gospoda, koji vas je sve stvorio od jednog čeljadeta. On od tog čeljadeta, od njegova rebra (ili od njegove rase) stvorio njegovu drugaricu, a potom on učini da od njih potekne toliko ljudi i žena...

Ovim prijevodom Ali Riza Karabeg pokazuje opreznost u dosljednom prevođenju značenja ajeta ali i revnosnost u očuvanju tradicionalnog tumačenja Kur'ana.

Osim Karabega, Džemaluddin Čaušević i Muhamed Pandža su, također, u svom prijevodu Kur'ana (1969) koji je prvi put objavljen 1937. godine pokazali veću privrženost tradicionalnom tumačenju ajeta pa su ovaj ajet preveli u smislu stvaranja Have od Adema, a.s.:

O ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne osobe, a od nje je stvorio njezinu družicu, i od njih dvoga rasprostranio mnogo muškaraca i žena.

Pored prvog ajeta sure En-Nisa', bošnjački autori su se pozivali i na druge ajete koji su, po njima, ukazivali na jednakopravni tretman muškarca i žene u islamu. Muhamed Tufo (1937:214), tako, govoreći o jednakosti žene i muškarca u islamu, citira 21. ajet sure Er-Rum koji ima približno značenje ranije spomenutom ajetu.

Iako Muhamed Tufo ne nudi prijevod ovoga ajeta, jasno je iz njegovog obrazloženja da ovaj ajet, po njemu, izjednačava muškarca i ženu u ljudskim vrijednostima, odnosno da ženi daje ljudsku dimenziju, istu onu dimenziju koja muškarca čini čovjekom. Ovaj ajet, po M. Tufi, ukazuje na pravednost Kur'ana koja se ugleda u tome da, kako on kaže, Kur'an muškarce obavještava da je žena jednako ljudsko biće kao što su i oni. Nije sigurno u kojem je kontekstu Tufo smatrao da je Kur'an pravedan kada navodi ovu činjenicu. Pretpostavlja se, iz rečenog, da Tufo smatra kako je tretiranje žene kao inferiornog bića nepravda prema ženama, a da tu nepravdu Kur'an ovim ajetom ispravlja.

Ovaj ajet, pored Tufe, navodi i Šukrija Alagić (1933:260), prevodeći ga na sljedeći način:

A od Njegovih (Božijih) znakova je što je stvorio za vas, a između vas žene da se na njih oslanjate, i postavio je među vas ljubav i samilost (...).

U drugom tekstu, objavljenom godinu kasnije, Alagić (1934:351) spominje isti ajet uz jedan poseban dodatak koji doprinosi boljem razumijevanju značenja ovoga ajeta:

I od Njegovih (Božijih) je znakova da je za vas a između vas (iz vašeg — ljudskog roda) stvorio žene da se u njih pouzdajete, a među vas (muškarca i žene) postavio je ljubav i milost.

Iz drugog prijevoda ovog ajeta od Šukrije Alagića nazire se da i on ovaj ajet povezuje sa kur'anskim priznanjem ljudskosti žene jer je u napomeni naglasio da Bog žene stvara iz ljudskog roda, dok je u njegovom prvom prijevodu taj dio izostao. Pored ovoga, u samom tumačenju ovoga ajeta Alagić spominje da ovaj ajet potvrđuje i Božiju moć. Jedan od znakova Božije moći, po Šukriji Alagiću, jeste taj što žena napušta svoje bližnje i pristaje biti uz muža uvjerena da će ta veza s mužem biti jača od bilo koje druge veze i da će joj život biti ljepši nego bilo gdje drugo i da je, tako, taj prirodni savez između muškarca i žene, koji je potvrđen ovim ajetom, jači od bilo kojeg drugog.

Isti ajet navodi i šerijatski sudija hafiz Abdulah Ajni Bušatlić (1925:182) prilikom rasprave o položaju žene u islamu. Po njemu, ovaj ajet je dokaz da žena u islamu nije stvorena da služi kao predmet, već da bude drugarica svoga muža i ravnopravan član zajednice, da bude suradnik u izgradnji sreće supruga i da s njim dijeli sreću i žalost. On nudi slobodniji prijevod samo onog dijela ajeta koji se odnosi na vezu između supružnika, dok dio ajeta koji govori o stvaranju žene ne prevodi. Po njemu, ovaj dio ajeta ima sljedeće značenje:

Žene su vam radi toga da se s njima smirite, a Bog podario vam je sreću i ljubav da s njima ispravno postupite.

Značajniji osvrt na ovaj ajet dat je u članku "Kur'an" (1936:2) anonimnog autora, objavljenog u nastavcima u listu *Islamski glas*. Pored općih informacija o Kur'anu i određenim kur'anskim propisima, autor se osvrnuo i na tretiranje žene u Kur'anu navodeći prijevod i tumačenje ovoga ajeta. Prijevod ajeta po ovom autoru glasi:

Od Njegovih znakova je što vam je između vas stvorio družice da s njima boravite, i među vas je usadio ljubav i samilost.

Prema autoru ovog članka, ovaj ajet očituje kur'ansko pravilo odnosa među supružnicima, ali i izjednačava ženu i muškarca kao članove ljudske zajednice. Ovaj ajet, kako kaže autor, ističe da su suprug i supruga dva ravnopravna druga, odnosno dva ravnopravna člana zajednice bez čije saradnje se ne može pravilno zajednički živjeti.

Sličan prijevod ovoga ajeta je zabilježen u tekstu Čamila Avdića (1938:338):

Od Njegovih je znakova i to da vam je stvorio družice da s njima stanujete i stvorio je među vama ljubav i milost.

Međutim, iako prijevod ovoga ajeta od tadašnjeg učenika Gazi Husrev-begove medrese Čamila Avdića nalikuje prijevodu ajeta anonimnog autora koji je objavljen u listu *Islamski glas*, Avdić se ne slaže u tumačenju ovoga ajeta sa autorom članka "Kur'an". Po Č. Avdiću, ovaj ajet ne podrazumijeva ravnopravnost supružnika jer je, po njemu, izjednačavanje žene s muškarcem besmisleno, bespotrebno, neprirodno i nepravedno. On je, također, dodao da će feminizam koji insistira na izjednačavanju muškarca i žene doživjeti neuspjeh. Istovremeno, Avdić je tvrdio da žena u islamu, ipak, nije ni podređena muškarcu kako pojedinci tvrde već joj je dato odgovarajuće mjesto s pripadajućim pravima i dužnostima u skladu s njenim tjelesnim i duševnim karakteristikama.

Spomenuti ajet citiran je i u članku "Položaj žene u islamu" autora

Sadr-Ud-Dina čiji prijevod je objavljen u prvom ženskom bošnjačkom časopisu "Đulistan" (1926:41). Urednik časopisa Malik Kulenović prevodi ovaj ajet na sljedeći način:

I jedan je od njegovih znakova da je on stvorio vama žene od jedne te iste vrste, da biste s njima postigli blaženstvo. On stavi među Vas nježnost i ljubav. O tome svemu su vidni znaci Njegovi za ljude koji razmišljaju.

Iako je riječ o prijevodu s nje-maćkog, a ne s arapskog jezika, značajno je navesti da Malik Kulenović (1926:41) eksplicitno prevodi ovaj ajet u kontekstu stvaranja žene od iste vrste, a ne u kontekstu družica koje mogu biti iz neke druge vrste. Također, u ovom tekstu je naveden i prijevod još jednog ajeta (El-'Araf, 189) koji, slično, govori o stvaranju žene od iste vrste kao i muškarca kako bi se dodatno potkrijepio stav autora da je žena podjednako ljudsko biće kao i muškarac:

On je taj koji Vas stvori iz jednog bića i vašu ženu od iste vrste, da nađete mir i zadovoljstvo u ljubavi s njome.

Pored ljudske jednakosti žene i muškarca, pojedini autori navodili su da propisi Kur'an koji izjednačavaju muškarca i ženu u pravima i dužnostima, naredbama i zabranama, odnosno nagradama i kaznama općenito dokazuju jednakost muškarca i žene u islamu. Primjeri tih ajeta, prema autoru članka "Kur'an" (1936:2), jesu: "Ko bude radio dobro djelo, pa bio muškarac ili žensko" (En-Nahl, 97) ili "pravovjerni i pravovjerna". (Et-Tevba, 71) Ovakvih ajeta je nebrojeno i svi oni, kako kaže anonimni autor, dokazuju da Kur'an promiče jednakost muškarca i žene.

Slično, Alija Izetbegović u tekstu posvećenom 1400. godišnjici Kur'ana piše raspravu o položaju žene u islamu u kojoj tvrdi da Kur'an u brojnim ajetima priznaje jednaku vrijednost muškarca i žene. (1969:27) Po njemu, Kur'an ne priznaje ravnopravnost žene u evropskom smislu već naglašava svoju ravnopravnost žene.

Tako, kaže Izetbegović, Kur'an priznaje razlike između muškarca i žene, ali naglašava jednaku vrijednost muškarca i žene i, u tom smislu, kada su u pitanju vrijednosti žene Kur'an ne ostavlja prostora za interpretaciju već nedvosmisleno proklamuje jednakost muškarca i žene. Kao dokaz za to Alija Izetbegović navodi sljedeće ajete:

Ja ne dam da propadne djelo onog ko ga učini, bio on muškarac ili žena; vi ste jedni od drugih...! (Alu Imran, 195)

Ljudima pripada udio u onome što oni steknu, a i ženama u onome što one steknu. (En-Nisa', 32)

Vjernici i vjernice su prijatelji jedni drugima; naređuju poštenje, a zabranjuju zlo (...) Allah obećaje vjernicima i vjericama džene-te po kojima vode teku (...) (Et-Tevba, 71-72)

Pored ovih ajeta, Alija Izetbegović (1969:27) navodi da ljudsku jednakost između muškarca i žene potvrđuju i drugi ajeti, poput sljedećih: El-Ahzab, 35; El-Ahzab, 73; Ez-Zuhruf, 69-70; En-Nahl, 97; En-Nur, 23. Štaviše, Izetbegović navodi da je ovo kur'ansko načelo izraženo i u ajetima koje muslimani tumače u smislu obaveze pokrivanja žena (30. i 31. ajetu sure En-Nur). U ovim ajetima, kaže on, Kur'an se podjednako obraća i muškarcima kao i ženama u pozivu da očuvaju svoja stidna mjesta.

Poput A. Izetbegovića, i Osman Nuri Hadžić navodi još nekoliko ajeta koji, po njemu, indirektno ukazuju na to da Kur'an naglašava ljudsko dostojanstvo žene. Jedan od tih ajeta, po O. N. Hadžiću, jeste jednako kur'ansko tretiranje malodobne muške i ženske djece. Kur'an, kaže Hadžić (1925:301), naređuje roditeljima da djecu, bez razlike, odgajaju i čuvaju im imetak:

Čuvajte imanje malodobnih i dajte im što je njihovo. Nemojte trošiti njihova dobra da umnožite svoja; to bi bio veliki zločin. (En-Nisa', 2)

Ne dirajte nikada u imanje maloljetnih, osim u namjeri da ga uvećate. (El-En'am, 152)

Potom, Osman Nuri Hadžić navodi da Kur'an brine o ljudskom dostojanstvu žene i tako što štiti žensku djecu strogom prijetnjom onima koji žive kćeri ubijaju.

Malik Kulenović u prijevodu teksta Sadr-Ud-Dina (1926:41) navodi još jedan ajet u kojem je, po autoru teksta, ravnopravnost žene i muškarca najbolje naznačena:

Ženama pripada isto pravo, kao što se zahtijevaju od njih i iste dužnosti. I one imaju u jednakoj mjeri prava prema muškarcima, kao što i muškarci prema ženama. (El-Bekare, 228)

Ovaj ajet, u vrlo sličnom prijevodu koji odstupa od arapskog teksta ovoga ajeta, citira i Mustafa Čelić (1927:92):

Ženama pripadaju ista prava, jer se od njih traže i iste dužnosti; i one imadu na isti način prava naprama muževima, kao muževi naprama njima.

Mustafa Čelić navodi da je ovo prijevod 228. ajeta druge sure iako se da primijetiti da je ovo slobodan prijevod spomenutog ajeta. Prijevod ovog ajeta M. Čelića dokazuje kako se Čelić prilikom pisanja svog teksta služio Kulenovićevim prijevodom teksta Sadr-Ud-Dina i njegovim prijevodom ovoga ajeta, kao i ranije spomenutog 1. ajeta sure En-Nisa'.

Osim spomenutih autora, i Kasim Dobrača (1944-45:244) navodi prijevod ovoga ajeta u sljedećem značenju:

Žene imaju prava kao što imaju i dužnosti.

On, u komentaru ovog ajeta, navodi da je ovaj kur'anski ajet zagaran-tovao potpuna prava ženi priznavši je, ne kao ravnopravno, ali zasigurno kao dostojno ljudsko biće.

Međutim, za razliku od M. Čelića, M. Kulenovića i K. Dobrače, reisul-ulema Ibrahim Fejić u članku "Pokrivanje žene u islamu" (1950:101) navodi da je u islamu žena dobila ista prava i dužnosti kao i muškarac, ali da je ipak ovim 228. ajetom sure El-Bekare muškarcu dodijeljena uloga starješine u porodici. Kao potvrdu

svog stava on navodi i prijevod nastavka ovoga ajeta koji je kod ranijih autora izostavljen:

One (žene) imaju sva prava i dužnosti kao i muškarac, samo muškarac ima jedan stepen više (glava porodice).

Ono što je značajno izdvojiti ovdje jeste da reisul-ulema Ibrahim Fejić u svom prijevodu ovoga ajeta jasno daje do znanja da je spomenuti stepen koji muškarac uživa, prema ovom kur'anskom ajetu, vezan samo za njegovu ulogu kao starješine u porodici.

Tumačenje Kur'ana u dokazivanju inherentne inferiornosti žene

Pored autora koji su univerzalne poruke i propise Kur'ana tumačili na način da Kur'an izjednačava muškarce i žene, među Bošnjacima je bilo i onih koji su u Kur'anu tražili dokaz da je žena inferiorno biće u odnosu na muškarca. Pojedini autori su, u tom kontekstu, određene kur'anske propise i zabrane koji su vezani za žene pripisivali nižem položaju žene u odnosu na muškarca i njenim prirodnim slabostima, dok su drugi spomenute propise koristili kao dokaz da je njihova predodžba o ženama kao nižerazrednom biću tačna.

Husein Jahić (1932-33:347-348), pod pseudonimom Jahjazade, tako, tvrdi da je žena umno slaba do krajnjih granica. Ona je slaba, po njegovoj procjeni, toliko da uopšte ne može da promišlja imalo dublje, već sve stvari promatra površno. Iz tog razloga je islam, stav je Jahjazadea, poznajući dušu žene i njene druge karakterne osobine, odredio i namijenio joj kuću i izolovao je iz muškog društva (s kojim nije u srodstvu). Navodni nedostatak žene je, po Jahjazadeu, islam riješio na način da je ženi namijenio kuću s ciljem da se žena sačuva od "brutalnog poniženja" kojem bi, navodno, bila izložena u slučaju izlaska iz kuće.

Argument da su za sve krive prirodne osobine žene koristili su i drugi

autori koji su tim izgovorom pravdali mnoge naizgled muškarcima naklonjene vjerske propise. Osman Nuri Hadžić (1925:325), tako, u razmatranju uloge muškaraca i žena u porodici i društvu kaže da je priroda sama, a ne vjera, povukla granicu između muškarca i žene i dodijelila im različite funkcije u porodici i društvu. H. A. Bušatlić, odgovarajući na pitanje zašto poliandrija nije dozvoljena u islamu, kaže kako odgovor leži u prirodnoj svrsi žene. Njena svrha je isključivo rađanje, a mnogomuštvo bi onemogućilo rađanje. Budući da se to ne bi dopalo ženama, mnogomuštvo je zabranjeno, tvrdi Bušatlić. (1924:271) Slično, M. A. Čerimović (1939:38), pojašnjavajući zašto muslimanki nije dozvoljeno udati se za nemuslimana, navodi da je to zato što je muškarac fizički i intelektualno jači od žene te da starješinstvo i briga o porodici pripada jačem. To je, po njemu, potvrđeno i kur'anskim ajetom:

Muškarci su nadmoćniji, te upravljaju i vode brigu o ženama, jer je Allah odlikovao i uzdigao jedne iznad drugih i jer oni troše svoje imetke (za uzdržavanje žena). (En-Nisa', 34)

Ovaj kur'anski ajet, kaže Čerimović, jasno stavlja na znanje da je žena slabija i da je njeno da služi u kući i porodici. Prema tome, muslimanka bi, u slučaju udaje za nemuslimana, morala služiti svome suprugu (nemuslimanu) i učestvovati u slavama i ne bi mogla ispunjavati svoje vjerske dužnosti.

Karakteristično je da su pojedini bošnjački autori, kao i drugi muslimanski autori u svijetu, kur'anske predodžbe o odnosima među supružnicima tumačili kao dokaz da Kur'an ponižava žensko ljudsko dostojanstvo i tretira je kao manje vrijedno biće u odnosu na muškarca. To se može vidjeti iz tumačenja ajeta koji citira Čerimović.

Spomenuti ajet je nepoznat autor pod pseudonimom Ibni Muslim

među prvima citirao i tumačio u svom reagiranju na brošuru Dž. Sulejmanpašića. Odbacujući tvrdnje i pozive Sulejmanpašića na otkrivanje žena i njegovo tumačenje Kur'ana i propisa islama, u svom odgovoru Ibni Muslim (1919:2) ne propušta spomenuti i to da muškarci u islamu imaju prvenstvo nad ženama uopće. Po Kur'anu i šerijatu, kaže autor, muškarci će uvijek prednjačiti i to im pravo "ne mogu žene uzurpirati", jer su muškarci "prirodno sposobniji od žena" i "troše svoj kapital na žene". Taj stav autor potkrepljuje upravo ovim ajetom:

Ljudi³ će nadzirati žene zato što su sposobniji i što troše jedan dio svoga kapitala. (En-Nisa', 34)

Ibni Muslim, kako se iz navedenog vidi, starješinstvo muškarca u porodici proteže na značenje nadmoći i prednosti muškarca nad ženom uopće.

Tendencija takvog tumačenja ovoga ajeta je zabilježena i kod Ali Riza Prohića (1931:23), koji ovaj ajet prevodi na sljedeći način:

Ljudi su skrbnici, starješine, zaštitnici nad ženama, zato što ih je Bog uzvisio nad žene i zato što ljudi troše na potrebe žena. (En-Nisa', 34)

Iako A. R. Prohić u pojašnjenju ovoga ajeta navodi da arapska riječ koju Bog Dragi koristi da opiše odnos muškarca i žene u ovom ajetu ima porijeklo u riječi *kajjim*, koja označava osobu koja vrši poslove za drugog, te da sama riječ *kaavam* ima značenje onoga koji upravlja, zapovijeda i brani, on, ipak, ostaje na stanovištu da ovaj ajet izričito dokazuje da su muškarci umno i tjelesno jači od žena i da su zbog toga muškarci bili peygamberi, halife, starješine, skrbnici maloljetnih, imami, hatibi, mujezini, da imaju sudsku vlast, da mogu svjedočiti u svim pitanjima, da su obveznici džume i bajram-namaza, ratovanja, da nasljeđuju više od žena, itd.

Isti ovi argumenti su se mogli naći i kod Mehmeda Handžića koji je,

³ Nerijetko se u tekstovima bošnjačkih autora uočava rodna diskriminacija u jeziku koja, naročito, dolazi do izražaja

u ekvivalenciji riječi ljudi = muškarci i čovjek = muškarac. Jezik je paradigma odnosa u društvu i ogledalo je odnosa

moći u društvu koji, u ovom slučaju, ukazuju na duboko usađenu diskriminaciju ljudske vrijednosti žene.

evidentno, bio inspiriran brošurama A. R. Prohića. Naime, M. Handžić (1936-37:145), poput A. R. Prohića, navodi da je starješinstvo muškarca u porodici spomenuto u 34. ajetu sure En-Nisa':

Ljudi su starješine nad ženama, jer ih je Bog odlikovao prema njima a i zato što ljudi troše svoj imetak.

Iz prijevoda M. Handžića, kao i ranije citiranog prijevoda A. R. Prohića, evidentno je da je, po njihovom tumačenju ovoga ajeta, starješinstvo muškarca u porodici posljedica odličja koje je Bog Dragi dao muškarcima. Štaviše, u pojašnjenju ovoga ajeta M. Handžić, kao A. R. Prohić, tvrdi da je Bog odlikovao muškarca nad ženom jer je "čovjek", po prirodi i islamskom učenju, tjelesno ili umno jači od žene. Ovaj ajet je, po Handžićevom tumačenju, predodredio i to da žena nikada nije bila peygamber, da ne može biti sudija i da ne može biti *halifa* i vladar.

Osim ovog ajeta, M. Handžić (1936-37) je i tvrdnjom da je pravo razvoda braka dato muškarcu jer je on pametniji, umno staloženiji i da razboritije postupa sa tim pravom nego žena, pokušao svoju konstrukciju o prirodnoj podređenosti žene predstaviti kao temeljnu kur'ansku predodžbu o ženama. Ovaj stav je Mehmed Handžić (1937-38:19) ponovio i u drugom tekstu gdje je, u prilog svojih tvrdnji, citirao i ajet koji govori o svjedočenju žena:

Ako jedna zaboravi, neka je druga podsjeti. (El-Bekare, 282)

Ovaj ajet, kako ga Handžić tumači, znači da Kur'an smatra ženu bićem koje je po prirodi slabog pamćenja, te da je sklona zaboravljanju. Iz tog razloga potrebno je više žena da svjedoče, kako bi "izliječile svoju slabost", navodi Handžić. (1937-38:19)

Osim ovih ajeta i dokaza iz Kur'ana, Handžić napominje da postoje i druge razlike između muškarca i žene, a one se ogledaju u obavezama koje su muškarcima dužni činiti, a žene nisu, poput: odbrane države, plaćanja džizije, te klanjanja džume i bajram-namaza. Sve te obaveze kojima žene nisu zadužene, Handžić tvrdi, ukazuju na položaj žene u islamu i bacaju svjetlo na poziciju žene u rodnoj hijerarhiji ljudi. Ovaj stav Handžića nalikuje ranije spomenutom stavu A. R. Prohića te dokazuje da je Prohićeva brošura imala značajan utjecaj na stavove Handžića. (1937-38)

I Mustafa Forto (1925:5), bez imalo ustručavanja, tokom svog izlaganja o pokrivanju žena izjavljuje da žena u islamu ima drugostepeni položaj u odnosu na muškarce. Pored nepotkrijepljenih i izvrnutih tvrdnji da žena po vjerskim propisima ne smije klanjati džumu, bajram i dženazu namaz, da čak ni starija žena ne smije preći ispred ni najmlađeg muškog djeteta dok klanja, da žena ne smije zaklati kurban, da u svjedočenju pored dvije žene mora biti jedan muškarac koji će potvrditi njihovo svjedočenje, on spominje i dva ajeta koja bi trebala potkrijepiti njegove konstrukcije o drugorazrednom položaju žene. Prvi ajet koji, po njemu, dokazuje inferiornost žene je ajet o nejednakom nasljeđivanju žene i muškarca:

Bog vam zapovijeda da u dijeljenju vaših dobara među vašom djeцом, momku date dio dvije djevojke. (En-Nisa', 11)

I drugi ajet koji, navodno, dokazuje njegove tvrdnje jeste:

Ljudi su za jedan stepen više svojih žena. (El-Bekare, 228)

Ovaj potonji ajet, po M. Forti (1925:7), dokazuje da je žena za stepen niže ispod svoga muža, odnosno da

je žensko na nižem položaju u odnosu na muškarca uopće. Međutim, M. Forto je i pored ponuđenog tumačenja ovoga ajeta uvidavno pozvao da se ovaj ajet ne shvati kao ponižavanje žene u islamu, već isključivo kao odlikovanje muškarca koji je sposobniji za fizički i intelektualni rad. Žena, ukoliko želi da bude sretna, kaže M. Forto (1925:7), treba da bude podložna svome mužu, da on bude njen "gospodar, otac, mati i zaštitnik".

Isto tumačenje ovoga ajeta je navedeno i u knjizi *Islamski obiteljski život*. Naime, ajet:

Ljudi imaju prednost pred ženama (*Islamski obiteljski život*, 1942:28),

prema autorima ove knjige, vrlo kratko i jasno dokazuje da Kur'an, općenito, daje muškarcu prednost nad ženom.

Osim autora koji su eksplicitno tvrdili da je muškarac odlikovan u odnosu na ženu, među bošnjačkim autorima je bilo i onih koji nisu govorili o uzvišenom položaju muškarca u islamu, ali su imali potrebu reagirati i negirati tvrdnje onih autora koji su tvrdili da je u Kur'anu žena izjednačena s muškarcem. Tako, Sulejman Siri-ef. Kozarčanin 13. januara 1928. godine u listu *Politika* objavljuje reagiranje na članak Osmana Nuri Hadžića. Svoj članak je naslovio "Za feređu i fes", a kao razlog njegovog objavljivanja naveo je da je kao musliman i stručnjak za islamsku teologiju osjetio potrebu da opovrgne netačne tvrdnje iznesene u članku O. N. Hadžića i da zbog istine ne može dozvoliti da O. N. Hadžić iskrivi istinu i propise islama. Istina je, po njemu, ta da u islamu žena nije jednaka muškarcu. Kao dokaz za to navodi primjer da u slučaju svjedočenja jedna žena ne može biti sama svjedok kao i muškarac, već su za to potrebne dvije žene.⁴

⁴ Pitanje svjedočenja žena je i danas predmet rasprava među muslimanima. Ajet koji o tome govori među brojem muslimanskom ulemom korišten je kao dokaz o podređenom položaju žene u odnosu na muškarce. Međutim, ovo pitanje među Bošnjacima nije bilo predmet posebne rasprave već je isključivo korišteno kao argument da žene i muškarcu nisu jednaki u islamu.

Takvom tumačenju suprotstavio se samo Šaćir Dedić Lutvica koji je kritikovao insistiranje uleme da je u islamu svjedočenje dvije doktorice ravno svjedočenju jednog najgoreg skitnice. Ovaj način tumačenja kur'anskog ajeta koji je objavljen za žene koje su u to doba bile ravne životinjama je, prema Š. Dedić Lutvici, samo pokušaj da se žena obespravi. Š. Dedić Lutvica navodi

da ovaj ajet, ipak, treba razumijevati u kontekstu u kojem je objavljen na način da je on ženama osigurao barem određena prava jer se žene nisu mogle odmah izjednačiti s muškarcima, po istom principu kao što ni ropstvo nije odmah moglo biti zabranjeno. Vidi: Šaćir Dedić Lutvica, *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*, Naklada pisca, Banja Luka, 1928, str. 26-27.

To je navedeno i u Kur'anu, naglašava on. Ovaj argument naveo je i Mehmed Handžić (1936-37) u prilog svoje tvrdnje o drugostepenom položaju žena, a spomenuli smo ga ranije.

Pored ovoga propisa, drugi dokaz koji Kozarčanin spominje u negiranju jednakosti žene i muškarca jeste 34. ajet sure En-Nisa', koji Siri-efendija Kozarčanin (1928:6) navodi u vlastitom prijevodu:

Ljudi su stariji (nadmoćniji) od žena blagodareći osobinama kojim je Bog obdario one nad ovima, i za to što ljudi svoja imanja troše da ženama daju prćije.⁵ (...) (En-Nisa', 34)

Kozarčanin je riječ *kavvam*, koja se u ovom ajetu spominje u kontekstu starješinstva supruga u porodici, preveo kao nadmoć muškarca u odnosu na ženu općenito s obzirom na to da on ovaj ajet navodi kao dokaz da muškarci i žene nisu izjednačeni u islamu.

Kako je primjetno iz navedenog, ovaj ajet se nerijetko koristio u razmatranju položaja žene u odnosu na muškarce u društvu i uopće te je, kako Mehmed Begović (1931:52) tvrdi, razumijevanje i tumačenje ovoga ajeta često služilo kao opravdanje za zloupotrebu propisa i za opravdavanje pojava koje nisu u skladu sa islamom, a koje su dovele do lošeg položaja žene. U ajetu, kako ga prevodi Begović, stoji:

Ljudi imaju preimućstvo nad ženama radi sposobnosti s kojima ih je Bog uzdigao iznad ovih. (En-Nisa', 34)

Begović, tumačeći ovaj ajet, kaže da čak iako Kur'an daje "imućstvo"⁶ muškarcu, on zapravo ne daje ovlaštenje da se žena ponižava ili da joj se ograničavaju i uskraćuju prava.

Pored ovog ajeta, Begović navodi da je tumačenje 18. ajeta sure Ez-Zuhuf, također, služilo mnogim muslimanima za degradiranje žene. Ovaj ajet, prema navodima Begovića,

opisuje ženu kao nekog ko ima određene slabosti koje su joj urođene i koje su sastavni dio njenog karaktera. Ovdje Begović (1931:52) ne daje konkretan prijevod ovoga ajeta već ga parafrazira navodeći da se u ovom ajetu govori "da je žena jedno biće koje raste u nakitima i kićenju i koja je uvek naklonjena da se svađa bez razloga."

Begović će u nastavku tumačenja ovoga ajeta pojasniti zašto je žena predstavljena kao inferiorno biće u ovom ajetu pokušavajući, premda bezuspješno, biti vrlo korektan u svojoj analizi. Prema njegovom objašnjenju, ova stanja kod žene (naklonjenost svađi bez razloga) izazvana su stanjima u kojima se žena nalazi u izvjesnim momentima svoga života kao što su menstrualni ciklus ili trudnoća. Ova stanja, kako kaže Begović (1931:53), potpuno izmijene ćud žene i "dovedu je u jedno bolesno razdražljivo raspoloženje, u kome ona nije gospodar svojih naklonosti i želja".

Ukoliko je tačno da su bošnjački autori usmeno citirali ovaj ajet ili ga koristili za degradiranje žene, kako to tvrdi Begović, onda je evidentno da je ajet koji govori o slabašnosti bića žene proizvoljno protumačen kao ajet koji govori o ženi kao biću koje je sviklo na ukrase i samo se svađa. No, budući da ovaj ajet ne navodi niko osim Begovića u kontekstu odnosa prema ženi, vjerujemo da ovo tumačenje nije bitno determiniralo odnos običnih Bošnjaka prema ženi.

Tadašnji ljubuški književnik s adresom u Zagrebu, Abdullatif Dizdarević (1933:50), u svojoj knjizi u kojoj se osvrće na stavove Mehmeda Begovića posebno je reagovao na njegove izjave o tretiranju žene kao inferiornog bića kod muslimana. Prema Dizdareviću, to što su muslimani ženu smatrali nižim stvorenjem nije bio izuzetak jer je u ranijem periodu takvo bilo opće poimanje žene u svijetu. Po njemu, Bošnjakinja je

vremenom izjednačena sa ženama drugih vjera te one zajedno učestvuju u borbi za bolji položaj žene u ljudskome društvu.

Da Dizdarević nije sagledao stvarno stanje na polju tumačenja islama kod Bošnjaka svjedoči reagiranje A. Lutfi Čokića u brošuri *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*. Čokić (s.a.:12) svojim stavovima potvrđuje Begovićeve optužbe da pojedini bošnjački autori koriste Kur'an u ponižavanju, ograničavanju i uskraćivanju prava žena. On svojom brošurou vrlo otvoreno izjavljuje da je po islamu, ali i prirodnim naukama, Dragi Bog, općenito govoreći, ženski spol učinio slabijim od muškog spola kod svih bića pa i kod ljudi. Žena je, po njemu, duševno i tjelesno slabija od muškarca, te je ona upućena da traži zaštitu kod muškarca. No, što se tiče argumenta iz kojih Begović izvodi ove zaključke, Čokić potvrđuje da se Begović koristio Kur'anom, ali mu prigovara što ne citira ajet u originalu, što ne citira mufesire na čija tumačenja se oslanjao i što ne dokazuje da je to mišljenje usvojeno kod pripadnika Ehlu-sunne ve el-džema'ata. Dakle, Čokić je svojom brošurou još jednom potvrdio stav Begovića da stavovi o inferiornosti žene nisu prošlost te da među muslimanima i dalje ima onih koji zagovaraju stavove o ljudskoj inferiornosti žene.

Iako je ovakve i slične stavove, uglavnom, zastupala tradicionalna bošnjačka inteligencija, ni modernista Edhem Bulbulović (1928:2) nije ostao imun na ovakvo razumijevanje Kur'ana. U članku objavljenom u časopisu *Reforma* Bulbulović se osvrće na 228. ajet sure El-Bekare, tumačeći ga u kontekstu fizičke superiornosti muškaraca. On navodi da muškarci i žene uporedo stoje pred Bogom, da su jednaki u pravima i dužnostima,

⁵ Miraz, daća, privatna svojina.

⁶ Ovdje nije pojašnjeno šta "imućstvo" podrazumijeva. Iako u *Rječniku bosanskog jezika* Dževada Jahića stoji daimućstvo podrazumijeva imućnu osobu, iz konteksta

pisanja Begovića da se zaključiti da je ovdje riječ o izvedenici iz riječi preimućstvo koja je spomenuta u Begovićevom prijevodu ovoga ajeta, a koja ima značenje prednosti, prvenstva, prioriteta. Dakle, iako ovaj

ajet u nastavku govori kako muškarci troše svoje imetke, ovdje nije riječ o imovinskom bogatstvu već o urođenoj prednosti. Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika*, tom 3, Sejtarija, Sarajevo, 2011, str. 236.

ali da izuzetak iz ovoga pravila jeste to što je islam odredio muškarce da budu zaštitnici žena. Time je islam, po njegovom shvatanju, htio da nadomiri ono što je ženama priroda uskratila, a to je fizička snaga.

Njegovo tumačenje možda jeste bio pokušaj da se stavovi tradicionalne inteligencije ublaže, međutim, ni on nije izbjegao zamku uopćavanja ovoga ajeta kojim se nastojalo ženu podrediti muškoj snazi i sentimentalnosti koja njoj, navodno, nedostaje.

Zaključak

Prvi pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod Bošnjaka za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca te stava islama spram žene uopće. U raspravama o tome do izražaja je došlo tumačenje i razumijevanje Kur'ana i njegovih propisa koji po određenim autorima izjednačavaju ženu i muškarca po pravima i dužnostima, po drugima izjednačavaju muškarca i ženu u svim segmentima osim u upravljanju porodicom gdje je vlast data muškarcu, dok po trećima Kur'an eksplicitno prepoznaje prirodu žene

i određuje joj drugorazrednu poziciju kao ljudskog bića. Prva i druga grupa autora je za svoju argumentaciju uglavnom koristila tumačenje prvog ajeta sure En-Nisa'. Bošnjaci su u tumačenju ovoga ajeta pokazali stanovitu liberalnost i otvorenost. Ovaj ajet se, naime, kod određenih muslimanskih učenjaka koristio kao argument da je hazreti Hava stvorena od Adema, a. s., te da je, samim tim, ona kriva ili manje vrijedna u odnosu na prvog čovjeka Adema, a. s. Ovo tumačenje su dalje protezali na sav ženski rod koji je, shodno prirodi stvaranja hazreti Have, stvoren kriv i manje vrijedan od muškarca koji je, s druge strane, shodno stvaranju Adema, a. s., stvoren kao potpuno ljudsko biće. Bošnjački autori su ovaj ajet, pak, tumačili i u kontekstu stvaranja i žene i muškarca od iste vrste ili od iste duše. Bošnjački autori, poput Osmana Nuri Hadžića, Malika Kulenovića, Mustafe Čelića, Ali Riza Prohića i Kasima Hadžića, u tumačenju ili prevodenju ovoga ajeta, uglavnom su ukazivali na ljudsku jednakost muškarca i žene i njihov ravnopravan položaj pred Bogom. U ovom kontekstu citiran je i 21. ajet sure Er-Rum te 189. ajet

sure El-A'raf koji su služili kao dodatan argument za ovu tezu. Osim ovih, u argumentiranju tvrdnje da su žene i muškarci jednaki u pravima i dužnostima citirani su i drugi ajeti poput: 97. ajet sure En-Nahl, 71. i 72. ajet sure Et-Tevba, 195. ajet sure Alu 'Imran, 2. i 32. ajet sure En-Nisa', 23., 30. i 31. ajet sure En-Nur, 35. i 73. ajet sure El-Ahžab, 69. i 70. ajet Ez-Zuhruf, 152. ajet sure El-An'am, te 228. ajet sure El-Bekare. Oni Bošnjaci koji su Kur'an tumačili kao dokaz da je žena inferiorno biće u odnosu na muškarca, poput M. A. Čerimovića, Ibni Muslima, Mehmeda Handžića, Mustafe Forte, Sulejmana Siri-ef. Kozarčanina i A. Lutfi Čokića, posezali su za ajetima koji regulišu odnose među supružnicima a to su: 34. ajet sure En-Nisa' i 228. ajet sure El-Bekare, ali i ajete u kojima se propisuje nasljedstvo i svjedočenje pri sklapanju ugovora, a to su: 11. ajet sure En-Nisa' i 282. ajet sure El-Bekare. Ovakvo tumačenje spomenutih ajeta je bilo svojstveno klasičnim muslimanskim učenjacima, a na njih nije ostala imuna ni tradicionalna bošnjačka inteligencija pa ni određeni vjerski reformisti i modernisti poput Edhema Bulbulovića.

Literatura

- Alagić, Šukrija (1933). "Izobraženje žene". *Novi behar*, VI, 19 i 20: 260-262.
- Alagić, Šukrija (1934). "Pokrivanje žene po islamu: Hidžabul-mer'eti-fil-islami". *Narodna uzdanica*, II: 41-53.
- Avdić, Čamil J. (1938). "Problem reforme braka u vezi sa ženskim pitanjem". *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, VI, 9: 334-346.
- Begović, Mehmed (1931). *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Beograd: Grafički umetnički zavod "Planeta".
- Buhari ("el-"), Muhammed b. Ismail (2008). *Sabihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*. Preveo Hasan Škapur i Hasan Makić (2. tom). Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
- Bulbulović, Edhem (1928). "Islam i nošnja". *Reforma*, 5: 2.
- Bušatlić, Hafiz Ajni (1925). "Muslimansko bračno pravo". *Gajret*, IX, 12: 182-183.
- Bušatlić, Hafiz Ajni (1924). "O množenstvu i razvodu braka kod muslimana". *Gajret*, IX, br. 17: 270-273.
- Čerimović, Mehmed Ali (1939). "Zašto islam ne dozvoljava muslimanki brak sa nemuslimanom". *Novi behar*, XIII, 1-6: 37-39.
- Čelić, Mustafa (1927). "Život i društveni položaj muslimanske žene: Položaj žene u islamu uopće – Kur'an o položaju žene naprama mužu – brak, poligamija, pokrivanje, harem". *Novi behar*, I, 6: 91-93.
- Čokić, A. Lutfi (s.a.). *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*. Tuzla.
- Dedić-Lutvica, Šaćir (1928). *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*. Banja Luka: Naklada pisca.
- Dizdarević, Abdullatif (1933). *O Muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji: odgovor gosp. dr. Mehmedu Begoviću*. Sarajevo: Štamparija Risto J. SAVIĆ,
- Dobrača, Kasim (1944-45). "Mekanska i Medinska objava". *El-Hidaje*, VIII, 7-8: 241-245.
- Fejić, Ibrahim (1950). "Pokrivanje žene u islamu". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, I, 4-7: 99-104.
- Forto, Mustafa (1925). *Otkrivanje muslimanskog ženskinja*. Sarajevo: Štamparija B. Buchwald i drug.

- Hadžić, Osman Nuri (1925). "Žensko pitanje u islamu". *Gajret*, IX, 19 i 20: 301-302; 21: 324-325.
- Hadžić, Osman Nuri (1928). "Feređa i fes". *Politika*, 7078: 5.
- Handžić, Mehmed (1936-37). "Vaz o ulozi muža i žene u braku i njihovim dužnostima". *El-Hidaje*, I, 9: 145-147.
- Handžić, Mehmed (1937-38). "Položaj žene u islamu". *El-Hidaje*, II, 2-3: 17-22.
- Ibni Muslim (1919). "Muslimansko žensko pitanje". *Pravda*, I, 19: 2-3.
- Islamski obiteljski život* (1942). Sarajevo: Glavni odbor El-Hidaje.
- Jahjzade (1932-33). "Savremena emancipacija žene". *Hikmet*, IV, 47: 346-348.
- Kozarčanin, Sulejman Sirri ef. (1928). "Za feređu i fes". *Politika*, 7079: 6.
- Kur'an* (2019). Preveo Hadži Ali Riza Karabeg. Sarajevo: Slovo bosansko d.o.o.
- Kur'an časni, prevod i tumač Kur'ana* (1969). Preveo Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević. 2. izd. Zagreb: Stvarnost.
- Lerner, Gerdam (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press.
- L. S. B. (1968). "Razmišljanje uz 1400-godišnjicu Kur'ana". *Takvim za godinu 1969*. Sarajevo, 17-32.
- Prohić, Ali-Riza (1931). *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Sarajevo: Štamparija Omer Šehić.
- Rahman, Fazlur (2011). *Glavne teme Kur'ana*. Preveo Enes Karić. Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije.
- Sadr-Ud-Din (1926). "Položaj žene u islamu". *Đulistan*. Preveo Malik Kulenović, I, 3: 41.
- Hadžić, Kasim (1940). *Položaj žene u islamu*. Sarajevo: Nova tiskara Vrčec i dr.
- Traljić, Mahmud (1940-41). "Kasim Hadžić – Položaj žene u islamu". *El-Hidaje*, IV, 3: 92.
- Tufo, Muhamed (1937). "Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir): Može li se Kur'an azimuššan prevoditi na druge jezike (ترجمة), i je li to dozvoljeno sa šerijatskog gledišta?". *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, V, 7: 209-218.
- Wiley, Tatha (2002). *Original Sin: Origins, Developments, Contemporary Meanings*. New York: Paulist Press.
- "Podlistak: Kur'an (nastavak)". (1936). *Islamski glas*, I, 15: 2.
- "Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije". *Službeni list FNRJ*, II, 10, Beograd, 1.2.1946.

الموجز

آراء المفكرين البشائقة حول المساواة بين المرأة والرجل من منظور فهم
الدروس القرآنية

سمية ليفاكوفيتش سوباشيتش

إن نقطة الانطلاق التي تستند إليها وتقوم عليها جميع النشاطات المتعلقة بتحرير المرأة، هي مسألة المساواة البشرية بين المرأة والرجل، وهي في العموم مسألة الكرامة البشرية للمرأة. والموقف من هذه المسألة هو الأساس لتحصيل كافة الحقوق الإنسانية التي حرمت منها المرأة. وأخذاً في الاعتبار لهذه المسألة، فإن الدعوات لتحرير المرأة والأفكار الأولى حول تحسين قضية المرأة عند البشائقة، جرت وراءها مسألة قيمة المرأة بالقياس للرجل وموقف الإسلام من المرأة عموماً. وفي هذا السياق، كانت الآيات القرآنية إحدى الأسس التي بنى عليها الكثيرون من المفكرين البشائقة آراءهم حول المساواة وعدمها بين المرأة والرجل. يستعرض هذا المقال آراء المفكرين البشائقة حول المساواة البشرية بين المرأة والرجل من منظور تفسير الآيات القرآنية والتي أيدوا بها آراءهم حول هذه المسألة.

الكلمات الرئيسية: القرآن، التفسير، العلماء البشائقة، مكانة المرأة، مساواة المرأة في الحقوق، المساواة بين المرأة والرجل، تحرير المرأة، الإسلام.

Summary

BOSNIAK INTELLECTUALS OPINIONS ON
GENDER EQUALITY WITH A REFERENCE TO
INTERPRETATIVE QUR'ANIC MESSAGES

Sumeja Ljevaković-Subašić

The issue of gender equality in general, and the issue of the human dignity of women, in particular, represent the ground point for any activity in the sphere of the emancipation of women. The definition of this issue is a premise for attaining the human rights of which women are deprived. Keeping this in mind, all the efforts directed towards the emancipation of women amongst Bosniaks have also triggered the issues of the value of women in regard to men and the attitude of Islam towards women in general. In this context, many Bosniak scholars have based their opinions on gender (in)equality upon the Qur'anic ayahs. This article offers a review of the writings of Bosniak scholars about gender equality, along with the interpretation of the Qur'anic views that they used to support their opinions in this regard.

Keywords: Qur'an, tafsir, Bosniak ulama, the position of women, gender equality, the emancipation of women, Islam

KAKO ISLAMSKOJ TRADICIJI U BOSNI I HERCEGOVINI VRATITI NJENU ŽIVOTVORNU ULOGU?

Zuhdija HASANOVIĆ

Fakultet islamskih nauka Univerziteta u Sarajevu

zuhdija.hasanovic@fin.unsa.ba

SAŽETAK: Savremeni čovjek, posebno musliman i muslimanka u Bosni i Hercegovini i izvan nje, u ovim postratnim vremenima, zbog različitih razloga (globalizacije, asimilacije i marginalizacije, industrijalizacije i ubrzanog načina života te zbog nasilnog uništavanja tradicije i njenih nositelja) svakodnevno se udaljava od tradicije. Ako je to sasvim razumljivo kada su u pitanju negativne prakse koje su izgubile smisao i razlog postojanja, nezamislivo je da se odričemo tradicije koja nosi naše duhovne, moralne i intelektualne vrijednosti, koja nas inspirira, potiče na dobro, snažniji angažman, budi najljepše emocije i jača zajedništvo. Posebno je to apsurdno kada se radi o uvjerenjima i učenjima koja su nam egzistencijalno važna, odnosno o onome što čini suštinu našeg postojanja i identiteta, čime ne gubimo samo tu posebnost, nego sebi oduzimamo smisao života i uskraćujemo mogućnost trajanja u vremenu i prostoru. Ovaj rad nas podsjeća na važnost tradicije, neophodnost povratka njoj i na najznačajnije modalitete koji će nam omogućiti povratak onom najboljem što su nam naši preci ostavili u amanet, a što se može ostvariti kroz obrazovni sistem na svim razinama, djelovanje naučnih i ustanova kulture, ali, prije i poslije svega, kroz kućni odgoj koji je temelj cjelokupnog našeg života i napretka.

Ključne riječi: tradicija, vrijednosti, identitet, smisao života, modernost, napredak

Uvod

Svjedoci smo da se mi, Bošnjaci muslimani i muslimanke, zbog različitih razloga, o kojima ćemo šire govoriti u nastavku teksta, svakodnevno udaljavamo od naše tradicije, da je potiskujemo, zanemarujemo i zaboravljamo, smatrajući je nepotrebnom, čak teretom za bolje planiranje i osmišljavanje budućnosti, jer istovremeno ne možemo gledati naprijed i nazad. Ako nam je zanemarivanje

tradicije prihvatljivo i razumljivo kada su u pitanju negativne pojave, običaji i prakse koji se prenose s koljena na koljeno, a izgubili su svoj smisao, razlog postojanja i prevaziđeni su te samim time sprečavaju nas da kvalitetnije organiziramo naš život i da snažnije iskoračimo u prosperitetniju budućnost, nezamislivo je da se odričemo tradicije koja nosi naše duhovne, moralne i intelektualne vrijednosti, koja nas inspirira, potiče na dobro,

snažniji angažman, budi najljepše emocije i jača zajedništvo.

Posebno je to apsurdno kada se radi o uvjerenjima i učenjima koja su nam od egzistencijalne važnosti, odnosno o onome što čini suštinu našeg postojanja i identiteta, čime ne gubimo samo tu posebnost, nego sebi oduzimamo smisao života i uskraćujemo mogućnost trajanja u vremenu i prostoru. Ovaj rad nas podsjeća na važnost tradicije i ukazuje

na neophodnost i modalitete povratka onom najboljem što su nam naši preci ostavili u amanet.

Struktura rada se, osim uvodnog dijela i zaključka, sastoji od tri osnovna poglavlja. U prvom je poglavlju definiran pojam tradicije i istaknut njen značaj, drugi dio govori o mogućim odnosima prema tradiciji, dok se u trećem dijelu analiziraju najznačajniji modaliteti povratka pozitivnim vrijednostima naslijeđenim od predaka.

Metodologiju korištenu u izradi ovog rada čini nekoliko različitih metoda koje su korištene u zavisnosti od teme koja se obrađuje u radu i načina njenog izlaganja te obuhvaća metodu deskripcije, metodu analize i sinteze i metodu apstrakcije i konkretizacije.

Prije nego pokušamo ukazati na glavne razloge našeg udaljavanja od tradicije i, s druge strane, na načine kako prevladati te probleme i tradiciji se posvećeno i kontinuirano postepeno vraćati uz njezino puno poštivanje i uvažavanje, neophodno je podsjetiti se šta je, ustvari, tradicija, u čemu je njena važnost i kakvi su uopće mogući odnosi prema tradiciji.

1. Značenje i značaj tradicije

Pojam tradicije (lat. *traditio*, grč. *paradosis*), koji se izvodi iz glagola *tradere* (predati drugom, uručiti, dostaviti, dati na čuvanje), odnosno od grčkog pojma *paradosis*, koji dolazi od glagola *paradidomi* što, također, znači *predati drugom*, jeste proces održavanja *vrijednosti, vjerovanja, ideja, znanja, načela, običaja* i njihovog predavanja i prenošenja unutar grupe, zajednice ili društva, s generacije na generaciju, s naraštaja na naraštaj, iz prošlosti u sadašnjost, usmeno, pisanim putem ili primjenom kako bi se budućim generacijama omogućavao kvalitetniji život.

Riječi tradicija i predaja, koje se često naizmjenično koriste, označavaju dva pojma: postupak predavanja ili prenošenja (*tradere*) i sadržaj onoga što se prenosi (*traditum* i *tradendum*). Međutim, budući da je ono što se prenosi

(predaje) uvijek i ono što treba prenositi (predavati) dalje, onda je s objektivnim, materijalnim pojmom predaje uvijek spojen i dinamički postupak prenošenja (predaje). (Kern i Niemann, 1994: 96)

Tradicija (ar. *nakl, turas, asar, taklid, sunne*), prema tome, jeste skup vrijednosti, uvjerenja, ideja, normi, običaja koji su sadržani u *historijskom pamćenju*, kulturnom identitetu pojedinaca, grupa, naroda i čovječanstva i proces njihovog čuvanja i prenošenja.

“Otuda tradicija predstavlja osnov ne samo socijalnog i kulturnog, nego progresa u svim sferama ljudskog djelovanja. Svako razmatranje kulture, naprimjer, zasnovano je danas na sagledavanju prošloga u kulturi, na kulturnom naslijeđu, na predanju, na razumijevanju onoga što je bilo.” (Božilović, 2010:115) O tome koliko je tradicija prisutna i važna u ljudskom životu, Božilović (2010:115) dalje kaže:

Sociološkim jezikom rečeno, čovjek kao društveno biće ukorijenjen je u tradiciji. Ona pomaže očuvanju identiteta jednog naroda i istovremeno doprinosi formiranju jasne slike življenja tog naroda u budućnosti. Tradicija jeste sadašnjost prošlog, ali ona je, ništa manje, i vizija budućeg. Tradicija je konstitutivni element svake kulture, jer potencijalno sadrži tvoračku dimenziju. Klica novog često se nalazi u najsmjelijim slutnjama i nagovještajima u prošlosti, a vrijednost prošloga očituje se u mogućnosti njegovog projektovanja u budućnost.

Marsel Mos je u svom djelu *Sociologija i antropologija* (1982) jasno istakao da se iza svake društvene pojave nalaze historija, tradicija, jezik i navike. Stoga je upozorio da “sociolog mora znati da je svaka društvena pojava, čak i kad izgleda nova i revolucionarna, kao, naprimjer, neki pronalazak, uprkos tome, uvijek krcata prošlošću. Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u historiji i geografiji. Nikada je, ni najvećim apstrahovanjem, ne treba

potpuno odvojiti od lokalne boje ni od historijske podloge”.

Danas je, međutim, tradicija postala sinonimom za ono što je staromodno i anahrono, zanimljiv ostatak prošlosti koji treba pospremiti u muzej ili čak teret koji nas sprečava da budemo prosperitetniji.

Interesantno je primijetiti da se naizgled i kroz Kur'an osuđuje tradicija, slijeđenje predaka i pozivanje na ranije generacije. Allah, dž.š., kaže:

A kada im se rekne: “Slijedite Allahovu Objavu!” – oni odgovaraju: “Nećemo, slijedit ćemo ono na čemu smo zatekli pretke svoje.” – Zar i onda kada im preci nisu ništa shvaćali i kada nisu na Pravome putu bili?! (El-Bekare:170. Vidi također: Lukman:21 i El-Ma'ide:104)

Međutim, Allah, dž.š., osuđuje tradiciju koja se suprotstavlja Objavi, vjerovanju u Božiju jednoću i univerzalnim vrijednostima. Ako tradicija omogućava prenošenje tih vrijednosti, ona je ne samo prihvatljiva, nego poželjna i neophodna.

Allah želi da vam objasni i da vas putevima kojima su išli oni prije vas uputi, i da vam oprost. – A Allah sve zna i mudar je. (En-Nisa': 26)

Svaku dilemu o tome da li pozitivnu tradiciju treba uvažavati ili ne rješavaju riječi Božijeg poslanika Jakuba, a.s., i njegovih sinova koji se ne zadovoljavaju da istaknu samo ime Boga kojeg će vjerovati i kojem će se pokoravati, nego naglašavaju da su u istog Boga vjerovali i njihovi preci:

Vi niste bili prisutni kada je Jakubu smrtni čas došao i kada je sinove svoje upitao: “Kome ćete se, poslije mene, klanjati?” – “Klanjat ćemo se” – odgovorili su – “Bogu tvome, Bogu tvojih predaka Ibrahima i Ismaila i Ishaka, Bogu jednome, i mi se Njemu pokoravamo!” (El-Bekare:133)

S druge strane, na različite načine i u različitim formama Božiji poslanik Muhammed, a.s., traži od svojih savremenika, ali i kasnijih pokoljenja, da slijede njegov uzorni način života, tj. tradiciju koju uspostavlja, a za sebe

je rekao da on samo upotpunjuje ono što su raniji Božiji poslanici donijeli, govorili i radili. U jednom od tih hadisa kaže:

“Poslan sam da upotpunim plemenite vrline!” (Ahmed, *Musned*, br. 8.939 i El-Buhari, *El-Edeb el-mufred*, br. 273)

Tradicija je, prema tome, živa i mnogostruka snaga koja ne samo da je potrebna, nego je ključna za opstanak i razvoj ljudske civilizacije. Čak i kada neko putuje iz jednog mjesta u drugo, korisno je imati kartu koju su iscrtili pojedinci koji su ranije prošli isti taj put, a kako da nije potrebna kada se radi o životnom putu?! Ovo ne znači da su ljudi prošlosti znali sve, niti da bismo se mi trebali držati starih formi bez obzira na njihovu korisnost ili primjenjivost. Ali, isto tako, ne bismo trebali ni odbaciti sve što prošlost čuva samo zato da bismo to isto uradili na svoj način.

Tradicija je poput slojeva piramide ljudske civilizacije, izgrađena od cigli iskustava. Bilo bi mudro uzeti ta iskustva kao temelj za nove slojeve koje naš naraštaj treba izgraditi. U protivnom, ne samo da omalovažavamo napore onih prije nas, nego također nećemo ostaviti ništa vrijednoga onima koji će doći poslije nas.

Đuro Šušnjić (1994:8-9) će pod pojmom tradicija označiti široku skalu kulturnih vrijednosti, izbor iz prošlosti istinskih vrijednosti, tj. “najbolji izbor iz historije; sve ono što je dobro rečeno i urađeno, što je izdržalo provjeru na stoljetnim iskustvima ljudi, i sačuvalo sebi mjesto u svijesti sadašnjih i budućih pokoljenja, i da sve to predstavlja provjeren način boravka čovjeka u svijetu i razvijanje njegovih duhovnih sposobnosti”.

U širem smislu pojam tradicije prožima sve oblasti ljudskog života i djelatnosti. Bez tradicije se ne da zamisliti ni goli opstanak, a kamoli kultura ljudskih zajednica. Može se reći da bez tradicije ne samo da ne postoji nijedna kultura u historiji čovječanstva već se bez nje ne može pretpostaviti opstanak nijedne ljudske zajednice. Tako je tradicija ono što održava društva i civilizacije, neprestanim

promicanjem djela i misli, i njihovom stvaralačkom modifikacijom. (*Opća enciklopedija...*, 1982: 266)

U skladu s ranije rečenim, tradicija nije samo konzervirana vrijednost nego, daleko više od toga, osnova za stvaranje novih vrijednosti. Radi se o tome da svaki istinski kompletna napredak obavezno podrazumijeva oslanjanje na ranije stvorene vrijednosti kao što podrazumijeva i njihovo kritičko preispitivanje, što ne znači i njihovo negiranje.

“U savremenom svijetu postoji odbojnost i neprijateljstvo prema tradiciji i svemu onome što tradicija podrazumijeva, jer ona dovodi u pitanje sveprožimajuću ideologiju savremenog čovjeka koja nameće potrebu za uvijek novim i samim tim odbacivanjem onoga što je staro.” (Čimić, 1978:29)

Savremena tehnička civilizacija snažno potiskuje tradiciju i zaobilazi kulturu, jednostavno “napada” sve prostore u kojima čovjek živi i kreće se, ali zalazi i u dubinu, u sve pore ljudskog bića. Ta civilizacija u jednom dijelu svog napretka ostvarila je prava čuda, ali ona uvijek nosi i nedostatke. Povećana je proizvodnost rada do neslučenih razmjera, ali i usmjerenje njegovih rezultata, čak i protiv čovjeka; ukida se naporan fizički rad sa znatnim skraćanjem radnog vremena, ali čovjek nije rasterećen, nego je i dalje umoran; prošireno je slobodno vrijeme u kojem se nude različite vrste razonode, ali one nisu donijele sreću i zadovoljstvo; osigurano je zadovoljavanje osnovnih ljudskih potreba, ali čovjeku treba sve više; omogućene su automatske komunikacije između ljudi s jednog na drugi kraj planete, ali su znatno smanjene i ohlađene neposredne komunikacije i ljudi su sve više otuđeni jedni od drugih.

“Moderni svijet nagriza i teži uništenju svega što je sveto, vjersko, trajno i tradicionalno u njegovu okruženju, a osobito se suprotstavlja islamu kao vjeri koja je odbila napustiti svoj sveti način života i Allahov zakon koji obuhvaća svaku ljudsku djelatnost.” (Nasr, 1998:296)

Tradicija je ono što je iz prošlosti preneseno u sadašnjost i što se prenosi u budućnost. To je ono što nadilazi vremenska i prostorna ograničenja, ono što je u našoj povijesti sadašnje, što je iz naše prošlosti vitalno i živo i što posjeduje potencijal za budućnost.

Tradicija (u koju u najširem smislu ubrajamo i jezik i religiju) u životu jednog naroda najpresudnije utiče na stvaranje i očuvanje identiteta te zajednice. U neprestanoj trci sa vremenom i profitom, čemu veći dio čovječanstva danas robuje, u eri globalizacije koja poništava posebnosti naroda i zemalja, zamjenjujući ih univerzalnim i pomalo bezličnim vrijednostima, tradicija je garant opstanka naroda i njegove samobitnosti.

2. Odnos prema tradiciji

Nakon ovih uvodnih napomena o važnosti tradicije bitno nam je propitati da li ljudi razumiju njen značaj i na koji način se odnose prema njoj.

“Svi ljudi imaju tradiciju s kojom su egzistencijalno povezani (sudbinski najtješnje povezani). Ovisno o naravi odnosa prema njoj može se govoriti o gubljenju, odnosno produktivnom produžavanju njihova trajanja.” (Silajdžić, 1995:4)

Budući da stoji u osnovi čovjekova identiteta, prema tradiciji se ne može biti neutralno. Prema njoj su ljudi uvijek u pozitivnom ili u negativnom odnosu. Pozitivni odnos spram tradicije se ima onda kada se ona ne shvaća nečim statičnim i za život mrtvim iskustvom, već živim i dinamičkim kvalitativnim procesom unutar kojeg se osigurava duhovni i kulturni kontinuitet jednog kolektiva. (Silajdžić, 2005:9)

Negativni odnos prema tradiciji se može ispoljavati na dva načina, precjenjujući ili potcjenjujući njen značaj. U tradiciji se čovjek može zatvoriti prema svemu novome što nadolazi, čime se zapada u mehanički otpor prema pozitivnim i progresivnim dostignućima i tokovima savremenog svijeta.

S druge strane, definitivni raskid sa tradicijom kao skupom znanja i iskustva koje smo preuzeli od ranijih generacija je apsolutno nemoguć, a prekid s kulturnom i vjerskom tradicijom ima za posljedicu *progresivno gubljenje vlastitog identiteta*. “Time čovjek kao individua i kolektiv pada u (samo)zaborav, privid, bestemeljnost i ahistoričnost, marginalnost i postaje predmetom raznolikih instrumentalizacija i manipulacija”. (Silajdžić, 1995:5)

Kultura Bošnjaka predstavlja čitav niz posebnosti, razvijanih tokom historije ovog naroda, kojima se Bošnjaci razlikuju i prepoznaju među ostalim narodima. Prije svega, osobenost leži u činjenici da su Bošnjaci autohtoni evropski narod koji pri tome u velikoj mjeri njeguju islamsku tradiciju¹ što je specifično, u pozitivnom smislu, u šarolikoj, ali ipak prilično jednoobraznoj kulturološkoj sceni Evrope.²

Shodno navedenom, krajnje je opasno za opstanak nas Bošnjaka muslimana, ali i šire, ignorirati, zaboravljati i odbacivati našu višestoljetnu islamsku tradiciju, ali i, s druge strane, može biti krajnje kontraproduktivno insistirati na onim tradicijama i običajima koji su anahroni i prevaziđeni s obzirom na to da su bili rezultat okolnosti koje su se davno promijenile.

Prema tome, “ako se prema našoj bošnjačkoj, balkanskoj i evropskoj tradiciji islama ne budemo odnosili kritički, onda u njoj nećemo prepoznati duhovne i kulturne potencijale, niti ćemo moći preuzeti njene vrijednosti i značenja koja bi mogla biti poticajna za naš savremeni identitet, izazove i orijentiranje u našem vremenu.”³ O životvornoj snazi predaje, odnosno tradicije, Kern i Niemann (1994:93) kažu:

U predaji se taloži ono što je preostalo od svijesti o identitetu, od znanja o tome što dotična narodna skupina kao socijalna klasna

grupa jest, a što ona treba postati. I kada se to pokrene u akciju, onda iz izvora prošlosti nastaje novo, životvorno znanje o tome ko sam ja, ko smo mi u sadašnjosti koja je otvorena prema budućnosti. Stjecanje identiteta na temelju ponovnog pronalaženja predaje – to se može dogoditi i događa se neprestano; to je konačno temeljna uloga tradicije i njezin prvotni cilj.

Uvjet racionalnog, kritičkog odnosa prema vlastitoj i tuđoj tradiciji jeste njezino upoznavanje. Zato je podjednako “nekulturno”, dakle kulturno i historijski neproduktivno, slijepo oponašanje prošlosti i robovanje onome što je “nekad bilo”, ali i grubo odbacivanje onog što su drugi prije nas iskusili i stvorili. Ovu mjeru sasvim tačno odmjerava narodna mudrost koja kaže: “Pametan se uči na iskustvu drugih, a nerazumna osoba ni iz svoga ne izvlači valjane pouke”. To drugim riječima znači da svi oni koji zaboravljaju lekcije historije bivaju prinudeni da ih kad-tad ponavljaju.

Problem vremena u kojem živimo jeste da se vrijednosti (post)modernizma naturaju kao neupitne i jedine valjane i dominiraju na globalnoj razini prožimajući sve sfere ljudskog djelovanja bez obzira na to što to istovremeno podrazumijeva poricanje tradicijskih vrijednosti i nijekanje Boga i duhovnosti.

Apsurdno je i pogubno za razvoj i prosperitet čovječanstva samo uzdrmati stare navike i vrijednosti, a ne ponuditi bolje. Naravno, ono što je bilo vrijedno u prošlosti i što je omogućilo razvoj civilizacije treba kritički temeljito propitati i treba da bude predmet savremenih interpretacija koje će pokazati da li su te vrijednosti u skladu s potrebama i zahtjevima današnjice, a pogotovo takvo propitivanje i interpretaciju trebaju doživjeti one ideje, razmišljanja, običaji i naslijeđene prakse

koje su i na prvi pogled prevaziđene i izgubile su svoj razlog postojanja.

“S druge strane, treba stalno imati na umu da sve prošlo nije i sveto. Nostalgija za prošlim, bez potrebne kritičnosti i distance, lahko se izvrgava u negaciju sadašnjeg i paničan strah od novog.” (Božilović, 2010: 115)

Mlade generacije trebaju graditi novu Bosnu i Hercegovinu ne samo u smislu formalnog ispunjavanja političkih, ekonomskih, pravnih, privrednih, vojnih, zdravstvenih i dr. standarda savremene funkcionalne države, nego na višeslojnim temeljima civilizacijskih vrijednosti milenijske države koji će joj dati čvrstinu, prepoznatljivost i omogućiti konstantni razvoj i progres.

U Bosni i Hercegovini danas postoje tradicije, uvjerenja, razmišljanja i običaji koji su odraz suvjerja, bogumilske prakse i sl. koji za muslimane nemaju značaja i trebaju ih se, ako već nisu, oslobađati. Takva je situacija s vjerovanjem da samo nošenje hamajlija i talimana štiti osobe koje ih nose, da su gavran i kukavica kada prelete preko kuće vjesnici smrti i nesreće, da ne treba prilikom zagrtanja umrlog preuzimati lopatu neposredno iz ruke druge osobe kako bi se prekinuo niz smrti i mnoga druga vjerovanja i običaji koji nemaju nikakva utemeljenja u šerijatu.

Postoje dalje običaji i prakse čiji sadržaj ima utemeljenje u šerijatu, ali je njihova forma podložna promjeni i treba je uvijek usklađivati sa savremenim potrebama i standardima. U mnogim mjestima širom Bosne i Hercegovine uče se mevludi i tevhiidi. Njihov sadržaj i forma su općepoznati i ne treba ih dodatno pojašnjavati, ali treba naglasiti da se tim sadržajima ukazuje na važnost života i smrti. U svim radosnim situacijama, ne samo prilikom rođenja djeteta, nego i prilikom udaje ili ženidbe, izgradnje kuće, useljenja u novu kuću, pokretanja posla uči se mevlud u kojem se

¹ O tome šta čini islamsku tradiciju Bošnjaka više vidi: Fikret, Karčić (2006). “Šta je to ‘islamska tradicija Bošnjaka?’” *Preporod*, 1. decembar,

Sarajevo, br. 23/841, str. 14-15.

² https://bs.wikipedia.org/wiki/Kultura_Bošnjaka (Dostupno 11. 8. 2022.)

³ Više vidi: Senada Tahirović, “Sva ta

tradicija”, online adresa: <https://www.preporod.com/index.php/misljenja/item/11121-sva-ta-tradicija> (Dostupno 26.3.2020.)

uči Kur'an, podsjeća na najznačajnije detalje iz života Muhammeda, a.s., i drži vaz kroz koji se upute osnovne smjernice za kvalitetniji i smisleniji način života, utemeljen na uzornoj praksi Muhammeda, a.s.

Kao što je život isprepleten trenucima radosti i tuge, iskušenja i rahluka, tako uz mevlud ide i tevhid, koji se posebno uči na dan smrti, sedmi i četrdeseti dan poslije smrti, nakon godinu dana itd., a cilj je da se u tim teškim trenucima sjetimo Allaha, dž.š., i činjenice da On daje život i smrt i da mi ni na koji način smrt ne možemo odgoditi ni izbjeći. Ove sadržaje treba nastaviti činiti i promovirati, ali u onoj formi koja će ostati u okvirima šerijata i biti privlačna, a sve sadržaje u toku mevluda i tevhi-da koji su u suprotnosti s Kur'anom i sunnetom treba uklanjati (nepropisno oblačenje, posebno u ljetnom periodu, nepravilno učenje Kur'ana, neprimjerena obraćanja vaiza, ogo-varanje i omalovažavanje odsutnih osoba i sl.).

Ideje, običaje, prakse i vrline koje su oduvijek krasile Bošnjake muslimane, kao što su duhovnost, moralnost, mudrost i vjersko znanje, junaštvo, merhamet, razumijevanje i uvažavanje drugog i drugačijeg, poštovanje starijeg, harmonični porodični odnosi puni poštovanja i ljubavi, držanje do riječi i obećanja, a koje se polahko gube i iščezavaju treba sistemski i kontinuirano vraćati u naš život.

Danas se često mijenjaju trendovi izbora u prehrani, odjeći, odlascima na putovanja, čitanju knjiga i sl. Neke zapadne zemlje idu tako daleko da, naprimjer, u potpunosti mijenjaju svoj način prehrane u obdaništima ili školama zbog strane tradicije i tako gube "ono svoje", a da nisu dobro upoznali "ono novo". Naravno, ako živimo izvan Bosne i Hercegovine, obavezni smo poštovati pravni sistem zemlje u koju smo došli, ali nikada nemojmo zaboraviti ono što jesmo. Iako na Zapadu živimo u nama stranoj kulturi, poštujemo je, ali u krugu porodice i džemata insistiramo na bosanskom jeziku i *adetu* u ophođenju, ishrani i radu, odnosno na našoj islamskoj

tradiciji koju s ponosom prenosimo onima s kojima živimo i zbog koje nas sugrađani vole i cijene.

3. Modaliteti povratka pozitivnoj tradiciji

Osim kao posljedica ljudske slabosti da smo skloni zaboravu čak i onoga što nam je egzistencijalno važno, i brojni drugi faktori utječu na zanemarivanje i iščezavanje tradicije, među kojima su najznačajniji:

- a) globalizacija, koja potire nacionalne, etničke, religijske i druge posebnosti;
- b) asimilacija i marginalizacija pojedinih kulturnih grupa, koja je posebno izražena u situacijama kada se pojedinci ili civilizacijski slabije grupe nađu u okruženju jače zajednice;
- c) industrijalizacija i ubrzani način života koji ne ostavlja vremena da se bavimo ičim drugim osim svojim poslovnim obavezama i onim što je u vezi s tim. Mladi izlaze na tržište rada koje nikada nije bilo nestabilnije te samim tim sve teže dolaze do sigurnih prilika za osnovno samostalno ekonomsko izdržavanje. Kako onda u ovakvoj situaciji pratiti tradiciju, prenositi običaje, kada nam je ugroženo i osnovno preživljavanje;
- d) nasilno uništavanje tradicije i njenih nositelja, nastojanje čak i oružanim sredstvima ne samo da se uništi, u našem konkretnom slučaju, posebnost bosanskohercegovačkih muslimana, nego da se u potpunosti muslimani, kao baštinici islamske tradicije, uklone s ovih prostora.

O tome na koji način ne bi trebao biti povratak tradiciji prof. Silajdžić (1995:11) kaže:

Islam u njegovom učenju u novoj postmoderno paradigmi nije potrebna nikakva restauracija, još manje bezuvjetna adaptacija na tekovine zapadne kulture i

civilizacije (tamagrub), a ni nekritičko slijepo slijeđenje vlastite prošlosti i tradicije (taqlid). U jednom i u drugom slučaju načinili bismo neoprostive pogreške. Metodološki bismo, veli Nasr, sveli ukupno islamsko iskustvo (njegovu dinamičku snagu) na isključivo jednu dimenziju, što je naravno pogrešno.

Danas se najčešće pozivamo na tradiciju, tradicijske vrijednosti i običaje u vrijeme mubarek dana, kada istrajavamo ili nastojimo da oživimo tradicionalne norme ponašanja i one u nama bude posebne osjećaje sigurnosti, zajedništva i mira, daju nam posebnu toplinu i čine nas sretnim. Odlazimo na bajram-namaz, prije svega, što time želimo postići Allahovo, dž.š., zadovoljstvo i jer ga je klanjao Muhammed, a.s., kao što time nastojimo nastaviti našu muslimansku višestoljetnu tradiciju, posjećujemo mezarja, kabure naših predaka, pripremamo i uživamo u tradicionalnim jelima i sl. Temeljno je sada pitanje možemo li naš svakodnevni i cjeloviti način života, pojedinačni, porodični i kolektivni, snažnije utemeljiti na tradicijskim vrijednostima kako bi one bile okosnica našeg ponašanja na poslu, javnom mjestu, unutar porodice, džemata, zajednice, što bi naš način života učinilo kvalitetnijim?!

Da bi se očuvale vrijednosti koje su živjele prethodne generacije, a koje su po svom doprinosu čovječanstvu ostale prepoznatljive, neophodno je tome krajnje odgovorno i sistemski pristupiti, kroz obrazovni sistem na svim razinama, djelovanje naučnih i ustanova kulture, ali prije i poslije svega kroz kućni odgoj koji je temelj cjelokupnog našeg života i napretka.

3.1. Kroz obrazovni sistem prenositi tradicijske vrijednosti

Kroz nastavne sadržaje na svim razinama obrazovanja u skladu sa životnom dobi učenika i studenata na primjeren način i odgovarajućim metodama poučavati ih onim najljepšim materijalnim, tehničkim, duhovnim i kulturnim vrijednostima iz svih krajeva naše zemlje, argumentirano ih

uvjeriti u njihovu vrijednost i značaj za prošlost, sadašnjost i budućnost u nastojanju da sačuvamo naš identitet i razvijamo našu pojedinačnu i kolektivnu snagu. Potom ih navikavati na njihovo uvažavanje unutar porodice, u školi, u javnosti, kako bi postale sastavni dio njihove kulture ponašanja i življenja.

Posebno je važno naglašavati one vrijednosti koje su baštinili naši preci i po čemu se dobri Bošnjani stoljećima prepoznavao, od vjere u Boga i klanjanja samo Njemu, preko vjerovanja u sudbinu i nepokolebljivosti u borbi i na putu dobra općenito, dobronamjernosti, razumijevanja i blagosti (merhameta) prema drugima do posvećenosti i odgovornosti u radu, jer je sve činio po *tabiatu* ostvarujući najviše standarde izvrsnosti, s obzirom na to da je čvrsto vjerovao da ga njegov Gospodar u svakom trenutku nadzire.

3.2. Institucionalno čuvanje tradicije kroz naučne i ustanove kulture

O potrebi da naučne i ustanove kulture cijele Bosne i Hercegovine na svim razinama vlasti brinu o tradicijskim vrijednostima, njihovom očuvanju i promoviranju često je govorio prof. dr. Šaćir Filandra, posebno naglašavajući njihovu zadaću u "razvijanju, preoblikovanju te tradiranju/prenošenju novim generacijama onih principa kulturnog identiteta naroda koji ga čine osobenim i prepoznatljivim entitetom..."⁴ Tu se prije svega misli na brigu o jeziku, književnosti, nauci i umjetnosti, odnosno o svim segmentima ljudskog stvaralaštva koji u sebi nose duh jednog naroda i jačaju njegov identitet.

S tim ciljem neophodno je razvijanje stalnih programa i projekata (npr. snimanje filmova, razvijanje softverskih programa i platformi za promociju tradicije, organiziranje "sedmica" i "mjeseci", izložbi i naučnih skupova za populariziranje znamenitih ljudi iz naše povijesti i sl.), različitih po svom trajanju, sadržajima, razinama i adresatima kojima su izravno upućeni, ali s nastojanjem da obuhvate što veći broj

osoba kojima će se jačati svijest o važnosti aktualiziranja i življenja tradicije. Ovo je posebno važno za Bošnjake i Bošnjakinje koji žive i rade izvan Bosne i Hercegovine.

3.3. Kućni odgoj

Bez tradicije ne bi bilo kulture u obliku u kojem je danas poznajemo. Naime, za razliku od boje kose i očiju koje direktno nasljeđujemo od naših predaka, kultura nije zapisana u našem genetskom kodu. Jedini način da se ona prenese s generacije na generaciju je preko običaja, a još više preko ideja, stajališta, osjećaja i ideala koje učimo od svojih djedova i nana, roditelja, učitelja i odgajatelja. No, iako je često doživljavamo kao nešto što se ne mijenja, tradicija se zapravo neprestano prilagođava društvenim, političkim i ekonomskim prilikama u kojima živimo i na to trebamo uvijek obraćati pažnju i zapitati se da li svojim kontinuiranim načinom ponašanja uvodimo pozitivne ili negativne kulturne obrasce.⁵

Osim što je izuzetno bitna za društvo, tradicija je važna i za svaku pojedinu porodicu. Pritom ne mislimo samo na običaje ili znanja koje su nam prenijeli naši preci. Svako od nas unutar svoje porodice stvara male, ali jedinstvene običaje i prakse. To može biti insistiranje da jedan od namaza (zbog završetka dnevnih obaveza najpogodnije je da to bude akšam) obavezno zajednički kod kuće obavimo, da ne počinjemo s jelom dok se svi ne okupimo i glasno ne proučimo bismilu, gledanje interesantnog filma petkom uvečer, zajednički odlazak u džamiju, učenje Kur'ana i sl. Istraživanja su pokazala da su porodice koje njeguju takve tradicije i insistiraju na njima kompaktnije, zdravije i u konačnici sretnije od onih koje to ne čine. Drugim riječima, tradicija

nam omogućuje da se emocionalno povežemo, da se lakše suočimo sa životnim izazovima i promjenama te da stvorimo toplinu i osjećaj sigurnosti u porodičnim odnosima.⁶

Uobičajene navike i prakse koje redovno u isto vrijeme održavamo rađaju posebne emocije, one nas podsjećaju na zajedništvo, bude nam najljepša sjećanja iz djetinjstva, njima se opiremo svijetu koji je u stalnoj promjeni. Takva su recimo druženja mladića i djevojaka prije ramazana ili mubarek noći kada se čisti i miriše džamija. Svaki taj miris kada ga poslije više godina osjetimo vraća nas u ta lijepa vremena, u najljepše trenutke djetinjstva i mladosti, a svaka šara na ćilimu koja je ostala urezana u naše sjećanje podsjeća nas na naša druženja i trenutke sreće.

I daleko, daleko više se pamte ti mirisi, boje i osjećaji, nego recimo pokloni. Posebno zadovoljstvo je bilo biti u društvu s dedom, nanom, babom, mamom, amidžama i amidžinicama, kada bi se u ljetnom periodu svi okupili u dedinoj kući i navečer stariji pili crnu kahvu, a mlađi bijelu i osjećali to zajedništvo, poštovanje i uvažavanje, tu jednostavnost i toplinu bosanske kuće i muslimanske porodice, naročito kada se to na kraju kruniše zajedničkim obavljanjem akšam-namaza. Zajedno u istom safu sa svojim dedom i amidžama stojiš pred svojim Gospodarom. Vidiš kako i dedo čija je riječ uvijek bila posljednja sa skrušenošću pada na sedždu Allahu, dž.š. Ništa nije u tim mračnim i dugim zimskim noćima tako svijetlilo kao naše mladalačke duše ispunjene vjerom, ljubavlju i nadom.

Ova sjećanja nosimo kao najljepše uspomene na ta davna vremena, ali i kao obavezu da sličnu atmosferu osiguramo našim potomcima, da zajedno s njima kroz mrkle noći osmišljavamo svijetle dane.

⁴ Šaćir Filandra, "O obnovi institucionalne kulturne posebnosti Bošnjaka" (<https://www.biserje.ba/filandra-o-obnovi-institucionalne-kulturne-posebnosti-bošnjaka/>) (Dostupno, 10.10.2020.)

⁵ Više vidi: <https://www.sensa.hr/clanci/duhovnost/tradicija-korito-rijeke-zivota> (Dostupno, 29.2.2020.)

⁶ <https://www.sensa.hr/clanci/duhovnost/tradicija-korito-rijeke-zivota> (29.2.2020.)

Puno je tih značajnih datuma iz našeg djetinjstva kojih se rado sjećamo: prvi dan posta koji smo ispostili, prvi završni ispiti u mektebu, prve hatma-dove nakon proučenog Kur'ana, mevludi uoči Lejletul-kadra, odlazak na bajram-namaz i posebna iskustva kada smo kao učenici medrese odlazili na prve ramazanske prakse. I te emocije nosimo u svojoj duši kao najveće blago, čuvajući da ih niko ne obezvrijedi i onda svake godine pomalo otvaramo, odškrinjujemo vrata svojih emocija kako bi svaki ramazan, svaki Bajram, svaki odlazak u džamiju dao novi miris u tu seharu naših uspomena.

Poštovanje tradicije su suptilne niti koje nas vežu s prošlošću, ali ono što je još važnije to su naši pratioci ovdje i sada, ali i kroz neizvjesnu budućnost, koji nam i u tim nesigurnim vremenima pružaju toplinu i sigurnost.⁷

Te patioce naslijedili smo od porodice, dijelimo ih s porodicom ili ih ostavljamo samo za sebe, za našu intimu i uživamo sami u njima. Pomažu nam da ostanemo zdravi duhom i povezani. Podsjećaju nas da imamo vlastito mjesto u poretku stvari. Donose nam radost, pomiču nas i motiviraju.

Ovdje treba naglasiti da se život muslimana i muslimanke u svakom vremenu i na svakom mjestu kreće unutar okvira koji su zacrtani Kur'anom i uzornom praksom Muhammeda, a.s. Tako i kada govorimo o osobnim ili porodičnim tradicijama govori se o onima koje imaju utemeljenja i uporišta u sunnetu Božijeg Poslanika, a.s., a ne o novinama koje slijede moderne trendove. Posebno se cijeni kada mi svojom životnom praksom oživimo sunnete Božijeg Poslanika, a.s., koji su se vremenom zaboravili i izgubili. Vjerovjesnik, a.s., je jednom prilikom rekao Bilalu ibn el-Harisu, r.a.:

“Ko oživi jedan od mojih sunneta, koji je nakon mene zamro, imat

će nagradu svih onih koji ga budu primjenjivali, a da se njihova nagrada neće ništa umanjiti. Međutim, ko uvede novinu kojom se ne želi zadovoljstvo Allaha i Njegovog Poslanika, imat će grijeh ravan grijesima svih onih koji je budu primjenjivali, a da se njihov grijeh neće ništa umanjiti.” (Et-Tirmizi, br. 2.677 i Ibn Madže, br. 209)

Lijepo je pratiti ustaljenu porodičnu tradiciju, a još je ljepše dati joj osobni pečat. Uočiti šta to nama u našem životu nedostaje iz uzornoga života Muhammeda, a.s., da li je to možda iskrenost u govoru, poštenje u međusobnoj komunikaciji i poslovanju, odgovornost u radu, pravednost u radu s drugima?! Ili možda nastojanje da ne budemo ovisni o drugima, da uvijek s osmijehom na licu komuniciramo, da posao dovodimo do kraja?! Ustrajmo na činjenju bilo čega od ovoga, samo po sebi donijet će nam bolji i kvalitetniji život, a, s druge strane, osjećat ćemo posebno zadovoljstvo, jer time slijedimo našeg Poslanika, a.s., i snažnije se vezujemo za njegove sljedbenike. Počnimo te postupke najavljavati s uzbuđenjem te im se veseliti svi zajedno. Prije ili kasnije, naša tradicija početak će živjeti novi život i postati važan dio naše sretne porodice.

To i jeste svrha tradicije: donosi nam ugodu i umiruje nas, pomaže nam pronaći mir i radost u ovom svijetu otuđenosti i egoizma, daje osjećaj kontinuiteta u stalno promjenjivom svijetu. Ti običaji i prakse ne trebaju biti složeni da bi imali posebno značenje. Njihova bit je da nas povezuju s nama samima, s drugim ljudima i da se naš način života (sunne) skladno uključuje u opći sistem (sunnetullah) koji vlada u svemiru.

Zaključak

Budući da tradicija podrazumijeva proces održavanja vrijednosti, vjerovanja, ideja, načela, značenja, običaja i njihovog prenošenja unutar grupe, zajednice ili društva,

s generacije na generaciju, iz prošlosti u sadašnjost, usmeno, pisanim putem ili primjenom kako bi budućim generacijama omogućavao kvalitetniji život, nemoguće je zamisliti opstanak, a kamoli napredak pojedinca, zajednice i društva u bilo kojoj sferi ljudskog djelovanja bez oslanjanja na ono što je preuzeto od ranijih generacija.

Svaki potpuni i trajni napredak obavezno podrazumijeva oslanjanje na ranije uspostavljene vrijednosti, kao što podrazumijeva i njihovo kritičko preispitivanje, koje ne znači njihovo negiranje.

Tradicija u životu jednog naroda najpresudnije utiče na stvaranje i očuvanje identiteta. U neprestanoj trci s vremenom i profitom, čemu veći dio čovječanstva danas robuje, u eri globalizacije koja poništava mnoge posebnosti naroda, zamjenjujući ih univerzalnim i pomalo bezličnim vrijednostima, tradicija je garant opstanka naroda i njegove samobitnosti.

Osim kao posljedica ljudske slabosti da smo skloni zaboravu čak i onoga što nam je egzistencijalno važno, i brojni drugi faktori utječu na zanemarivanje i iščezavanje tradicije, među kojima su najznačajniji: globalizacija, asimilacija i marginalizacija, industrijalizacija i ubrzani način života te nasilno uništavanje tradicije i njenih nositelja.

Da bi se očuvale vrijednosti koje su uvažavale prethodne generacije neophodno je tome krajnje odgovorno i sistemski pristupiti, kroz obrazovni sistem na svim razinama, djelovanje naučnih i ustanova kulture, ali prije i poslije svega kroz kućni odgoj koji je temelj cjelokupnog našeg života i napretka.

Tek tada možemo se nadati zdravim generacijama ponosnih mladića i djevojaka koji će graditi novu Bosnu i Hercegovinu, a ne napuštati je, na temeljima univerzalnih vrijednosti koje su njihovi preci na najbolji način stoljećima živjeli na ovim prostorima istovremeno uvažavajući standarde savremene funkcionalne države.

⁷ Više v.: <https://www.sensa.hr/clanci/lifecoach/zasto-je-tradicija-vazna-u-zivotu> (2.3.2020)

Literatura

- Kur'an s prevodom* (1992). Preveo: Besim Korkut. Medina Munevvera: Kompleks Hadimul-haremejniš-šerifejn Melik Fehd.
- Božilović, Nikola (2010). "Tradicija i modernizacija". *Evropske perspektive kulture na Balkanu. Sociologija*, LII, br. 2.
- Čimić, Esad (1978). "Između tradicije i tradicionalizma". *Revija za sociologiju*, god. VIII, 1-2.
- Karčić, Fikret (2006). "Šta je to 'islamska tradicija Bošnjaka?'" *Preporod*, 1. decembar, Sarajevo, br. 23/841.
- Kern, Walter i Niemann, Franz-Josef (1994). *Nauka o teološkoj spoznaji*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Mos, Marsel (1982). *Sociologija i antropologija*. Beograd: Prosveta.
- Nasr, Sejjid Husein (1998). *Vodič mladom muslimanu*. Prevela s engleskoga: Aida Abadžić-Hodžić. Sarajevo: Ljiljan.
- Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda* (1982). Zagreb, VIII.
- Silajdžić, Adnan (1995). *Muslimani između tradicije i suvremenosti*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, tribina br. 40.
- Silajdžić, Adnan (2005). *40 hadisa sa komentarom*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Šaćir Filandra, "O obnovi institucionalne kulturne posebnosti Bošnjaka", <https://www.biserje.ba/filandra-obnovi-institucionalne-kulturne-posebnosti-bosnjaka/> (Dostupno, 10.10.2020.).
- Gilad Sommer, "Trebam li tradiciju?" <https://nova-akropola.com/kulture-i-civilizacije/tragom-proslosti/trebamo-li-tradiciju/> (Dostupno, 26. 5. 2022).
- Senada Tahirović, "Sva ta tradicija", online adresa: <https://www.preporod.com/index.php/misljenja/item/11121-sva-ta-tradicija> (Dostupno, 26.3.2020.) <https://www.sensa.hr/clanci/duhovnost/tradicija-korito-rijeke-zivota> (Dostupno, 29.2.2020.)

الموجز

كيف نعيد للتراث الإسلامي في البوسنة والهرسك
دوره في بناء الحياة؟

زهدي حسانوفيتش

إن الإنسان المعاصر، وخاصة المسلمين والمسلمات داخل البوسنة والهرسك وخارجها، في أزمنة ما بعد الحرب، يزدادون بشكل يومي بعدا عن تراثهم، وذلك لأسباب كثيرة (كالعولمة والاستيعاب والتهميش، والتحول الصناعي ونمط الحياة السريع، وكذلك الإلتلاف المتعمد للتراث وحملته). وإن كان ذلك مفهوما عندما يتعلق الأمر بالممارسات السلبية التي فقدت مضمونها وأسباب بقائها، فإنه من غير المتصور أن نتخلي عن التراث الذي يحمل قيمنا الدينية والخلقية والفكرية، والذي يلهمنا ويدعونا لفعل الخير والعمل الجاد، ويوقظ فينا أجمل المشاعر والأحاسيس، ويعزز وحدتنا. وتزداد المفارقة حدة عندما يتعلق الأمر بالمعتقدات والتعاليم التي يقوم عليها بقاؤنا الجسدي، وهي ما يشكل جوهر وجودنا وهويتنا، فإذا تخلينا عنها، فإننا لا نفقد خصوصيتنا وحسب بل نحرم أنفسنا من معنى الحياة ومن القدرة على استمرارية البقاء في الزمان والمكان. إن هذا المقال يذكرنا بأهمية التراث وضرورة الرجوع إليه، وبأبرز الأنماط التي ستمكننا من الرجوع إلى أجمل شيء تركه لنا أجدادنا، ألا وهو الأمانة. إن تحقيق هذا ممكن عبر النظام التعليمي بكافة مستوياته، وبعمل المؤسسات العلمية والثقافية، ولكن قبل كل هذا وبعده، عبر التربية المنزلية التي تعتبر أساس حياتنا كلها وأساس تقدمنا.

الكلمات الرئيسية: التراث، القيم، الهوية، معنى الحياة، الحداثة، التقدم.

Summary

HOW TO REVIVE THE LIFE-GIVING
ROLE OF THE ISLAMIC TRADITION
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA?

Zuhdija Hasanović

Contemporary man in general and the Muslims of Bosnia and Herzegovina in particular, have in the post-war period, for various reasons (globalisation, assimilation, marginalisation, industrialisation and its fast pace lifestyle, the violent destruction of tradition and its bearers) grown distant from their tradition. In as much as it may be completely understandable in regards to those areas of the tradition that have become obsolete over time and have lost their significance, it is not understandable, rather it is unthinkable that we should renounce the tradition which is a hallmark of our spiritual, moral and intellectual values, which inspires better and virtuous actions, stirs the most beautiful emotions and strengthens the sense of community. It is especially absurd to renounce those essential beliefs and teachings that make the warp and woof of our identity and of our very existence. By doing so, we lose our identity and the meaning of life and more significantly deprive ourselves of the possibility of existence in time and space. This article reminds us of the significance of tradition, of the necessity to return to it, and it reviews the most important modes that can revive the best of what our ancestors have left to us as heritage. This could be achieved through the education system on all levels, through activities of scientific and cultural institutions, but above all through an upbringing in our homes which is a foundation of our very existence and prosperity.

Keywords: tradition, values, identity, the meaning of life, modernity, prosperity

MEKTEB I MEKTEPSKA POUKA ISLAMSKE ZAJEDNICE U BOSNI I HERCEGOVINI – ANALIZA, ISKUSTVO I PREPORUKE

Enes SVRAKA
Rijaset IZ u Bosni i Hercegovini
enes.svraka@rijaset.ba

SAŽETAK: U radu se, pored osnovnih informacija o mektebu i mektepskoj pouci Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, obrađuju određeni podaci o realizaciji pouke u mektepskoj 2021/2022. godini, početku i završetku mektepske pouke, primjeni Nastavnog plana i programa i ilmihala. Zatim slijede informacije o mešihatima i krovnim organizacijama Islamske zajednice Bošnjaka u dijaspori koji su proveli ili pokrenuli proceduru prilagodbe Nastavnog plana i programa mektepske pouke za svoje područje. U radu će biti više riječi o primjeni jedinstvenog Nastavnog plana i programa mektepske pouke, te statističkoj analizi i određenim prijedlozima za unapređenje mektepske pouke. Važno pitanje o mektepskoj pouci je broj polaznika. U ovom radu prezentirani su podaci s analizom o broju upisanih i redovnih polaznika mektepske pouke u mektepskoj 2021/2022. godini. Ti podaci su prezentirani i obrađeni na nivou organizacionih jedinica Islamske zajednice: mešihati, muftijstva, uredi muftija i krovne organizacije Islamske zajednice Bošnjaka u dijaspori, te sveukupno na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Posebna pažnja posvećena je polaznosti i redovnosti djece u mektepskoj 2021/2022. godini pomoću koje ćemo se upoznati i s podacima o broju potencijalnih polaznika mekteba. Za proces realizacije mektepske pouke, analizu, sagledavanje stanja i osmišljavanje novih strategija bitno je izvještavanje o mektepskoj pouci. Ovoj temi posvećeno je zasebno poglavlje. Na kraju rada su neka promišljanja u pogledu preporuka za unapređenje i afirmaciju mekteba i mektepske pouke.

Ključne riječi: mekteb, mektepska pouka, Nastavni plan i program mektepske pouke, ilmihali, muallimi/e, polaznici i izvještaj

Uvod

Mektepska pouka je osnov i temelj odgojno-obrazovnog procesa u sistemu poučavanja Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Iako je mekteb stabilan, a iskustvo i tradicija poučavanja su višestoljetni, ipak je važno kontinuirano aktualiziranje i propitivanje mekteba i mektepske pouke. U tom kontekstu nadležna Uprava za

vjerske poslove Rijasetu organizira redovna i povremena savjetovanja, okrugle stolove, seminare i druge aktivnosti od značaja za mektepsku pouku. Organiziranje i realiziranje mektepske pouke je u nadležnosti džemāta/medžliša Islamske zajednice. Međutim, usmjeravanje, analiziranje, strategija, nadzor, praćenje, inoviranje, podrška i drugo očekuje

se, i u nadležnosti je, viših instanci u strukturi Islamske zajednice.

Mektepska pouka u školskoj 2021/2022. godini održavala se redovno uz određene izazove s kojima su se suočili muallimi/e, polaznici mekteba, roditelji polaznika i drugi faktori koji su uključeni u odgojno-obrazovni proces mektepske pouke. Neki od izazova su broj upisanih

polaznika, redovnost polaznika, u nekim mекtebima nije bilo uopće pouke, a u nekim se nisu mogli potpuno primijeniti i implementirati predviđeni Program i sadržaj. Posebno je to izraženo u manjem bosanskohercegovačkom entitetu i drugim dijelovima Bosne i Hercegovine, prije svega u “povratničkim džematima”, gdje se pouka odvijala u otežanim i složenim uslovima. U načelu, odgojno-obrazovni proces mektepske pouke odvijao se u skladu s Pravilnikom o mektebu i mektepskoj pouci.

Realizacija mektepske pouke u mektepskoj 2021/2022. godini

Mektepska pouka u školskoj 2021/2022. godini shodno Odluci Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini broj: 02-03-2-2292-3/21¹ i Kalendaru mektepske pouke počela je 11. septembra 2021. god./4. safer 1443. god. po H., a završila u nedjelju 5. juna 2022. god./6. zulkade 1443. god. po H.

Mektepska pouka u mektepskoj 2021/2022. godini izvodila se po kombinovanom modelu tj. tradicionalno i online, ovisno o epidemiološkoj situaciji. Većina mekteba je radila na tradicionalan/konvencionalan način uz poštivanje propisanih i preporučenih epidemioloških mjera od nadležnih organa Islamske zajednice i nadležnih državnih/entitetskih/kantonálnih organa, a jedan manji broj po potrebi po modelu mekteb na daljinu/ mekteb online.

Primjena novog Nastavnog plana i programa mektepske pouke, ilmihala i mektepske pedagoške dokumentacije počela je 2020. godine na području muftijstava u Bosni i Hercegovini u okolnostima pandemije virusa Covid-19, a u mektepskoj 2021/2022. godini to se očekivalo u punom kapacitetu. Povratne informacije putem izvještaja, neposrednog uvida i

neformalne komunikacije svjedoče u prilog navedenog uz određene izuzetke uzrokovane nekim od izazova koji prate odgojno-obrazovni proces mektepske pouke.

Pored područja Bosne i Hercegovine, zvanični podaci ukazuju na činjenicu da su Nastavni plan i program mektepske pouke, ilmihali i mektepska pedagoška dokumentacija u toku mektepske 2021/2022. godine primijenjeni i na području Islamske zajednice Bošnjaka za Sjevernu Ameriku. Preduslov za službenu primjenu Nastavnog plana i programa mektepske pouke Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini jeste da je u skladu sa utvrđenom procedurom i metodologijom na nivou Rijasetu i krovne organizacije prilagođen, te od Rijasetu i Vijeća muftija usvojen i odobren.

Jedinstveni Nastavni plan i program mektepske pouke

Procedura prilagodbe, izmjene i dopune Nastavnog plana i programa mektepske pouke u 2021/2022. godini završena je s Islamskom zajednicom Bošnjaka za Sjevernu Ameriku, Islamskom zajednicom Bošnjaka u Norveškoj i Mešihatom Islamske zajednice u Sloveniji, te verifikovana od nadležnih organa Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Procedura prilagodbe, izmjene i dopune pokrenuta je i otvorena s Islamskom zajednicom Bošnjaka u Švicarskoj, Islamskom zajednicom Bošnjaka u Austriji i Mešihatom Islamske zajednice u Srbiji. Očekuje se pokretanje i otvaranje procedure prilagodbe Nastavnog plana i programa mektepske pouke i s drugim organizacionim jedinicama Islamske zajednice.

Na temelju Nastavnog plana i programa mektepske pouke pripremaju se i rade ilmihali. U skladu sa suvremenim okolnostima i izazovima podučavanja polaznika mekteba vjeri i

očuvanja bosanskog jezika ovo pitanje u krovnim organizacijama zahtijeva iznalaženje funkcionalnog rješenja. U tom kontekstu cijenimo da je napravljen značajan iskorak, a vrijeme će pokazati, po prvi put urađeni su dvojezični ilmihali na bosanskom i engleskom jeziku za mektepsku pouku za potrebe Islamske zajednice Bošnjaka za Sjevernu Ameriku. To je značajno i sa aspekta otvaranja Zajednice prema nemuslimanima, te mogućnosti da drugi uče o islamu i muslimanima iz ili porijeklom iz Bosne i Hercegovine na engleskom jeziku iz literature koja je primarno pripremljena u Bosni i Hercegovini. Očigledno, ovo je koncept, model koji će biti prihvatljiv i u većini drugih krovnih organizacija, a u prilog navedenom svjedoči činjenica da je preveden *Ilmihal* 1 na norveški jezik, da je u toku prevođenje *Ilmihala* 1 i 2 na slovenski jezik, te da će u najskorije vrijeme ući u postupak pripreme za štampu. Vjerujemo da će ovim iskoracima Zajednica poslati snažnu poruku svojim članovima i korisnicima u smislu brige i pružanja podrške u pogledu odgojno-obrazovnog procesa, kao i nemuslimanima i društvenoj zajednici u kojoj djeluje Islamska zajednica, žive i rade muslimani iz Bosne i Hercegovine u pogledu interpretacije islama i integracije Bošnjaka muslimana u društvo.

Analiza podataka o upisanim i redovnim polaznicima mektepske pouke

Na temelju Pravilnika o mektebu i mektepskoj pouci², član 21³, organizacione jedinice Islamske zajednice; mešihati, muftijstva, uredi muftija i krovne organizacije Islamske zajednice Bošnjaka u dijaspori dužni su podnijeti Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini izvještaj o mektepskoj pouci.

¹ Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

² Pravilnik o mektebu i mektepskoj pouci, Zaključak Rijasetu, broj: 02-03-2-2292-3/20.

³ Član 21 glasi: “Izvještaj o mektepskoj pouci na propisanom obrascu podnose muallim/a, glavni imam i muftijstvo Rijasetu putem nadležne Uprave za vjerske poslove. Muallimi/e su dužni/e u roku 10

dana od dana završetka mektepske pouke nadležnom glavnom imamu podnijeti pismeni izvještaj o mektepskoj pouci za proteklu mektepsku godinu. Glavni imami su dužni sačiniti zbirni izvještaj o

Temeljom izvještaja koje su dostavile organizacione jedinice Islamske zajednice za 2021/2022. mektepsku godinu kao i ranije godine, statističke podatke o mektepskoj pouci u 2021/2022. mektepskoj godini možemo uporedno pratiti i analizirati u toku jedne ili više godina.

U daljem tekstu predstaviti ćemo najvažnije statističke i analitičke podatke o mektebu i mektepskoj pouci koji se odnose na mešihate, muftijstva, urede muftija i krovne organizacije.

Mešihati Islamske zajednice – upisani i redovni polaznici

Organizacija mektepske pouke na području mešihata uslovljena je različitim okolnostima i specifičnostima koje u sebi nose srbijansko, hrvatsko i slovensko društvo. Na osnovu dostavljenih izvještaja iz mešihata analizom podataka dolazimo do sljedećih pokazatelja. Na nivou mešihata Islamske zajednice

u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji, prema nekompletnim podacima, ukupan broj upisanih polaznika mekteba je 9951⁴, što je za 1973 više u odnosu na prethodnu izvještajnu godinu u kojoj je bilo 7978, a broj redovnih polaznika je 7713, što je više za 2250 u odnosu na prošlu mektepsku godinu u kojoj je bilo 5436 redovnih polaznika.

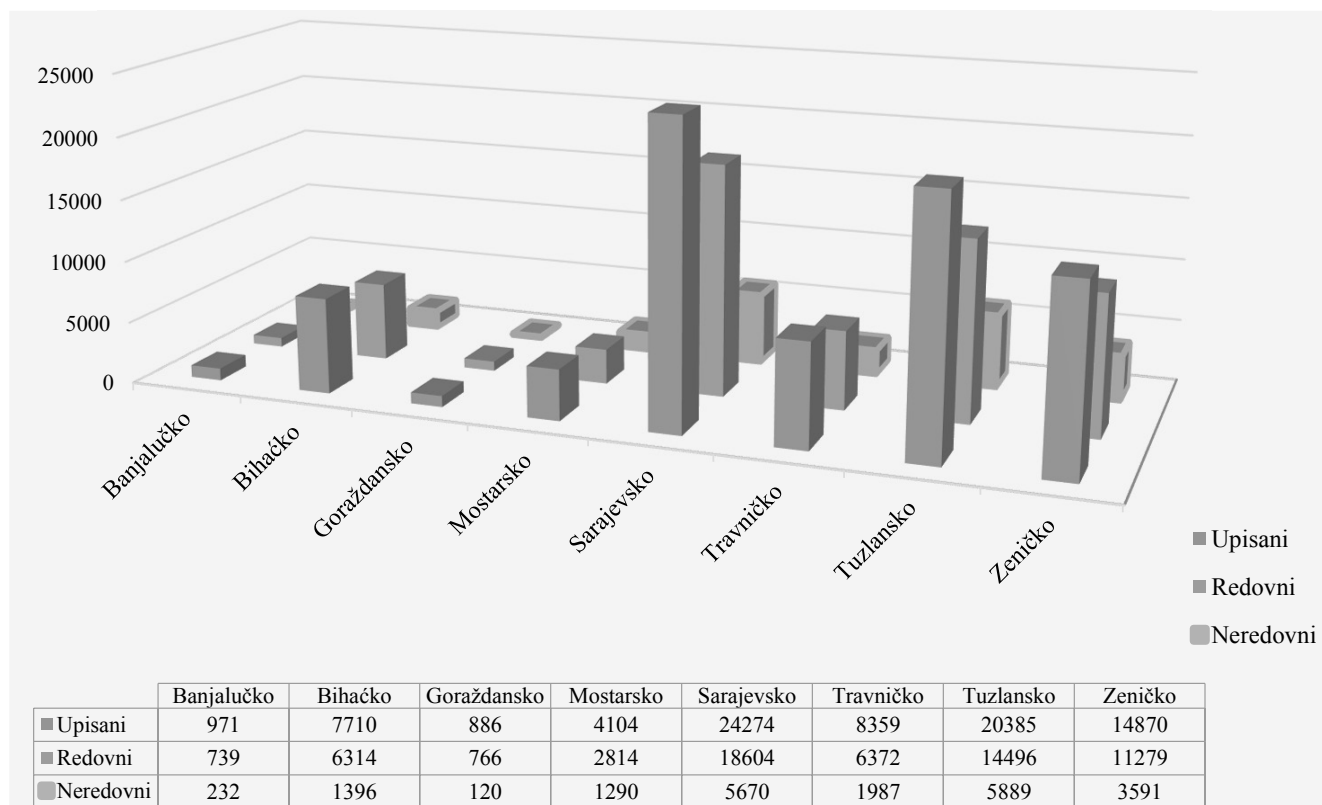
S obzirom na to da je pandemija virusa Covid-19 znatno utjecala na organizaciju i tok mektepske pouke u 2020/2021. mektepskoj godini, povećanje broja upisanih i redovnih polaznika u mektepskoj 2021/2022. godini na području mešihata je očekivano.

Muftijstva u Bosni i Hercegovini – upisani i redovni polaznici

Analizirajući mektepsku pouku Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, svi pokazatelji idu u prilog činjenici da je najintenzivnija

na području Bosne i Hercegovine u svakom pogledu. U mektepskoj 2021/2022. godini fokus učesnika odgojno-obrazovnog procesa u mektebima na području muftijstava u Bosni i Hercegovini usmjeren je na realiziranje mektepske pouke prema Pravilniku o mektebu i mektepskoj pouci, zatim primjenu Nastavnog plana i programa mektepske pouke, novih *Ilmihala* 1, 2 i 3 za mektepsku pouku i pedagoške dokumentacije (Dnevnik rada i matična evidencija polaznika mektepske pouke i Registar polaznika mektepske pouke upisanih u Dnevnik rada i matičnu evidenciju polaznika mektepske pouke) te ostale dokumentacije (svjedodžba, diploma i priznanje Ponos mekteba).

S obzirom na tok i smanjenje intenziteta pandemije virusa Covid-19, redovno održavanje mektepske pouke u učionicama uz poštivanje epidemioloških mjera bio je važan faktor u pogledu normaliziranja odgojno-obrazovnog procesa u mektebu,

Grafički prikaz upisanih i redovnih polaznika po muftijstvima

mektepskoj pouci za područje medžlisa i dostaviti ga muftiji najkasnije u roku 20 dana od dana završetka mektepske godine. Muftijstvo je dužno podnijeti zbirni

izvještaj o mektepskoj pouci Upravi za vjerske poslove Rijasetu najkasnije u roku 30 dana od dana završetka mektepske godine.”

⁴ Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u

Bosni i Hercegovini, Zbirni izvještaj Rijasetu o mektepskoj pouci u mektepskoj 2021/2022. godini, protokolarni broj: 03-08-1-2184/22.

stabiliziranja pouke i njenog realiziranja na konvencionalan način.

U pogledu statističkih podataka, pored ostalih, izdvojiti ćemo informacije o broju upisanih, redovnih i ukupnom broju polaznika mekteba. Također, vrlo važna informacija jeste broj osnovnoškolske djece, koja pohađaju nastavu iz predmeta islamska vjeronauka u školi, ali nisu polaznici mektepske pouke uopće.

Najveći broj polaznika mektepske pouke evidentiran je u Bosni i Hercegovini. Podaci zbirno po muftijstvima pokazuju da je ukupan broj upisanih polaznika mekteba 81.559⁵, što je za 316 manje u odnosu na prethodnu mektepsku 2020/2021. godinu u kojoj je bilo 81.875, a broj redovnih polaznika je 61.384, što je manje za 138 u odnosu na prošlu mektepsku godinu u kojoj je bilo 61.522, a u kojoj je također zabilježeno smanjenje broja redovnih polaznika.

Uredi muftija i krovne organizacije Islamske zajednice Bošnjaka – upisani i redovni polaznici

Statistički podaci na nivou ureda muftija i krovnih organizacija su nepotpuni, jer istima nisu obuhvaćene IZB koje nisu dostavile izvještaje.

Prema nekompletnim podacima ukupan broj upisanih polaznika mekteba na nivou ureda muftija je 4674⁶, što je za 1763 više u odnosu na prethodnu mektepsku godinu u kojoj je bilo 2911, a broj redovnih polaznika je 3899, što je više za 1607 u odnosu na prethodnu mektepsku godinu u kojoj su bila 2292 redovna polaznika.

Na nivou krovnih organizacija, prema nekompletnim podacima, ukupan broj upisanih polaznika mekteba je 7973⁷, što je za 7001 više u odnosu na prethodnu mektepsku godinu u kojoj je bilo 972, a broj redovnih polaznika je 6635, što je više za 5950 u odnosu na prethodnu mektepsku godinu u kojoj je bilo evidentirano 685 redovnih polaznika. Značajno statističko povećanje broja upisanih i redovnih polaznika prije svega je rezultat odgovornijeg odnosa prema dostavljanju izvještaja o mektepskoj pouci od krovnih organizacija Islamske zajednice Bošnjaka u Zapadnoj Evropi. Ovaj trend bi se trebao nastaviti i u tekućoj mektepskoj godini.

Islamska zajednica u Bosni i Hercegovini – upisani i redovni polaznici

Shodno dostavljenim podacima organizacionih jedinica Islamske zajednice ukupan broj upisanih

polaznika mektepske pouke Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u školskoj 2021/2022. godini je 104.157⁸, što je za 10.421 polaznika više i predstavlja povećanje za 11,11% u odnosu na prošlu godinu kada je bilo upisano 93.736 polaznika. Ukupan broj redovnih polaznika je 79.631 u odnosu na prošlu godinu kada je bilo 69.935 redovnih polaznika, što je povećanje za 9696 (13,86%).⁹ Treba imati u vidu da su ovo nepotpuni podaci, jer neke od organizacionih jedinica Islamske zajednice nisu dostavile svoje izvještaje.¹⁰

Obrađeni podaci u izvještajnoj godini ukazuju na blagi trend smanjenja broja upisanih i broja redovnih polaznika kada je riječ o području Bosne i Hercegovine, što potvrđuju statistički podaci i za prethodnih pet godina. Međutim, kada je riječ o mešihatima, uredima muftija i krovnim organizacijama Islamske zajednice Bošnjaka u dijaspori, uporedni podaci pokazuju značajno uvećanje broja upisanih i redovnih polaznika mektepske pouke. Sličan statistički trend može se očekivati i u tekućoj 2022/2023. godini zbog migracija stanovništva prema Zapadnoj Evropi.

U tabelama koje slijede prikazani su podaci o upisanim i redovnim polaznicama mektepske pouke.

Tabela 1. Upisani polaznici mektepske pouke

Organizaci. jedinica	Predškolci	Srednj. škola	Ukupno	1. nivo	2. nivo	3. nivo	Ukupno	Ukupno upisani
Muftijstva	4067	1477	5544	31547	26384	18084	75891	81559
Mešihati	2911	313	3224	3251	1324	818	5393	9951
Uredi muftija	274	261	535	1639	1290	1210	4139	4674
Krovne organizacije	471	752	1223	1675	1982	1287	6806	7973
ZBIRNO: 2021/2022.	7723	2803	10526	38112	30980	21399	92353	104157
2020/2021.	6775	1561	8336	35442	29651	20397	85400	93736
Razlika	948	1242	2190	2670	1329	942	6953	10421

⁵ Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Zbirni izvještaj Rijasetu o mektepskoj pouci u mektepskoj 2021/2022. godini, protokolarni broj: 03-08-1-2184/22.

⁶ Isto.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Zbirni izvještaj

Rijasetu o mektepskoj pouci u mektepskoj 2021/2022. godini, Zaključak Rijasetu, broj: 02-08-1-2184-11/22.

¹⁰ Podaci nisu kompletni, osim za područje muftijstava u Bosni i Hercegovini.

Tabela 2. Redovni polaznici mektepske pouke

Organizaci. jedinica	Predškolci	Sredn.škola	Ukupno	1. nivo	2. nivo	3. nivo	Ukupno	Ukupno redovni
Muftijstva	3121	1047	4168	23770	20088	13358	57216	61384
Mešihati	2405	250	2655	2362	964	532	3858	7713
Uredi muftija	239	226	465	1304	1006	1124	3434	3899
Krovne organizacije	368	658	1026	1460	1546	1071	5636	6635
ZBIRNO: 2021/2022.	6133	2181	8314	28896	23604	16085	70144	79631
2020/2021.	5383	1113	6526	26171	21954	14859	63409	69935
Razlika	750	1068	1788	2725	1650	1226	6735	9696

Prezentirani podaci u tabelama opisno izgledaju ovako:

1. Broj upisanih polaznika – predškolci: 7723 /nepotpun podatak/
2. Broj upisanih polaznika – osnovnoškolci (7-15 godina): 92353 /nepotpun podatak/
3. Broj upisanih polaznika – srednjoškolci: 2803 /nepotpun podatak/
4. Broj redovnih polaznika – predškolci: 6133 /nepotpun podatak/
5. Broj redovnih polaznika – osnovnoškolci (7-15 godina): 70144 /nepotpun podatak/
6. Broj redovnih polaznika – srednjoškolci: 2181 /nepotpun podatak/
7. Broj upisanih polaznika ukupno: 104157 /nepotpun podatak/
8. Broj redovnih polaznika ukupno: 79631 /nepotpun podatak/

Navedeni podaci o broju upisanih i redovnih polaznika mekteba mogu se analizirati i kvalificirati sa više različitih aspekata. Sveukupno na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini broj upisanih i redovnih polaznika nije na razini zadovoljavajućeg iako je zabilježeno povećanje u mektepskoj 2021/2022. godini. Realno povećanje broja polaznika mektepske pouke ima utemeljenje u potencijalnim polaznicima a to su đaci koji pohađaju nastavu iz predmeta islamska vjeronauka u osnovnoj školi. Prema raspoloživim podacima o broju upisanih polaznika mekteba

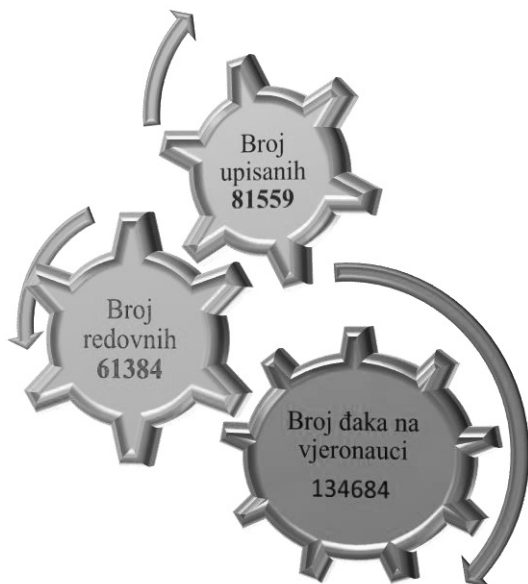
i broju polaznika islamske vjeronauke u osnovnim školama u Bosni i Hercegovini, mektepskom poukom nije obuhvaćeno blizu 40% potencijalnih polaznika, đaka koji pohađaju islamsku vjeronauku u školi. Općenito procent djece u džematu koja su obuhvaćena mektepskom poukom u prosjeku kreće se od 30 do 100%. Svakako da je mnogo bolje stanje u seoskim i prigradskim džematima u odnosu na gradske. Navedeno ukazuje da postoji značajan prostor za poboljšanje, posebno u gradskim sredinama, i posebno u džematima/mektebima s većim brojem polaznika. Naime, u mektebu koji broji blizu 150 polaznika, mektepsku pouku realizira uglavnom jedan muallim/a s jednim ili eventualno dva pomoćnika, dok je za isti taj broj đaka u školi angažirano dvadesetak nastavnika. Ova činjenica ukazuje na to da je imam/muallim pored drugih poslova u džematu u znatnoj mjeri angažiran i opterećen mektepskom poukom. Međutim, ovdje želimo da ukažemo na drugu pojavu, a to je da pored 150 ili više polaznika mekteba u nekom džematu, približno tom broju ili isti broj djece osnovnoškolskog uzrasta u istom džematu nije obuhvaćen mektepskom poukom. Ovo je vrlo značajna konstatacija, jer broj mekteba u Bosni i Hercegovini koji imaju više od 100 polaznika mekteba je u više od 150 džemata, dok je taj broj na nivou cjelokupne Zajednice u više od 200 džemata. Naravno, ovo je istovremeno i velika

obaveza i velika prilika. Svakako, ne treba zanemariti ni mektebe s brojem polaznika manjim od 100 u kojima je značajan broj djece koja ne pohađaju mektepsku pouku.

Ukoliko se pažnja usmjeri na broj upisanih i redovnih polaznika mektepske pouke u gornjim tabelama, pored I, II i III nivoa primjećuju se još dvije kategorije polaznika i to: predškolci i srednjoškolci. Prema navedenim podacima, primjetan je značajan broj djece predškolskog uzrasta koja su upisana i redovno pohađaju mektepsku pouku. Ukoliko se pozovemo na normativna akta, onda Pravilnik o mektebu kao polaznike mektepske pouke prepoznaje djecu uzrasta od 7 do 15 godina, tako da podaci i činjenice o broju upisane djece predškolskog uzrasta koja redovno dolaze u mekteb zahtijevaju reakciju, odnosno iznalaženje adekvatnih rješenja u pogledu normativnog definiranja, zatim programskih sadržaja, učila, kadrovskih, tehničkih i drugih rješenja. Model koji je već prisutan u nekim medžlisima jeste *Mekteb za predškolski uzrast*, koji ima elemente obdaništa, vrtića, igraonice itd., te može biti dobra polazna osnova za definiranje ovog pitanja.

Polaznost i redovnost u mektepskoj 2021/2022. godini

Uvažavajući sve naprijed navedeno, može se zaključiti da se broj polaznika mekteba u mektepskoj 2021/2022. godini nije značajno

umanjio na području Bosne i Hercegovine. Ova konstatacija posebno dolazi do izražaja ako uzmemo u obzir podatke o broju osnovnoškolske djece koja su u periodu 2015 – 2022. godine otišla iz Bosne i Hercegovine i podatke o smanjenju broja učenika u naznačenom periodu u osnovnim školama. S druge strane, primjetno je da se broj polaznika mekteba povećao u nekim dijasporalnim

zajednicama. Uzimajući u obzir sve navedeno, statistički i realni trend povećanja polaznika mektepske pouke očekuje se i u tekućoj mektepskoj godini.

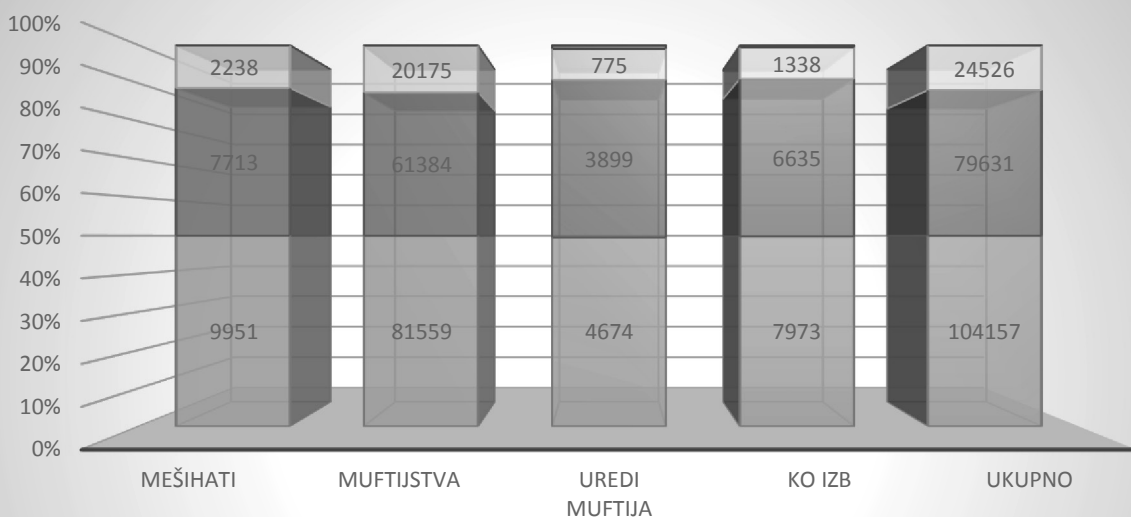
Broj osnovnoškolske djece koja trenutno ne pohađaju mektepsku pouku u Bosni i Hercegovini je blizu 50 000, a koja istovremeno pohađaju nastavu islamske vjeronauke u školi. U ovom kontekstu značajno je naglasiti da se nastava islamske vjeronauke u školi i mektepske pouke realizuju prema zasebnim, odnosno različitim

Nastavnim planovima i programima. To znači da pohađanje nastave islamske vjeronauke u školi ne oslobađa osnovnoškolsku djecu pohađanja mektepske pouke. Također, učenici Islamske vjeronauke u školi nemaju mogućnost za praktičnu nastavu u pogledu vjerskih obreda. Islamska vjeronauka i mektepska pouka se međusobno dopunjavaju. Prema

tome, to su “dvije rijeke” koje teku u zasebnim koritima ali na kraju se spajaju u jednu moćnu “rijeku”, a ta rijeka je dobro odgojeno dijete koje raste u čestitu osobu.

Jedan od načina da se poveća broj polaznika i obuhvati veći broj djece mektepskom poukom jeste dobra saradnja između muallima i vjeroučitelja. Važno je napomenuti da ta saradnja može i treba biti mnogo kvalitetnija i plodonosnija, te je potrebno poduzeti odgovarajuće korake i angažiranije raditi na svim nivoima Islamske zajednice. Kako muallimi, tako i vjeroučitelji svoje obrazovanje i osnovni legitimitet stječu u odgojno-obrazovnim ustanovama i organima Islamske zajednice. Dobra saradnja muallima i vjeroučitelja, pored važnosti u pogledu mektepske pouke, prije svega povećanja broja polaznika mekteba, značajna je i u pogledu poboljšanja kvantiteta i kvaliteta drugih aktivnosti u džematu. Upravo zahvaljujući dobroj i korektnoj saradnji muallima i vjeroučitelja imamo i konkretnih rezultata ostvarenih na terenu.

ORGANIZACIONE JEDINICE ISLAMSKE ZAJEDNICE

	Mešihati	Muftijstva	Uredi muftija	KO IZB	UKUPNO
■ Procenat redovnosti	77,50%	75,26	83,41	83,21	76,45
□ Neredovni	2238	20175	775	1338	24526
■ Redovni	7713	61384	3899	6635	79631
■ Upisani	9951	81559	4674	7973	104157

■ Upisani ■ Redovni □ Neredovni ■ Procenat redovnosti

Važno pitanje za odgojno-obrazovni proces mektepske pouke je redovnost polaznika. Redovnim polaznikom smatra se onaj polaznik mekteba koji prisustvuje najmanje 70% od ukupnog broja predviđenih časova za jedan nivo¹¹. Po tom osnovu u grafikonu koji slijedi pored statističkih podataka o broju upisanih, redovnih i neredovnih polaznika, iskazan je i procent redovnosti, koji se kreće od 75,26% na nivou muftijstava do 83,41% na nivou ureda muftija. Srednji procenat na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini je 76,45.

Sljedeće važno pitanje u pogledu redovnosti polaznika je koliko iznosi stvarni procent redovnosti od polaznika do polaznika, odnosno od mekteba do mekteba itd., na nivou svih organizacionih jedinica Islamske zajednice. Do stvarnog procenta redovnosti dolazi se uvidom u evidenciju prisustva za svakog polaznika pojedinačno. Ovo je važno iz razloga što se redovnim polaznikom smatra polaznik koji je prisustvovao pouci svaki čas tj. 100%, kao i onaj koji je prisustvovao 85 ili 70%. U ukupnoj evidenciji, statistici, oni su svi redovni polaznici, međutim, evidentne su razlike među njima izražene u stvarnim procentima. Naravno, redovnost na mektepskoj pouci odražava se na cjelokupan odgojno-obrazovni proces u mektebu.

Također, važno pitanje je i uredna, odnosno tačna evidencija prisustva polaznika mektepske pouke. Možda jedan minus ili plus ili neki drugi simbol za evidenciju prisustva sam po sebi ne predstavlja ništa posebno. Zasiurno taj simbol neće utjecati na kvalitet ishoda mektepske pouke, međutim, utjecat će na preciznost/tačnost informacije o redovnosti polaznika. Individualno, to je u statističkom pogledu potpuno nebitno, međutim, ako bi to bila pojava širih razmjera, onda može da predstavlja ozbiljan problem. Stoga,

od muallima se očekuje perfekcija u svim poslovima, shodno preporuci Poslanika, a.s., da se svaki posao koji se radi uradi najbolje, najpreciznije, najurednije itd. U tom pogledu, Aiša, r.a., prenosi da je Poslanik, a.s., rekao: “Uzvišeni Allah voli onoga koji – kad radi jedan posao – uradi ga temeljito, čestito.” (Ibn Hibban i Taberani)

Izveštavanje o mektepskoj pouci

Planiranje, izveštavanje i analiziranje su neophodne aktivnosti i sastavni dio ozbiljnog, odgovornog i profesionalnog odnosa prema radnim obavezama, odnosno u konkretnom slučaju prema muallimskom pozivu i misiji podučavanja. Stoga, uredno, blagovremeno, precizno izveštavanje o mektebu i mektepskoj pouci nije puko zadovoljavanje forme. Izveštaj o mektepskoj pouci sa svim podacima koje sadrži predstavlja značajan dokument potreban za izradu analiza na nivou džemata, međžlisa/krovne organizacije, muftijstva/mešihata i Rijasetu Islamske zajednice. U pogledu izveštavanja o mektepskoj pouci ostvaren je određen napredak, međutim, izveštaj Rijasetu nije potpun ako neke organizacione jedinice ne dostave izveštaj, jer to utiče na kompletnost podataka, kvalitetu istog, kao i na optimalno planiranje i poduzimanje adekvatnih radnji u pogledu poboljšanja mektepske pouke na cijelom području Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Kompletni, tačni i blagovremeni izveštaji s traženim podacima su značajni dokumenti za daljnje promišljanje o mektepskoj pouci. Na temelju prispjelih izveštaja nadležna Uprava za vjerske poslove vrši analizu i priprema prijedloge za razvoj i unapređenje mektepske pouke.

Naravno, forma izveštaja je promjenjiva kategorija i u tom pogledu treba tražiti najoptimalnije rješenje, međutim, suština je da su neophodni podaci potrebni za kvalitetnu analizu. Prema tome, izveštaj u osnovi treba biti autentičan, originalan, tačan i precizan sa svim traženim podacima. Polazna organizaciona jedinica je džemat

gdje nastaje osnovni dokument koji se dostavlja međžlisu/krovnoj organizaciji. U pogledu obrade, zbrajanja i analize podataka međžlisa/krovna organizacija je prva, možemo kazati i najvažnija organizaciona jedinica gdje se sumiraju izvještaji iz džemata i pripremaju za sljedeću instancu a to je ured muftije, muftijstvo ili mešihat. U tom kontekstu nadležni na nivou međžlisa/krovne organizacije imaju izuzetno veliku odgovornost, jer obrada izvještaja na ovom nivou u najvećoj mjeri utiče na konačne podatke zbirnog izvještaja na nivou Rijasetu. Obrada izvještaja na srednjem nivou (ured muftije, muftijstvo i mešihat) također je važna, jer to je prva linija za provjeru kvalitete zaprimljenih zbirnih izvještaja. Uredno i kvalitetno obrađeni izvještaji sa preciznim podacima dostavljeni Rijasetu u znatnoj mjeri olakšavaju obradu statističkih podataka i ostavljaju više prostora za analizu i analitičko razmatranje te, što je najvažnije, omogućavaju pravu sliku o stanju mekteba i mektepske pouke. Prema tome, izrada izvještaja o mektepskoj pouci nije formalno popunjavanje obrazaca s traženim podacima ili “copy paste” forma preslikavanja ranijih, već vrlo važan i značajan dokument koji sadrži mnoge pokazatelje koji određuju karakter mekteba i mektepske pouke kako u jednom mektebu, tako i općenito na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, odnosno na nivou svake organizacione jedinice.

Analiza i izazovi izvještaja o mektepskoj pouci

Formiranje navika i razvijanje prakse za uredno vođenje evidencije o radnim obavezama; planiranim, započetim, izvršenim, neizvršenim itd., važan je osnov, tj. priprema za izradu izvještaja o radu, u konkretnom slučaju izvještaja o mektepskoj pouci. Dostavljanje izvještaja može biti na vrijeme, blagovremeno, sa zakašnjenjem, naknadno, nikako itd., a sami izvještaji precizni, uredni, originalni, polovični, obrađeni, djelimično obrađeni, neobrađeni i drugo. Stoga, očekuje se više ažurnosti

¹¹ Pravilnik o mektebu i mektepskoj pouci, Zaključak Rijasetu, broj: 02-03-2-2292-3/20.

i odgovornosti od onih organizacionih jedinica koje ne ispunjavaju svoje obaveze po ovom pitanju.

Jedna od karakteristika izvještavanja jeste i promjenljivost podataka u izvještajima koja se prije svega odnosi na statističke podatke. Naravno da je to logično i razumno, međutim, kada se ta promjena dešava u neuobičajenoj formi, onda je to alarm da se na taj segment obrati posebna ili dodatna pažnja. Dakle, kada usporenom analizom statističkih podataka izvještaj pokazuje značajniju promjenljivost istih u pojedinim kolonama u odnosu na prethodne godine, to ukazuje na potrebu i zahtijeva ažurnije, odgovornije i preciznije prikupljanje i obradu podataka. Nepotpuni statistički podaci po bilo kom osnovu definišu cjelokupan izvještaj kao nepotpun. To za posljedicu ima neuobičajenu formu prezentiranja podataka bilo u samom zbirnom izvještaju Rijasetu, putem medija ili na neki drugi način, naprimjer, kada bi se reklo: "U Bosni i Hercegovini ima oko ... mekteba", dakle, ne navodi se tačan nego približan broj mekteba.

Preporuke za unapređenje i afirmaciju mektepske pouke

Održavanje dostignutog nivoa, unapređenje, razvoj, afirmacija i promocija mekteba i mektepske pouke treba da bude stalna težnja svih učesnika odgojno-obrazovnog procesa u mektebu i nadležnih ustanova za mekteb i mektepsku pouku. U tom kontekstu predlažemo sljedeće:

1. Odgovornost i predanost svih učesnika odgojno-obrazovnog procesa u mektebu je neophodna i to je osnovni preduslov za uspjeh.
2. Dosljednost u primjeni i poštivanju Nastavnog plana i programa mektepske pouke, il-mihala, mektepske pedagoške

dokumentacije, normi i propisa je nužno u cilju uspostavljanja jedinstvenog koncepta i modela mektepske pouke Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.¹²

3. Razvijanje i podizanje svijesti o mektebu i mektepskoj pouci je potrebno provoditi među muallimima/ama, roditeljima, članovima džematskih odbora, polaznicima mekteba, vjeroučiteljima, đacima osnovnoškolskog i srednjoškolskog uzrasta koji pohađaju nastavu iz predmeta islamska vjeronauka, te u široj društvenoj zajednici.
4. Inovativnost i kreativnost na svim nivoima Islamske zajednice je obaveza svih aktera odgojno-obrazovnog procesa u mektebu, direktnih i indirektnih u cilju suvremenog, modernog i funkcionalnog mekteba.
5. Organizacija mektepske pouke u gradskim sredinama i velikim džematima s većim brojem djece/polaznika mekteba po modelu jedan muallim/a, jedan nivo, jedan Nastavni plan i program, dakle kao razredna nastava, odnosno "mektepski centar", nešto je o čemu treba razmišljati jer može dati novi impuls u razvoju mektepske pouke.
6. Promocija mekteba i marketing je suvremena potreba i prilika. Stoga pored internih mogućnosti Islamske zajednice putem različitih džematskih aktivnosti i sadržaja, potrebno je uključiti i upotrijebiti elektronske medije: TV, radio, internet/društvene mreže, platforme, te različite modele vanjskog oglašavanja.
7. Mektebi s 200 i više polaznika su po broju polaznika u rangu mnogih škola u kojima radi značajan broj nastavnog osoblja, a u tim mektebima uglavnom je jedan muallim s jednim ili dva pomoćnika. Stoga, iznalaženje novih modela materijalne podrške mektebu i mektepskoj pouci u cilju razvoja i

unapređenja mekteba je pitanje s kojim se trebamo suočiti na nivou svih organizacionih jedinica Islamske zajednice, od Rijasetu do džemata.

Zaključak

Mektepska pouka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini u većini mekteba organizirana je na uspješan i kvalitetan način. Za ostvarenje cilja i zadataka, te poboljšanja odgojno-obrazovnog procesa u mektebu nužno je maksimalno angažiranje svih učesnika, te predan i odgovoran rad na svim nivoima u strukturi Islamske zajednice. Odgovorni nosioci vjerskih autoriteta u mešihatima, muftijstvima i međzlisima/krovnim organizacijama trebali bi u skladu sa svojim nadležnostima osigurati funkcionisanje mektepske pouke u skladu s normativima Islamske zajednice i objektivnim okolnostima.

Saradnja muallima i vjeroučitelja u cilju poboljšanja odgojno-obrazovnog procesa u mektebu i drugih aktivnosti u džematu od ključnog je značaja. U cilju razvoja, unapređenja i poboljšanja mekteba i mektepske pouke potrebno je iznaći nove modele i izvore materijalne/finansijske podrške mektebu.

Izvor

Odluka Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, protokolarni broj: 02-03-2-2292-3/21.

Pravilnik o mektebu i mektepskoj pouci, Zaključak Rijasetu, broj: 02-03-2-2292-3/20.

Zbirni izvještaj Rijasetu o mektepskoj pouci u mektepskoj 2021/2022. godini, Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, protokolarni broj: 03-08-1-2184/22

Zbirni izvještaj Rijasetu o mektepskoj pouci u mektepskoj 2021/2022. godini, Arhiva Rijasetu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Zaključak Rijasetu, broj: 02-08-1-2184-11/22.

¹² Pod Islamskom zajednicom u Bosni i Hercegovini podrazumijeva se područje Bosne i Hercegovine, mešihata i krovne organizacije Islamske zajednice Bošnjaka u dijaspori.

الموجز

الكتاب ودروس الكتاتيب لدى المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك
التحليل والخبرة والتوصيات
أنس سفراكا

إلى جانب التعريف بالكتاب ودروس الكتاتيب لدى المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك، يعالج هذا المقال بيانات محددة عن درجة تنفيذ دروس الكتاتيب في العام الدراسي 2021/2022، وعن بداية دروس الكتاتيب ونهايتها، وتطبيق المنهاج والبرنامج وكتاب تعليم الدين (علم الحال). ثم يتحدث المقال عن المشيخات والمؤسسات الإسلامية الخاصة بالشانقة في المهجر التي نفذت أو بادرت إلى تنفيذ ملاءمة المنهاج والبرنامج التعليمي في الكتاتيب في مناطقها. وسيتحدث المقال بشكل أوسع عن تطبيق المنهاج الموحد لدروس الكتاتيب والتحليل الإحصائي وعن بعض المقترحات لتحسين دروس الكتاتيب. يعتبر عدد التلاميذ من المسائل المهمة المتعلقة بدروس الكتاتيب، حيث يقدم هذا المقال بيانات وتحليلًا عن عدد التلاميذ المسجلين المنتظمين في دروس الكتاتيب في العام الدراسي 2021/2022. ويتم عرض هذه البيانات ومعالجتها على مستوى الوحدات التنظيمية في المشيخة الإسلامية: المشيخات، ودور الإفتاء، ومكاتب المفتين، والمؤسسات العليا في المشيخة الإسلامية للشانقة في المهجر، والبيانات الإجمالية على مستوى المشيخة الإسلامية في البوسنة والهرسك. لقد أولينا اهتمامًا خاصًا بانتظام التلاميذ في العام الدراسي للكتاتيب 2021/2022، ومن خلاله يمكننا التعرف على الأعداد المتوقعة للتلاميذ في الكتاتيب. وتعتبر التقارير عن دروس الكتاتيب مهمة لعملية تنفيذ الدروس وتحليلها وتشخيص الوضع الراهن وابتكار الاستراتيجيات الجديدة، وقد خصصنا لهذا الموضوع فصلاً خاصاً. وفي ختام المقال نقدم بعض الأفكار المتعلقة بالتوصيات لتحسين دروس الكتاتيب والترويج لها.

الكلمات الرئيسية: الكتاب، دروس الكتاتيب، منهاج وبرنامج دروس الكتاتيب، كتاب تعليم الدين (علم الحال)، المعلمون والمعلمات، التلاميذ، التقرير.

Summary

MAKTAB AND THE MAKTAB TEACHING OF THE ISLAMIC COMMUNITY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA-ANALYSIS, EXPERIENCES AND SUGGESTIONS

Enes Svraga

This article presents some basic information about maktab and maktab teaching of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina and analyses the data of maktab classes in academic 2021/2022., its, the application of the Teaching Plan and Programme and Ilmihal (the textbook). It also presents information about meshihats and umbrella organizations of the Islamic Community of the Bosniaks in the diaspora who have started the procedure of adaptations of the Teaching Plan and Program for the maktab class in their areas. The article focuses on the application of a single Teaching Plan and Program of the maktab class, the statistical analysis of the same, and some suggestions for its improvements. Another significant issue of the maktab class is the number of students attending it. Here we presented the data with the analysis of the number of enrolled students and regular attendees of maktab class in academic 2021/2022. This data is presented and analysed on the level of the organizational units of the Islamic Community: meshihats, muftiships, mufti offices, and the umbrella organizations of the Islamic Community of Bosniaks in the diaspora and on the level of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. Regular reports on the teaching process are essential for the realization of the process, and the creation of new strategies for its realization and improvement. We have devoted a separate chapter to this issue here. The end part of the article offers some views of prospects for the improvement of the maktab class as well as some suggestions in this regard.

Keywords: maktab, maktab class, Teaching Plan and Program for the maktab class, Ilmihal, mu'allims, students, reports

MEKTEPSKA POUKA U VREMENU I REFLEKSIJE NA DRUŠTVENI ŽIVOT

Ahmed ADILOVIĆ
Muftijstvo travničko
a_adilovic@hotmail.com

SAŽETAK: Intencija ovog rada je analizirati važnost mektepske nastave i njen utjecaj na polaznike pouke, te refleksije na stanje u društvu. Na početku rada ukazuje se na utemeljenost mektepske pouke u izvorima islama, tj. Kur'anu i sunnetu, te tradiciji Bošnjaka muslimana. Zatim se u radu govori o glavnim karakteristikama mektepske pouke i refleksijama mektepske pouke na društveni život s obzirom na to da mektepska pouka doprinosi očuvanju identiteta, vjere, tradicije i porodičnih vrijednosti Bošnjaka muslimana. Što se tiče odnosa mektepske pouke i islamske vjeronauke, u radu se ukazuje na to da mektepska pouka i islamska vjeronauka imaju dodirnih tačaka, ali se ne isključuju, nego se nadopunjuju. Na kraju rada izvodi se zaključak o značaju mektepske pouke i ukazuje na potrebu stalnog unapređenja mekteba i mektepske pouke, kako bi bili u mogućnosti odgovoriti zahtjevima vremena i kako bi se povećao broj polaznika mektepske pouke.

Ključne riječi: mektepska pouka, Islamska zajednica, odgoj, obrazovanje, moral

1. Utemeljenost mektepske pouke u osnovnim izvorima islama

Mektepska pouka, kao vid podučavanja i odgajanja djece, svoje utemeljenje ima u izvorima islama, Kur'anu i sunnetu. Brojni su kur'anski ajeti koji se mogu dovesti u vezu s mektepskom poukom, među kojima je i sljedeći: "O vi koji vjerujete, sebe i porodice svoje čuvajte od Vatre čije će gorivo ljudi i kamenje biti, i o kojoj će se meleki strogi i snažni brinuti, koji se onome što im Allah zapovijedi neće opirati, i koji će ono što im se naredi izvršiti." (Et-Tahrim, 6) Jasno je da je jedan od glavnih načina čuvanja članova porodice od džehennemske vatre njihovo upoznavanje s osnovnim principima i propisima islama, te

njihov ispravan odgoj, što je primarna zadaća mekteba i mektepske pouke.

U drugom ajetu obraćanje je još konkretnije: "Naredi čeljadi svojoj da namaz obavljaju i ustraj u tome!" (Ta-Ha, 132) Nema dvojbe da se ovim ajetom roditeljima naređuje da od svoje djece traže da obavljaju namaz, kao jednu od temeljnih islamskih dužnosti, te da se u tome ustraje, dokle god bude potrebe. Ovdje je spomenut samo namaz – zbog njegove izuzetne važnosti, ali se iz drugih kur'anskih ajeta razumije da su roditelji dužni svoju djecu podučiti i ostalim propisima vjere i tražiti od njih da ih se pridržavaju. Budući da mnogi roditelji ne mogu djecu stručno podučiti tim propisima, organizira se mektepska pouka, kroz koju

tu obavezu izvršavaju stručna lica, tj. imami, muallimi i muallime.

Pored toga, u kur'anskim ajetima se navode primjeri kako su poslanici i istaknuti vjernici odgajali svoje potomstvo i kako su upućivali dove Allahu, dž.š., da ih učvrsti na Pravom putu. I to, također, govori koliko je važno brinuti se o podučavanju i odgajanju djece općenito, a kroz mektepsku pouku posebno.

Što se tiče hadisa koji govore o pravilnom odgoju djece, ovom prilikom navest ćemo neke. U jednom od njih navodi se da je Poslanik, a.s., rekao: "Roditelj je obavezan prema djetetu: da mu da lijepo ime, da ga lijepo odgoji, da ga podučiti pismenosti, plivanju i ratnim vještinama, da ga izdržava imovinom stečenom na

halal način i da ga oženi, odnosno uda, kada dođe vrijeme za to.” (El-Hakim i drugi, u sličnim verzijama) U drugom, dobro poznatom hadisu, Poslanik, a.s., kaže: “Roditelj ne može ostaviti svome djetetu ništa bolje od lijepog odgoja.” (Et-Tirmizi i Ahmed) Ova dva hadisa, između ostalog, jasno ukazuju na izuzetnu važnost i obavezu roditelja da svoju djecu podučavaju principima islama i da ih lijepo odgoje.

Pored toga, Poslanik, a.s., je ličnim primjerom podučavao i odgajao svoju, ali i drugu djecu. Ibn Abbas prenosi da ga je Poslanik jedne prilike upitao: “Mladiću, hoćeš li da te podučim riječima za koje će Allah dati da ti budu korisne?” On je odgovorio: “Svakako”. Nakon toga mu je Poslanik uputio nekoliko važnih uputa i savjeta: “Čuvaj Allaha, pa će i On tebe čuvati; čuvaj Allaha, pa ćeš Ga naći ispred sebe; znaj za Njega u obilju, pa će i On znati za tebe u teškoći. Kada moliš, moli Allaha, a kada pomoć tražiš, traži je od Allaha...” (Tirmizi i drugi)

2. Karakteristike mektepske pouke na našim prostorima

2.1. Duga tradicija i kontinuitet

Mekteb i mektepska pouka jedan je od najznačajnijih i najdugotrajnijih projekata Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Mektepska pouka na našim prostorima je prisutna od kada i islam, tj. gotovo 560 godina, odnosno od 1463. godine. U nekim dijelovima istočne Bosne islam – pa tako i mektepska pouka – bili su prisutni i prije. Tako naprimjer historijski podaci govore o izgradnji prvog mekteba uz mesdžid Nesuh-bega na prostoru današnjeg Sarajeva već 1452. godine. (Kasumović, 1999:77) Ako uzmemo u obzir taj podatak, onda je ove godine punih 570 godina mektepske pouke u Bosni i Hercegovini.

Zbog promjena društveno-političkih sistema i društvenih okolnosti, status i forma mekteba i mektepske pouke se mijenjali, ali je suština do danas ostala ista: podučiti djecu

osnovnim principima islama i odgojiti ih u duhu islamskog morala. Mektepska pouka je ponekad i zabranjivana (kratko iza Drugog svjetskog rata), ali je i tada, u znatnoj mjeri, izvođena tajno, uglavnom po kućama. Njen kontinuitet nije prekidani ni u ratu, jer je u ratnim okolnostima izvođena shodno mogućnostima, pa čak i u muhadžirluku. Interesantna je paralela Bosne i Hercegovine s Turskom, u kojoj mekteb i mektepska pouka nisu nadživjeli određene izazove i neke sisteme vlasti. U Turskoj i danas postoje neki oblici podučavanja omladine vjeri, ali to nije sistemski i sveobuhvatno, kao što je slučaj kod nas sa mektepskom poukom.

2.2. Važnost cilja mektepske pouke

U aktuelnom Nastavnom planu i programu mektepske pouke, usvojenom 2017. godine, njen cilj je definisan na sljedeći način: “Osnovni cilj mektepske pouke ogleda se u tome da se polaznici na temelju Kur’ana, sunneta Božijeg Poslanika, a.s., i tradicije muslimana Bosne i Hercegovine, primjenjujući maturidijski akaid i hanefijski mezheb, kroz odgojno-obrazovni rad upoznaju i pouče osnovama islamskog vjerovanja i učenja, te osposobe za praktično življenje u islamu, shodno riječima Allaha, dž.š., u suri Alu ‘Imran, 79. ajet: “Budite (Božiji) učeni i pobožni ljudi jer vi Knjigu znate i nju proučavate!” i u suri El-Maide, 3. ajet: “...zadovoljan sam da vam islam bude vjera”, kao i da Islamska zajednica ispuni preuzeti emanet i pokaže odgovornost prema svojoj osnovnoj misiji poučavanja svojih pripadnika.” (Pravilnik, 2020:32)

Iz navedenog cilja poučavanja polaznika mektepske pouke osnovama islamskog vjerovanja i učenja, te njihovog osposobljavanja za praktično življenje u islamu, vidi se velika važnost odgojno-obrazovnog procesa mektepske pouke u sistemu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Također, iz navedenog citata, odnosno navođenja tradicije Bošnjaka muslimana kao temelj mektepske pouke, pored Kur’ana i sunneta, vidi se da Islamska zajednica u Bosni i

Hercegovini ima intenciju sačuvati i na mlađe generacije prenijeti tradiciju i način življenja islama kakvi su vladali u Bosni i Hercegovini od dolaska islama na ove prostore.

2.3. Brojnost mekteba i polaznika mektepske pouke

Prema podacima Rijasete Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, mektepska pouka se izvodi u značajnom broju mekteba i njome je obuhvaćen veliki broj polaznika. Tako se iz Zbirnog izvještaja Uprave za vjerske poslove Rijasete Islamske zajednice o mektepskoj pouci u 2020/21. godini vidi da je te školske godine mektepska pouka izvođena u 1.606 mekteba u BiH, te u 187 mekteba izvan Bosne i Hercegovine. Međutim, prema podacima iz prethodnih godina, broj mekteba u Bosni i Hercegovini je uglavnom bio veći od 1.700, tako da je taj podatak relevantniji. Pored toga, u samom Izvještaju je navedeno da su podaci izvan Bosne i Hercegovine nekompletni, što znači da je njihov broj veći.¹ Na osnovu svega, može se zaključiti da se unutar i izvan Bosne i Hercegovine mektepska pouka izvodi u blizu 2.000 mekteba.

Što se tiče broja upisanih polaznika, u istom Izvještaju se navodi da je u BiH bilo upisano 81.765 polaznika, a izvan BiH 11.861, što ukupno iznosi 93.736 polaznika. Pošto i u tom dijelu podaci izvan BiH nisu kompletni, može se kazati da je ukupan broj polaznika mektepske pouke u i izvan BiH blizu 100.000. Prema istom Izvještaju, nešto više od 70% polaznika je redovno, ali ipak i ostali koji su upisani u mekteb imaju kakvu-takvu vezu sa mektepskom poukom. S obzirom na sve, važnost mektepske pouke se vidi iz njenog izvođenja u blizu 2.000 mekteba, te iz brojke od blizu 100.000 upisanih polaznika. Ako se uz sve to uzme u obzir da je mektepska pouka na dobrovoljnoj osnovi, onda to dodatno govori o značaju i važnosti mektepske pouke.

¹ Uprava za vjerske poslove Rijasete Islamske zajednice u BiH, *Zbirni izvještaj o mektepskoj pouci u 2020/2021. godini.*

2.4. *Obrazovni segment*

Kroz mekteb djeca uče osnove vjere: temeljne istine vjere (imaski šarti), osnovne vjerske obrede (islamski šarti), učenje Kur'ana, dozvoljeno i zabranjeno u islamu, osnovne islamske vrijednosti i načela, razvijaju svijest o pripadnosti džematu, Islamskoj zajednici i ummetu, usvajaju osnovne informacije iz historije islama, njeguju ljubav prema domovini, itd. Sve to polaznicima mektepske pouke pomaže u spoznaji svijeta i Pravog puta, te u sazrijevanju njihove ličnosti i pravilnom usmjerenju u životu. To je naročito važno ako se uzmu u obzir sve brojniji izazovi u današnje vrijeme, koji omladinu usmjeravaju u pogrešnom pravcu. Iako danas imamo i druge vidove islamskog odgojno-obrazovnog djelovanja u porodicama, medresama, islamskim fakultetima, itd., mektepska pouka nema alternativu.

2.5. *Odgovorni segment*

Pored obrazovnog, veoma važan segment mektepske pouke je lijep odgoj i ponašanje polaznika. Kroz mekteb djeca usvajaju pozitivne i lijepe osobine, a udaljavaju se od loših. Mektepska pouka im pomaže da shvate štetnost loših osobina (sebičnost, pohlepa, oholost, zavidnost, zloradost, laganje, varanje...) kako bi ih se čuvali i zaštitili od njih. Činjenica je da danas imamo svojevrsnu krizu moralnih vrijednosti, da se u javnom mnijenju nemoralne radnje predstavljaju kao normalne, pa čak i poželjne, te da takvo stanje najteže posljedice može imati upravo na mlade osobe. Zato je od velike važnosti da mlađi naraštaj kroz mekteb na vrijeme spozna te štetne pojave i da ne dozvoli da ih gurnu u moralni sunovrat.

Također, mektepska pouka pomaže mladima da budu svjesni koristi lijepih osobina (nesebičnost, darežljivost, iskrenost, poštenje, strpljivost, samilost, praštanje...). Između ostalog, kroz mektepsku pouku djeca i omladina se odgajaju lijepom odnosu prema svakom, te da budu korisni članovi u porodici, rodbini,

komšiluku i društvenoj zajednici. Ima više primjera ljudi koji kažu da su na njihov moralni i vjerski odgoj najveći utjecaj izvršili roditelji i imam, odnosno muallim. Što je veći procent ljudi općenito, a omladine posebno, koji usvajaju pozitivne moralne osobine, a klone se i rade na suzbijanju negativnih, to je veća šansa za zdravije i bolje društvo u kojem živimo.

2.6. *Fleksibilnost*

Shodno potrebama vremena, mektepska pouka mijenja oblik i metode, udžbenike, vrijeme izvođenja, itd. Zato i jeste opstala više od pet i po stoljeća, uprkos promjenama društveno-političkih sistema i brojnim poteškoćama na koje je nailazila. Nekada je mektepska pouka bila pomagana od vlasti, nekada je bila sastavni dio zvaničnog odgojno-obrazovnog sistema, nekada je bila nepoželjna, a nekada čak i zabranjivana. Ipak, zbog njene sposobnosti prilagođavanja novim okolnostima, ona je vršila svoju ulogu u svim situacijama i prilikama. Pred mektepskom poukom danas su novi izazovi, kao što su informacione tehnologije i online nastava, ali sistem obrazovanja u mektebu ima mogućnosti da se prilagodi i novim izazovima i da usvoji ono što je pozitivno i kompatibilno s njenim ciljevima i vrijednostima.² (Halilović, 2021:114)

3. *Refleksije mektepske pouke na društveni život*

Zbog prethodno navedenih karakteristika mektepske pouke, te zbog njene izuzetne važnosti i potrebe za njom, možemo kazati da su njene refleksije i utjecaj na društveni život velike i značajne.

3.1. *Očuvanje identiteta i tradicije*

Posljednja tri stoljeća prisutni su brojni napadi na biće i identitet Bošnjaka muslimana ovih prostora.

To se, između ostalog, dešavalo putem ratova, protjerivanja, hidžre u Tursku, oduzimanja vakufske imovine, rušenja i zatvaranja džamija i ostalih vjerskih objekata, zabrane rada mekteba i medresa, negiranja bošnjačke nacije i bosanskog jezika, asimilacije u dijaspori, itd. Kao rezultat toga, dešavao se znatan pad broja i procenta Bošnjaka muslimana na ovim prostorima, asimilacija i gubitak vlastitog identiteta, te zaboravljanje vlastite tradicije. Ipak, i u najtežim vremenima, mektepska pouka je ublažavala negativne posljedice tih kampanja i doprinosila očuvanju bošnjačkog muslimanskog identiteta i tradicije. Imajući to u vidu, možemo kazati da je uloga mektepske pouke kroz povijest bila od izuzetnog značaja, takva je i danas, a vjerovatno će imati sličnu ulogu i ubuduće.

3.2. *Kontinuitet vjerskog života*

Mektepska pouka je nezaobilazna u podučavanju novih naraštaja islamskim principima i načinu života u skladu s tim principima i pravilima. Bez mektepske pouke mnoga djeca i omladina ne bi znali ni klanjati, a kamoli neke druge obrede izvršavati. To se naročito dešavalo u periodu socijalističke vladavine, kada je kompletan vjerski život bio marginaliziran, potiskivan i prikazivan anahronim i prevladanim. Tada mnogi roditelji nisu slali djecu na mektepsku pouku, neki im čak nisu ni muslimanska imena nadijevali, mnogi su se bojali ispoljavati vjersku pripadnost i učestvovati u bilo kakvim vjerskim aktivnostima. To je sve rezultiralo postepenim smanjenjem obima vjerskog života, te vodilo ka njegovom potpunom izumiranju.

Međutim, kakva-takva mektepska pouka, uz porodični odgoj i druge vidove podučavanja mlađih naraštaja islamu i islamskom načinu života, imali su veliku ulogu u očuvanju vjerskog života, pa čak i

² Vidi: Nezir Halilović, *Izazovi savremenih komunikacijskih tehnologija klasičnim modelima mektepske pouke i iskustva online nastave*, rad objavljen u Zborniku radova

sa okruglog stola: Retrospektiva i perspektiva mekteba i mektepske pouke Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Rijaset i El-Kalem, Sarajevo, 2021., str. 114.

njegovoj djelimičnoj revitalizaciji, naročito krajem socijalističke vladavine, tj. u osamdesetim godinama prošlog stoljeća.

3.3. *Očuvanje porodičnih vrijednosti*

U okviru vjerske pouke njeni polaznici uče i o porodičnim vrijednostima, što im pomaže da budu svjesni vrijednosti porodice, kao osnovne ćelije društva. To, naravno, doprinosi zdravim odnosima u porodici, što kasnije mladima bude poticaj da i sami zasnuju svoje porodice. To je naročito važno u današnje vrijeme, kada je sve prisutnija kriza porodice i porodičnih vrijednosti, jer se putem interneta, društvenih mreža i drugih savremenih medija relativiziraju porodične vrijednosti i favorizuje drukčije shvatanje porodice i populariše devijantno ponašanje, neograničeno udovoljavanje strastima i nemoral.

3.4. *Pozitivan utjecaj na moral djece i omladine*

Mektepska pouka zasigurno ima pozitivan efekt na djecu i omladinu, ali i na porodice polaznika mektepske pouke. Naravno, negdje u manjoj, a negdje u većoj mjeri. Ipak, veliki je broj djece i omladine na koju mektepska pouka ostavi pečat i koji tokom cijelog života žive moralno i čestito, prenoseći te vrijednosti na druge. Naravno da je takva omladina spremnija da se suoči s rastućim izazovima nemorala i poroka, koji su rak-rana današnjeg društva. U današnje vrijeme više nego prije prisutan je alkohol, droga, igre na sreću, blud i ostale vrste nemoralnog ponašanja, ali što više omladina nauči o vjeri, odgoji se i živi u vjeri, to je spremnija oduprijeti se svim vrstama nemorala i raditi na oživljavanju moralnih principa i moralnog načina života u današnjem društvu.

3.5. *Doprinos izgradnji zdravijeg i boljeg društva*

Svršenici mekteba postaju srednjoškolci, fakultetlije, uposlenici, bračni drugovi i roditelji. Što više kroz mekteb usvoje pozitivnih vrijednosti,

oni su korisniji članovi društva, jer su u stanju raditi na suzbijanju negativnih pojava i pomažu ono što je dobro i pozitivno, čime doprinose poboljšanju stanja i izgradnji prosperitetnijeg društva. Činjenica je da su mito i korupcija rak-rana današnjeg društva i da su oni velika prepreka ozdravljenju i napretku društvene zajednice. S druge strane, činjenica je da islam strogo zabranjuje mito i korupciju, te da prijeti žestokom kaznom onima koji ih praktikuju. S obzirom na to, jasno je da omladina koja se odgaja i obrazuje u mektebu i koja usvaja vjerska načela i živi po njima, neće dozvoliti da bude uključena u te nečasne radnje, te da će raditi na njihovom suzbijanju. Također, jasno je da će društvo koje ima veći procent takvih svjesnih i aktivnih članova biti zdravije i naprednije u odnosu na druga društva. Takav slučaj je i s rješavanjem ostalih negativnosti i pošasti u društvu.

3.6. *Posljedice nepohađanja mektepske pouke*

Refleksije mektepske pouke na društveni život mogu se vidjeti i u obrnutoj situaciji, tj. kada nema mektepske pouke i vjerskog odgojno-obrazovnog sistema. Posljedice nepohađanja mektepske pouke najbolje smo mogli primijetiti u periodu zabrane mekteba, medresa i drugih odgojno-obrazovnih ustanova Islamske zajednice, u vrijeme vladavine socijalističkog sistema. To je bio period kada vjernici nisu imali mnoga prava, kada su se sistemski ograničavale vjerske slobode i aktivnosti i kada su vjernici-praktičari bili marginalizirani i predstavljeni kao zaostali.

U takvim prilikama mnoga muslimanska djeca nisu išla u mekteb i nisu naučila ni osnovne postulate svoje vjere, tako da su mnogi napuštali svoju vjeru i tradiciju, te se izjavljavali kao ateisti. Naravno da takve osobe poslije nisu ni svoju djecu slale u mekteb i nisu ih učile vjerskim načelima, čime se značajan broj Bošnjaka odrodio od svoga identiteta, tradicije i vjere. Posljedice toga procesa vidimo

i danas, kroz bošnjačke predstavnike koji su u najmanju ruku indiferentni prema vjeri i vjerskim aktivnostima, te one koji rade protiv interesa vjere i Islamske zajednice, što se recimo vidi na pitanjima vraćanja vakufske imovine, vjeronauke u školama, prisustva vjere u javnom životu, itd.

4. Odnos mektepske pouke i islamske vjeronauke

Iako mektepska pouka i islamska vjeronauka imaju dodirnih tačaka i donekle im se nastavne jedinice prepliću, treba naglasiti da su one komplementarne i da nadopunjuju jedna drugu, te da je pogrešno shvatanje da jedna drugu mogu zamijeniti. Naime, jedan broj roditelja ima takvo mišljenje, pa djecu upisuju na islamsku vjeronauku, a ne šalju ih u mekteb. To je sigurno jedan od razloga zašto imamo značajnu razliku u broju djece u mektebu u odnosu na njihov broj na islamskoj vjeronauci. Naprimjer, na području Muftijstva travničkog u 2021/2022. godini broj učenika na islamskoj vjeronauci je bio 12.554, a upisanih u mekteb 8.627, što znači da ih je 68,7% upisano i u mekteb i na islamsku vjeronauku, odnosno, 31,3% upisanih na islamsku vjeronauku nisu upisani u mekteb. Slična je situacija i na području drugih muftijstava, odnosno na području cijele Bosne i Hercegovine. Ti podaci također govore da službenici Islamske zajednice trebaju uspostaviti kontakt s djecom koja nisu upisana u mekteb (i s njihovim roditeljima) i utvrditi razlog njihovog neupisivanja u mekteb, te učiniti što je potrebno da ih što veći broj počne pohađati mektepsku pouku.

5. Zaključak

Imajući u vidu izuzetno dugu tradiciju mektepske pouke na našim prostorima, važnost njenog cilja i sadržaja, veliki broj djece i omladine koju obuhvata, te veliki utjecaj na društvo, možemo kazati da je značaj mektepske pouke izuzetno velik i da je ona nezamjenjiva. Mektepska

pouka igra značajnu ulogu u odgoju i obrazovanju naše djece i omladine, u očuvanju našeg identiteta i tradicije, u očuvanju vjere i moralnih vrijednosti, te ima pozitivan utjecaj na našu stvarnost i društveni život.

Zato je neophodno ustrajavati u stalnom unapređivanju mekteba i mektepske pouke, u poboljšanju kompetencija imama i muallima/muallima, te u povećanju broja polaznika mektepske pouke. Pri tome

treba jačati svijest o neophodnosti misijskog djelovanja svih službenika i svih organa Islamske zajednice. U tom slučaju može se očekivati još bolji nivo, kvalitet i rezultati mektepske pouke.

Literatura

- Begović, Ibrahim (2009). "Svijest o mektebu", *Takvim za 2010.*, 127-137. Sarajevo: El-Kalem.
- Kasumović, Ismet (1999). *Školstvo i obrazovanje u Bosanskom ejaletu za vrijeme osmanske uprave*. Mostar: Islamski kulturni centar Mostar.
- Pravilnik o mektebu i mektepskoj pouci i Nastavni plan i program mektepske pouke* (2020). Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u BiH.
- Trnka-Uzunović, Amira (2008). "Uloga mekteba u historiji obrazovnog sistema Bošnjaka", *Novi Muallim*, god. IX, br. 34., str. 72-77. Sarajevo.
- Trnka-Uzunović, Amira (2008). "Mekteb je stub islamskog odgoja i obrazovanja", *Novi Muallim*, god. IX, br. 35., str. 96-101. Sarajevo.
- Uprava za vjerske poslove Rijaset Islamske zajednice u BiH, *Zbirni izvještaj o mektepskoj pouci u 2020/2021. godini*. Zbornik radova sa okruglog stola: *Retrospektiva i perspektiva mekteba i mektepske pouke Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini* (2021). Sarajevo: Rijaset i El-Kalem.

الموجز

دروس الكتاتيب في الزمن المعاصر
وانعكاساتها على الحياة الاجتماعية

أحمد عادلوفيتش

إن الهدف من هذا المقال هو تحليل أهمية دروس الكتاتيب وتأثيرها في التلاميذ، وانعكاساتها على أوضاع المجتمع. في البداية يشير المقال إلى تأصيل دروس الكتاتيب في مصادر الإسلام، القرآن والسنة، وفي التراث الإسلامي عند البشائقة. ثم يتحدث المقال عن الخصائص الرئيسية لدروس الكتاتيب وانعكاساتها على الحياة الاجتماعية، نظر لما تساهم به دروس الكتاتيب في المحافظة على الهوية والدين والتراث والقيم الأسرية عند البشائقة المسلمين. أما العلاقة بين دروس الكتاتيب ومادة التربية الإسلامية في المدارس، فإن المقال يشير إلى وجود نقاط تلامس فيما بينهما، دون أن تلغي إحداها الأخرى، بل إن إحداها مكمل للآخرى. يخرج المقال باستنتاج حول أهمية دروس الكتاتيب وإشارة إلى ضرورة التحسين المستمر لهذه الدروس، حتى تتمكن من تلبية متطلبات العصر وحتى تزداد أعداد التلاميذ في دروس الكتاتيب.

الكلمات الرئيسية: دروس الكتاتيب، المشيخة الإسلامية، التربية، التعليم، الأخلاق.

Summary

MAKTAB CLASS IN TIME AND ITS REFLECTION
UPON THE SOCIAL LIFE

Ahmed Adilović

The intent of this article is to analyse the significance of the maktab class and its impact on students and its reflections upon society. In the initial part of the article, we bring some light on the sources of Islam (the Qur'an and the Sunnah) and the tradition of Bosniak Muslims wherein we find the bases for the establishment of the maktab class. Further on we discuss here the main characteristics of the maktab class and its reflections on social life keeping in mind that the maktab class teachings contribute in the preservation of the identity, faith, and family values of Bosniak Muslims. Regarding the issue of the relation between maktab class and the religious studies class, the article points out the similarities between the two stressing the fact that they complement each other. Finally, we conclude by pointing out the significance of the maktab class and the importance of continued work in the field of improving the maktab class in order to be ready to take on the challenge of the requirements of the time and to be able to increase the number of students attending the maktab classes.

Keywords: maktab class, Islamic Community, upbringing, education, morale

IZAZOVI MEKTEPSKE POUKE NA PODRUČJU BOSANSKOHERCEGOVAČKOG ENTITETA REPUBLIKA SRPSKA

Mensur HUSIĆ
Muftijstvo tuzlansko
mensurhusic@yahoo.com

SAŽETAK: U radu je akcentirana nezamjenjiva uloga mekteba u odgojno-obrazovnom radu u savremenom dobu, u vremenu transformacije porodice i krize porodičnih vrijednosti i prisustva brojnih izazova na društvenim mrežama i u javnom prostoru. U empirijskom dijelu rada prezentirani su rezultati istraživanja stavova imama/muallima o izazovima mektepske pouke na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska. Rezultati istraživanja pokazuju da su na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska prisutni sljedeći izazovi mektepske pouke: smanjenje broja polaznika usljed unutrašnjih migracija stanovništva i migracija stanovništva u zemlje Zapadne Evrope, nizak procent obuhvatnosti mektepskom poukom učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku u školi, stavovi roditelja da je sasvim dovoljno da učenici pohađaju nastavu islamske vjeronauke, vannastavne aktivnosti u danima kada se realizira mektepska pouka, rad u kombinovanim grupama, izazovi u pogledu vlastitog nacionalnog identiteta. U radu su prezentirani i stavovi ispitanika o načinima prevazilaženja problema koji opterećuju mektepsku pouku, među kojima su edukacija imama, izgradnja mektepskih centara u urbanim sredinama i džematima sa većim brojem učenika, organizacija edukativnih kampova, unapređenje saradnje između imama i vjeroučitelja islamske vjeronauke itd.

Ključne riječi: mekteb, mektepska pouka, muallim, mektepski centri

Uvod

U ovovremenom svijetu, u državama regiona i u Bosni i Hercegovini, sve prisutnija je tema “raznovrsne religijske ponude” koja je izražena u svakodnevnom povećanju broja novih vjerskih grupa i religijskih pokreta čiji protagonisti nastoje “pronaći svoje simpatizere”. Među njihovim ciljanim grupama su i mladi. Brojnost izazova prisutnih u društvu i na društvenim mrežama, transformacija uloge porodice i kriza porodičnih vrijednosti,

zaposlenost roditelja i neposjedovanje kompetencija kod njih da poduče svoju djecu vjerskim znanjima, ukazuju na posebnost i nezamjenjivost uloge mektepske pouke u savremenom društvenom kontekstu. Poseban izazov u obrazovnom sistemu na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska predstavlja afirmiranje historije, jezika i kulture dominantne nacionalne zajednice (srpske). Učenici Bošnjaci podvrgnuti su sistemskoj diskriminaciji, jer su prisiljeni izučavati

historiju Srbije i srpskog naroda, te srpsku književnost, dok im nije omogućeno da izučavaju historiju Bosne i Hercegovine i književnost drugih bosanskohercegovačkih naroda u potrebnoj mjeri. Navedeni izazovi i rapidan naučno-tehnološki napredak nameće imperativ promatranja funkcionalnosti dosadašnjih paradigmi prenošenja vjerske poruke i podučavanja mladih naraštaja propisima islama. Na planu podizanja zdrave i zaokružene ličnosti muslimana nezamjenjiva je uloga

imama/muallima koji neposredno rukovode realizacijom odgojno-obrazovnog procesa u mektebu. Mekteb je temeljna institucija vjerskog odgoja i obrazovanja Islamske zajednice, a imami/muallime predstavljaju kičmu odgojno-obrazovnog procesa u mektebu. Imami su svojim odgovorima na postavljena pitanja pokazali visok nivo predanosti emanetu poziva u vjeru islam, što je najznačajnija pretpostavka za postizanje uspjeha. Na pitanje: Šta Vas najviše ispunjava u Vašem radu?, svi imami/muallimi su se opredijelili za odgovor: Misija, postizanje Allahovog zadovoljstva i uspjeh učenika na planu islamskog odgoja i obrazovanja. Za uspjeh u radu s učenicima nužno je razvijati odnos povjerenja, ulivati sigurnost, pokazivati uvažavanje i poticati slobodu izražavanja i pluralizam ideja.

1. Metodologija istraživanja

U cilju sticanja potpunijeg uvida u status mektepske pouke na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta, realizirali smo empirijsko istraživanje stavova imama i muallima o izazovima mektepske pouke na ovom području čiji će rezultati biti predstavljeni u radu. U svrhu realizacije istraživanja izrađen je anketni upitnik. Anketa je bila anonimna, a realizirana je putem internet-platforme. Na osnovu dobivenih podataka i informacija moguće je sagledati stanje i izazove mektepske pouke na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, kao i ponuditi mjere unapređenja rada u mektebima.

1.1. Ciljevi istraživanja

Ciljevi ovog istraživanja su:

- propitati stavove imama/muallima o izazovima s kojima se susreću u radu s polaznicima mektepske pouke,
- utvrditi omjer obuhvatnosti učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku mektepskom poukom,
- istražiti stavove imama/muallima o načinu prevazilaženja izazova s kojima se suočavaju u radu s učenicima u mektebu,
- istražiti u kojoj mjeri mektepska nastava predstavlja zaštitu

učenika od asimilacije na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta,

- utvrditi načine na koje je moguće unaprijediti mektepsku pouku,
- istražiti koje aktivnosti je neophodno poduzeti na planu zaštite od asimilirajućih procesa koji se sistemski provode nad učenicima Bošnjacima u školama na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska.

1.2. Uzorak istraživanja

Istraživanje je provedeno metodom anketnog upitnika poluotvorenog tipa, putem Google classroom online platforme, na stratifikovanom uzorku od 112 imama/muallima (u daljem tekstu ispitanici) u džematima/mektebima na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, što je blizu 61,53% u odnosu na ukupan broj imama u RS-u. Deskriptivna analiza pokazuje da od ukupnog broja ispitanika njih 82 imamsko/muallimski poziv obavljaju na selu, a 30 u gradu. Anketa je sadržavala 30 tvrdnji na koje je ponuđena skala odgovora Likertovog tipa, gdje su ispitanicima, radi lakšeg sagledavanja predmeta istraživanja, umjesto pet, ponuđene tri opcije: slažem se, ne slažem se i ne znam. Anketa je, pored tvrdnji zatvorenog tipa, sadržavala i pitanja otvorenog tipa, putem kojih je ispitanicima omogućeno da navedu i šire elaboriraju izazove s kojima se susreću u realizaciji mektepske pouke, te da ponude prijedloge za njihovo rješavanje ili uklanjanje. Jedina distinkcija među ispitanicima bila je prema mjestu obavljanja imamskog/muallimskog poziva (gradu ili selu). Pored ankete, do određenih informacija došli smo metodom intervjua. Podaci dobiveni na taj način bili su u skladu s rezultatima anketnog istraživanja. Intervju smo obavili i s određenim brojem roditelja učenika.

2. Analiza i interpretacija rezultata istraživanja

Na osnovu tako dobivenih podataka i informacija moguće je sagledati sliku mektepske pouke na području

manjeg bosanskohercegovačkog entiteta, kao i ponuditi izvjesne prijedloge njenog unapređenja. Ispitanici su ponudili svoje odgovore na tvrdnje i pitanja koja su sadržana u anketi. Radi sticanja potpunijeg uvida, navest ćemo neke od izazova mektepske pouke i ponuditi njihovu interpretaciju.

2.1. Unutrašnje i vanjske migracije stanovništva

Ekonomski i sigurnosni uvjeti života na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska uzrokuju migracije stanovništva. Migracije se negativno odražavaju i na mektepsku nastavu, jer je prisutno kontinuirano smanjenje broja djece mektepskog uzrasta. Ispitanici u procentu 83,7% smatraju da je jedan od najsloženijih izazova mektepske pouke smanjenje broja djece u džematu, a posljedično tome i u mektebu, zbog vanjskih migracija u zemlje Zapadne Evrope. Blizu 12% ispitanika izrazilo je neslaganje s navedenom tvrdnjom, a 5,3% ih je odgovorilo s "ne znam". Na ozbiljnost ovog izazova ukazuju podaci preuzeti iz izvještaja o radu vjeroučitelja 2015/2016. i 2021/2022. godine, prema kojima se u posljednjih 5 godina broj učenika u 20 medžlisa na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta smanjio za blizu 21,90%. U sredinama u kojima postoji mogućnost zaposlenja i održivog opstanka, broj učenika u osnovnim i srednjim školama je ostao na istom nivou (Srebrenica i Banja Luka).

U osnovnim školama na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska u školskoj 2021/2022. godini islamsku vjeronauku je pohađalo 5.747 učenika. Pored ovog broja, prvi razred osnovne škola pohađala su 464 učenika koji ne pohađaju vjeronauku, jer se vjeronauka u osnovnoj školi na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska izučava od II razreda. Dakle, u osnovnim školama na ovom području bilo je 6.211 učenika, a u srednjim 1.440 učenika. Prema tome, osnovnu i srednju školu na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska pohađao je

7.621 učenik bošnjačke nacionalnosti. U periodu od 2015/16. do 2020/21. godine broj učenika u osnovnim i srednjim školama manji je za 1.668 učenika ili 21,90%. Do smanjenja broja učenika u nižim procentima od ukupnog (21,90%) došlo je u gradovima: Banja Luka, Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Bijeljina (i Janja), Modriča, Derventa, Kotor-Varoš, Čelić (Koraj), Mrkonjić-Grad i dr.

2.2. Nizak procent obuhvatnosti mektepskom poukom učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku

Izazov mektepske pouke na području cijele Bosne i Hercegovine predstavlja nizak procent obuhvatnosti mektepskom poukom koji pohađaju islamsku vjeronauku u osnovnim i srednjim školama. Analizom izvještaja o radu vjeroučitelja i izvještaja o mektepskoj pouci za 2021/2022. godinu došli smo do podatka su se u mektebe na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska upisala 3.593 polaznika (osnovca), što je 62,51% od 5.747 broja učenika koji su pohađali nastavu islamske vjeronauke. Redovnih polaznika mektepske pouke bilo je 2.735 ili 47,59% u odnosu na broj učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku. Procent redovnih polaznika mektepske pouke u odnosu na upisane bio je 76,12%. U mektebe se ukupno upisalo 4.217 polaznika (predškolci, osnovci i srednjoškolski).

2.3. Stav roditelja da je sasvim dovoljno da učenici pohađaju časove islamske vjeronauke u školi

Roditelji učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku u školi ne razlikuju ciljeve nastave islamske vjeronauke od ciljeva mektepske pouke. U mektebima se akcentira podučavanje učenika praktičnom/obredoslovnom aspektu vjere islama. "Uloga mektepske nastave danas je posebno aktualizirana s obzirom na sve veću poslovnu zauzetost roditelja i njihovo neposjedovanje adekvatnih vjerskih znanja. Zbog toga je delikatna zadaća Islamske zajednice na planu buđenja interesa roditelja za

djelovanje i ulogu mekteba i podizanja svijesti muslimana o važnosti vjerskog odgoja i obrazovanja naših potomaka." (Fazlović, 2016:6) Ispitanici u procentu 60,40% smatraju da je jedan od razloga manjeg procenta pohađanja mektepske pouke učenika stav roditelja da je sasvim dovoljno da učenici pohađaju vjeronauku u školi. Njih 27,50% ispitanika ne smatra to razlogom nepohađanja mektepske pouke, dok ih je 12,10% odgovorilo s "ne znam". Roditelji smatraju da učenici u školi i u mektebu izučavaju slične sadržaje.

2.4. Vannastavne aktivnosti za vrijeme realizacije mektepske pouke

Poteškoću učenicima, kada je u pitanju pohađanje mektepske pouke, predstavljaju vannastavne aktivnosti, koje se odvijaju subotom. Ispitanici u procentu 79% smatraju da su vannastavne aktivnosti i treninzi vikendom, posebno u gradskim sredinama, jedan od uzroka neredovnog prisustva učenika na mektepskoj pouci. Njih 12,1% ne smatra vannastavne aktivnosti i treninge vikendom razlogom izostanka sa časova mektepske pouke, dok ih je 8,8% odgovorilo s "ne znam". Na ovom planu nužno je planirati realizaciju mektepske pouke u danima u kojima učenici nemaju vanrednih aktivnosti.

2.5. Nefunkcionalna saradnja između imama/muallima i vjeroučitelja

Potrebno je postići viši nivo sinhronizacije rada u mektebu i rada na časovima islamske vjeronauke. Na ovom planu potrebno je uskladiti nastavne planove i programe i nastavne sadržaje, te unaprijediti saradnju imama/muallima i vjeroučitelja. Zajednički pristupi imama i vjeroučitelja su nužni na planu odgoja i obrazovanja najmlađih na principima vjere islama. Nefunkcionalna saradnja i postojanje rivaliteta između imama i vjeroučitelja, pokazatelj je nepostojanja zajedničkog cilja. Intenzivna saradnja imama/muallima i vjeroučitelja i zajednički angažman na promociji mektepske pouke i podsticanje učenika na pohađanje mekteba jedna je od najvažnijih pretpostavki njenog unapređenja. U odgovorima

na pitanja otvorenog tipa imami su naglasili da saradnja s vjeroučiteljima na kvalitetnijem nivou može doprinijeti povećanju broja učenika koji pohađaju mektepsku pouku. Imami i vjeroučitelji su dva pola jedne cjeline, sa zajedničkim ciljem. Kontinuirana komunikacija može u dobroj mjeri doprinijeti povećanju broja polaznika mektepske pouke, ali i unapređenju kvaliteta znanja na časovima islamske vjeronauke. Imami su istakli da je to posebno potrebno na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta.

2.6. Pristupstvo poteškoća kod učenika u savladavanju mektepskih sadržaja

Čest pratilac nastavnog procesa su poteškoće kod učenika u savladavanju nastavnih sadržaja. Blizu 41,30% anketiranih ispitanika smatra da se znatan broj polaznika mektepske pouke susreće s poteškoćama u savladavanju sadržaja mektepske pouke. Na ovu poteškoću ukazalo je 54,35% ispitanika, dok ih je 5,35% odgovorilo s "ne znam". Ispitanici su u svojim komentarima na ovu tvrdnju naveli:

- "Polaznici mektepske pouke nisu motivirani za učenje, jer ne smatraju mekteb podjednako važnim kao školu."
- "Učenici nisu samostalni, neredovni su, a i Nastavni plan i program mektepske nastave je obiman, sa nastavnim jedinicama koje se ponavljaju."
- "Roditelji ne posvećuju dovoljno pažnje rezultatima koje učenici postižu u učenju u školi."
- "Roditelji nisu u stanju pružiti pomoć učenicima, jer ne posjeduju potrebna znanja u tom pogledu."
- "Nemam poteškoća u radu, učenici uspijevaju da savladaju gradivo koje zajedno na časovima obradimo."

2.7. Rad u kombinovanim grupama

Rad u kombinovanim grupama/razredima predstavlja veliku poteškoću u radu naših imama i vjeroučitelja na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska. Za rad u kombinovanim grupama potrebne su

posebne metodičke kompetencije. Na ovom planu neophodno je realizirati edukaciju imama i vjeroučitelja, kako bi ishodi učenja u radu s polaznicima mektepske pouke i islamske vjeronauke bili što kvalitetniji. “Za ispunjenje zahtjeva misije potrebno je osigurati adekvatno osposobljene muallime, što podrazumijeva visok nivo općeg i stručnog obrazovanja, te pedagošku psihološku i didaktičko-metodičku osposobljenost za odgojno-obrazovni rad s učenicima u mektebu.” (Fazlović, 2016:3) Ispitanici u procentu 81,50% smatraju da je jedna od poteškoća u realizaciji mektepske pouke rad u kombinovanim razredima. Navedena pojava je posebno izražena u sredinama s manjim brojem učenika. Sa sličnim poteškoćama se susreću vjeroučitelji u školama, gdje se nastava iz islamske vjeronauke izvodi u kombinovanim razredima.

2.8. Udaljenost mekteba od mjesta stanovanja učenika

Ispitanici su u svojim odgovorima ukazali na poteškoću udaljenosti mekteba od mjesta stanovanja učenika, ističući da mektepsku pouku realiziraju u školskim prostorijama. Najčešći odgovor u ovom pogledu je: “Zbog toga koristim školske učionice za realizaciju mektepske pouke.”

2.9. Dileme u pogledu vlastitog nacionalnog identiteta

Život u društvenoj sredini u kojoj su dominantno zastupljeni pripadnici drugih nacionalnih zajednica i u kojoj se u školskom sistemu afirmira historija, jezik i književnost dominantne nacionalne zajednice (srpske) utiče na učeničko poimanje vlastitog nacionalnog, kulturnog i vjerskog identiteta. Ispitanici u procentu 63,50% smatraju da su primjetne “identitetske dileme” kod jednog broja polaznika mektepske pouke, s obzirom na to da pohađaju škole u sredinama u kojima se afirmira jednonacionalna ideologija i simboli jedne religije/religijske zajednice. Njih 21,60% izrazilo je neslaganje s prethodnom tvrdnjom, a 14,90% odgovorilo je

s “ne znam”. Ispitanici u procentu 76% smatraju da su “identitetske dileme” manje izražene kod učenika koji su pohađali mekteb za predškole ili neki drugi vid edukacije prije polaska u školu, gdje su imali priliku slušati i učiti o svojoj vjeri, kulturi i tradiciji. Neslaganje s ovom tvrdnjom iskazalo je 6,80% ispitanika, dok ih je 16,40% odgovorilo s “ne znam”. Imami su naveli sljedeće identitetske dileme koje su zamijetili kod učenika:

- “Ako svi u razredu uče srpski jezik, ako govorimo istim jezikom, zar je toliko važno da se zove bosanski ili srpski jezik, a još ako se ništa ne može promijeniti.”
- “Zbog uticaja sredine, učenici se pokušavaju uklopiti u ambijent, nesvjesno prihvatajući u manjoj ili većoj mjeri tuđe običaje.”
- “Neki učenici smatraju da će ako se prilagode sredini, ne ističući svoju vjersku i nacionalnu pripadnost, biti bolje ocijenjeni i prihvatljiviji u društvu.”
- “Najčešća dilema je kod učenika kod pitanja nacionalnog izjašnjavanja.”

3. Mektepska pouka – najpouzdaniji štit od procesa asimilacije

Odgojno-obrazovni sistem Islamske zajednice na području manjeg bosanskohercegovačkog entiteta pomaže učenicima da stiču znanja o vlastitom vjerskom, kulturnom i nacionalnom identitetu. Imami i muallimi su često u situaciji da na časovima mektepske pouke kompenziraju znanja kod učenika o vlastitoj naciji, kulturi i tradiciji. Istovremeno, mektepska pouka predstavlja zaštitu od asimilacije. Anketirani ispitanici u procentu 97,30% smatraju da mektepska pouka predstavlja zaštitu od asimilacije, odnosno da je “neprocjenjiva uloga i značaj mektepske pouke” u očuvanju vjerskog, kulturnog i nacionalnog identiteta bošnjačke djece u sredinama u kojima dominantno žive pripadnici druge nacionalne zajednice. Ispitanici su u procentu 95,80% izrazili slaganje

s tvrdnjom: “Usljed asimilirajućih procesa prisutnih prije svega u obrazovnom sistemu, mektepska pouka doprinosi da učenici, pored sticanja znanja o vjeri, stiču znanja o svojoj naciji, kulturi, historiji i književnosti.”

4. Načini prevazilaženja izazova mektepske pouke

4.1. Opremiti mektepske učionice potrebnim namještajem i savremenim nastavnim pomagalicama

Postoji više načina motiviranja učenika za učenje i pohađanje mektepske pouke. Mladi odrastaju u novim okolnostima, te je nužno inovirati pristup u realizaciji mektepske pouke. Nastavne sadržaje potrebno je prezentirati polaznicima mektepske pouke u duhu vremena u kojem odrastaju. Kada je u pitanju opremljenost mektepskih učionica za realizaciju pouke, ispitanici su u procentu 75,70% izrazili slaganje sa tvrdnjom: “Mektepske učionice u kojima realiziram mektepsku pouku ispunjavaju neophodne uvjete za uspješnu realizaciju mektepske pouke!” S navedenom tvrdnjom neslaganje je izrazilo 23% ispitanika, a 1,40% odgovorilo je s “ne znam”. U tri četvrtine mekteba ispunjeni su neophodni/predviđeni uvjeti za realizaciju mektepske pouke. Imperativ džematskim odborima, izvršnim odborima međzliisa je da u što skorije vrijeme opreme i ostale mektebe namještajem i nastavnim pomagalicama koja će doprinijeti realizaciji mektepske pouke.

4.2. Edukativni kampovi za polaznike mektepske pouke

Učenici na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska nisu u prilici da u školama izučavaju historiju Bosne i Hercegovine u potrebnoj mjeri, te nastavne sadržaje iz vlastite kulture i tradicije. Naprotiv, učenici u školama na časovima nastavnog predmeta historija, uče historiju Srbije i srpskog naroda. U cilju kompenziranja njihovih znanja, imperativ BZK “Preporodu” i drugim udruženjima

i društvima s nacionalnim predznakom, od najvišeg nivoa u Bosni i Hercegovini, pa sve do lokalnog u kojem žive Bošnjaci je da realiziraju projekte, programe i aktivnosti kojima će se nadomjestiti deficit u znanju učenika o vlastitoj historiji, kulturi, književnosti i tradiciji. Organiziranje edukativnih kampova u većim gradovima u Federaciji Bosne i Hercegovine za djecu s područja bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, književne večeri u lokalnim sredinama, predavačke tribine i promocije knjiga samo su neki od mogućih načina ispunjavanja uloge i zadaće institucija kulture s bošnjačkim predznakom. Propitivali smo i mišljenja ispitanika u tom pogledu, koji u procentu 88% smatraju veoma značajnim za polaznike mektepske pouke s područja manjeg bosanskohercegovačkog entiteta organiziranje edukativnih kampova u bosanskohercegovačkim medresama, čiji sadržaj bi činili programi kojim bi se omogućilo učenicima da stiču znanja iz različitih oblasti, ali i da upoznaju naše gradove, vjerske i kulturne institucije. Njih 9,30% odgovorilo je s “ne znam”, a 2,70% njih se ne slaže s navedenom tvrdnjom. Jedan od ispitanika je napisao: “Često sam u prilici da moram ispraviti netačne navode iz udžbenika historije ili geografije koji se koriste u školi.”

4.3. Mektepski/školski centri u gradskim sredinama i džematima s većim brojem mladih

Usljed sve većih izazova koji su privlačni za mlade, potrebno je kreativnije osmisliti organizaciju mekteba u gradskim sredinama i u džematima sa većim brojem učenika. Uspostavljanje omladinskih centara u okviru kojih bi se, pored brojnih drugih sadržaja, razvijala kvalitetna vjerska edukacija može biti jedno od rješenja kojem bi se u perspektivi poklonila značajna pažnja.” (Fazlović, 2016:6) Većina ispitanika (79,7%) smatra velikom potrebom izgradnju mektepskih centara u gradskim sredinama i u džematima s većim brojem djece (sa polivalentnim sadržajima) u kojima će se okupljati,

provoditi vrijeme u učenju o svojoj vjeri, kulturi i tradiciji. Neslaganje s navedenom tvrdnjom izrazilo je 5,4% ispitanika, a 14,9% odgovorilo je s “ne znam”. U mektepskim centrima potrebno je angažirati profesionalne muallime, koji će svakodnevno tokom radne sedmice održavati nastavu, prije i poslije podne.

5. Neki od prijedloga ispitanika za prevazilaženje izazova mektepske pouke

Tokom istraživanja ispitanici su ponudili prijedloge za prevazilaženje izazova mektepske pouke u manjem bosanskohercegovačkom entitetu. Neki od njih su:

- a) Prilikom planiranja edukacije imama potrebno je staviti akcent na savremena nastavna umijeća, s posebnim naglaskom na savremene nastavne tehnike i inovacije u nastavnom procesu.
- b) Opremiti mektebe potrebnim namještajem i nastavnim pomagalicama kojima će se osigurati mogućnost prezentiranja mektepskih sadržaja na učenicima zanimljivije načine.
- c) Organizirati ogledne sate na kojima će mlađi imami i muallimi imati priliku učiti od muallima koji su se istakli u svom radu.
- d) Organizirati roditeljske sastanke najmanje dva puta godišnje i kontinuirano održavati kontakt s roditeljima.
- e) Planirati posjete porodicama polaznika mektepske pouke, ali i porodicama učenika koji ne pohađaju mektepsku pouku. Za vrijeme ovih posjeta, između ostalog, razgovarati o značaju islamskog odgoja i obrazovanja u savremenom dobu.
- f) Osigurati nagrade i stipendije za najuspješnije i najredovnije polaznike mektepske pouke.
- g) Nagraditi imame koji kontinuirano postižu uspjeh u radu u džematu i sa polaznicima mektepske pouke.

- h) Pripremiti *Pravilnik o stručnom napredovanju imama*.
- i) Organizirati mektepsku pouku radnim danima, tamo gdje je moguće, zbog učenika koji nisu u prilici vikendom prisustvovati nastavi.
- j) Realizirati projekte “partnerstva mekteba”, Podrinja i Sarajeva, Bihaća i Mostara, Banje Luke, Tuzle...
- k) Inicirati i pratiti saradnju imama vjeroučitelja i kontinuirano je unapređivati.
- l) Organizirati ekskurzije, izlete, sportske susrete i posjete institucijama kulture.

Zaključak

Visok procent razlike broja polaznika mektepske pouke u odnosu na broj učenika koji pohađaju islamsku vjeronauku nameće imperativ promišljanja postojećih paradigmi u radu s polaznicima mektepske pouke i islamske vjeronauke u školi. Nužno je propitati da li su matrice djelovanja u duhu savremenog doba i vremena u kojem mladi žive, a koje traži brze odgovore. Svaka generacija u prošlosti smatrala je vrijeme u kojem je živjela i djelovala najmodernijim, ali ubrzo su došla nova, modernija vremena i nove generacije. U pristupu polaznicima mektepske pouke posebnu pažnju potrebno je pokloniti saradnji s roditeljima, organiziranjem roditeljskih sastanaka i posjeta porodicama učenika koji ne pohađaju mektepsku pouku ili koji nisu redovni na časovima mektepske pouke. Tema ovih posjeta treba biti važnost islamskog odgoja i obrazovanja. Na planu povećanja procenta obuhvatnosti učenika mektepskom poukom, koji pohađaju islamsku vjeronauku, potrebno je opremiti mektepske učionice savremenim nastavnim pomagalicama putem kojih će se pobuditi motivacija učenika za učenje i pohađanje mektepske pouke.

Mektepsku pouku je potrebno organizirati i u radnim danima za učenike koji zbog vannastavnih aktivnosti nisu u stanju da je pohađaju u danima vikenda. Za učenike s poteškoćama

u savladavanju mektepskih sadržaja potrebno je organizirati dodatne programe i aktivnosti. Veliki broj imama i muallima realiziraju mektepsku pouku u kombinovanim grupama, što nameće potrebu organiziranja edukacije imama o ovom obliku rada. S obzirom na to da mektepska pouka predstavlja štiti od asimilacije učenika na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska, potrebno je izgraditi mektepske/školske centre

u gradskim sredinama i džamatima s većim brojem mladih. Mektepski centri, kao privremena supstitucija za školske centre, vremenom u određenim sredinama mogu prerasti u školske centre. Za unapređenje mektepske pouke potrebno je organizirati kvalitetnu edukaciju imama. Imperativ bošnjačkim liderima je da s državnog, kantonalnog i federalnog nivoa poduzmu određene aktivnosti i podstaknu privrednike u Bosni i

Hercegovini i dijaspori za investiranje na planu osiguranja uvjeta održivog boravka i opstanka Bošnjaka na području bosanskohercegovačkog entiteta Republika Srpska. Imajući u vidu broj učenika u osnovnim i srednjim školama na području ovog entiteta, Islamska zajednica na svim nivoima treba poduzeti aktivnosti na unapređenju znanja u oblasti mektepske pouke, ali i znanja učenika iz drugih oblasti.

Literatura

- Alić-Ramić, A. (2018). "Povezanost socioemocionalne klime u razredu sa školskim uspjehom učenika", u: Izet Pehlić, ur., *Zbornik radova br. 18*, Islamski pedagoški fakultet u Zenici, 145-164.
- Imamović, A. (2010). "Potreba za religioznošću kod mladih", *Znakovi vremena*, Sarajevo, proljeće, 13, 47.
- Karahasnović, M. (2020). "Neki aspekti odnosa nauke i religije u savremeno doba", u: R. Šadić ur., *Religija i društvo u 21. stoljeću*, Centar za kulturu i edukaciju Logos, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla: OFF-SET.
- Berger, P. (2008). *Desekularizacija svijeta: oživljavanje religije i svjetska politika*, Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Istraživanje na Harvardu potvrdilo: Religioznost ima iznimno pozitivan utjecaj na razvoj mladih*, www.bitno.net, 2019, (Dostupno 23.1.2020)
- Kuburić, Z., Zatva, A. (2000). "Uloga religije i nacije u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini", u: R. Šadić, ur., *Religija i društvo u 21. stoljeću*, Centar za kulturu i edukaciju Logos, Institut za društvena i religijska istraživanja, Tuzla: OFF-SET.
- Spahić, Mr., Hamzić, M. (2007). *Društveno-etički pojmovnik*, Sarajevo: Bemust.
- Fazlović, V. (2016). "Mekteb misija i profesija", *Novi Muallim*, 17, 66, 3-8.

الموجز

التحديات التي تواجهها دروس الكتاتيب في كيان جمهورية صربسكا في البوسنة والهرسك

منصور هوسيتش

يركز المقال على دور الكتاتيب الذي لا غنى عنه في العمل التربوي والتعليمي في الزمن المعاصر، زمن تحول الأسرة وأزمة القيم الأسرية ووجود الكثير من التحديات في شبكات التواصل الاجتماعي والأوساط العامة. يقدم البحث في جزئه التجريبي عرضاً لنتائج دراسة آراء الأئمة والمعلمين حول التحديات التي تواجهها دروس الكتاتيب في كيان جمهورية صربسكا في البوسنة والهرسك. تشير نتائج الدراسة إلى وجود التحديات الآتية في تلك المنطقة: انخفاض أعداد التلاميذ نتيجة لهجرات السكان الداخلية وهجرة السكان إلى دول أوروبا الغربية، والنسبة المئوية المنخفضة في الالتحاق بدروس الكتاتيب عند تلاميذ المدارس العامة الذين يتلقون دروس التربية الإسلامية، والنشاطات المدرسية التي تقام في أيام دروس الكتاتيب، والعمل في مجموعات متنوعة، والتحديات المتعلقة بالهوية القومية الذاتية. ويقدم المقال عرضاً لآراء الذين شملتهم الدراسة حول كيفية تجاوز المشاكل التي تتغل كاهل دروس الكتاتيب، ومنها، تأهيل الأئمة وإنشاء مراكز كتاتيب في المناطق العمرانية وجماعات المساجد ذات الأعداد الكبيرة من التلاميذ، وتنظيم المخيمات التعليمية، وتطوير العلاقة بين أئمة المساجد ومدربي التربية الإسلامية في المدارس، الخ. الكلمات الرئيسية: الكتاب، دروس الكتاتيب، المعلم، مراكز الكتاتيب.

Summary

CHALLENGES FACING THE MAKTAB CLASS IN THE AREA OF THE ENTITY OF REPUBLIC OF SRPSKA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Mensur Husić

The article emphasises on the irreplaceable upbringing and educational role of maktab in contemporary time, the time of transformation of family and the time of the crises of the family values where we are faced with numerous challenges on social networks as well as in public sphere. The empirical part of this article presents the results of a research on the attitude of imams and muallims regarding the challenges facing the maktab class in the region of Republic of Srpska. These results show the following as challenges facing the maktab class in Republic of Srpska: the reduced number of students as a result of migration of the population within the borders as well as of the immigration to the countries in Western Europe, low percentage of students who attend the class of religious studies in schools attending the maktab class, parents attitude which reflects the belief that it is sufficient for their children to attend the religious studies class in school, extracurricular activities that are organized in the time and days when maktab classes are scheduled, combined groups in maktab, and other challenges including the national identity crisis. The article also presents the opinions of the respondents to the research questionnaire regarding the solutions to these problems and those include: the education of imams, establishment of maktab centers in urban areas and within larger jamaats, organizing educational camps, strengthening the cooperation between imams and teachers of the religious studies class, etc.

Keywords: maktab, maktab class, muallim, maktab centers

ORGANIZIRANJE I IZAZOVI MEKTEPSKE POUKE NA NIVOU JEDNOG MEDŽLISA

Nevres HODŽIĆ
Medžlis Islamske zajednice Maglaj
h.nevres@hotmail.com

SAŽETAK: Mektepska pouka je organizirana aktivnost sa jasno definisanim ciljevima. Ostvarivanje zadatih ciljeva u direktnoj je vezi sa načinom organiziranja, izvođenja i vrednovanja mektepske pouke. Stoga, prije početka mektepske godine, kao i tokom njenog trajanja, potrebno je obaviti niz aktivnosti kako bi se, na prvom mjestu, osigurali uvjeti za nesmetano izvođenje mektepske pouke, ali i podigao kvalitet iste. Svaki pozitivan rezultat ili napredak, koji se prepoznaje i nagrađuje, snažan je motiv za još veće zalaganje. Rad koji slijedi tretira organiziranje i izazove mektepske pouke na području Medžlisa Islamske zajednice Maglaj.

Ključne riječi: mektepska pouka, priprema, muallim, polaznici, vjeroučitelji, vrednovanje, Medžlis Islamske zajednice Maglaj

Uvodna napomena

U izlaganju ove teme tretirat će se pitanje organiziranja mektepske pouke na području Medžlisa Islamske zajednice Maglaj. Aktivnosti koje se poduzimaju s ciljem odgovornog organiziranja mektepske pouke u Maglaju mogu se svrstati na one koje prethode početku mektepske godine, one koje se čine tokom odvijanja mektepske pouke, kao i one aktivnosti koje se strateški poduzimaju s ciljem generalnog unapređenja rezultata mektepske pouke.

1. Aktivnosti koje prethode početku mektepske godine

Poznato je da mektepska godina počinje drugog vikenda u mjesecu

septembru. Do tada se nastoje okončati sve potrebne pripreme za početak mektepske pouke koje podrazumijevaju:

1.1. Okončanje godišnjih odmora

Imami svoje godišnje odmore, koje uglavnom koriste tokom ljetnih mjeseci, završavaju do kraja mjeseca augusta. Blagovremen povratak u džemat omogućava imamima da se uključe u pripreme za početak mektepske godine.

1.2. Pripremanje mektepskih učionica

Svake godine krajem mjeseca augusta upućuje se dopis džematskim odborima na području MIZ Maglaj u kojem ih se podsjeća na datum početka nove mektepske godine. Pored

toga, od džematskih odbora se traži da pripreme ambijent za ugodno i sigurno odvijanje mektepske pouke – čišćenje, dezinficiranje i krećenje mektepskih učionica, popravljavanje oštećenog ili zamjenu dotrajalog namještaja, čišćenje harema, uklanjanje predmeta iz učionica ili harema koji su potencijalno opasni za polaznike mekteba i dr.

1.3. Narudžba udžbenika i primarne mektepske pedagoške dokumentacije

Prije početka mektepske godine naruče se dodatne količine udžbenika (ilmihali, tedžvidi i sufare) i, eventualno, primarne mektepske dokumentacije (*Dnevnik rada i matične evidencije polaznika mektepske*

pouke, Registar polaznika mektepske pouke). Muallimi tako uvijek mogu, tokom trajanja mektepske godine, snabdijevati polaznike mektepske pouke udžbenicima i onim što je potrebno za nesmetano odvijanje mektepske pouke.

1.4. Promovisanje i oglašavanje početka mektepske pouke

Prije početka mektepske godine nastoji se da se javnost blagovremeno upozna s terminom počinjanja mektepske godine, kao i da se skrene pažnja roditeljima na važnost mektepske pouke uopće. To se čini isticanjem plakata na bilbordima, na džamijskim oglasnim pločama i na frekventnim mjestima. Veoma pogodan i zbog efektivnosti danas najčešće korišten način oglašavanja je Facebook-stranica Medžlisa, kao i Facebook-stranice naših džemata. Prije početka mektepske godine hatibi obavezno pročitaju i službene hutbe o mektepskoj nastavi koje im se dostave iz Uprave za vjerske poslove, Muftijstva zeničkog, Medžlisa IZ Maglaj ili, pak, one koje sami pripreme. U svakom slučaju, mektepska pouka je nezaobilazna tema na hutbama koje prethode početku nove mektepske godine.

1.5. Održavanje radnog sastanka s imamima

Poslije godišnjih odmora koji se u pravilu okončaju krajem mjeseca augusta, glavni imam organizira sastanak s imamima prije početka mektepske godine koji imami doživljavaju kao početak nove radne sezone. Taj sastanak obično uslijedi nakon sjednice Savjeta za vjerska pitanja Muftijstva zeničkog na kojoj centralna tema bude mektepska pouka i realizacija iste u novoj mektepskoj godini. Imamima se na sastanku uručuje: *Kalendar mektepske pouke, Operativni plan i program i Raspored održavanja mektepske pouke*. Na ovom sastanku se nastoji odgovoriti i na sva druga pitanja koja su važna za uspješan početak mektepske godine.

2. Aktivnosti koje se provode tokom trajanja mektepske godine

2.1. Saradnja s vjeroučiteljima islamske vjeronauke

Uloga naših vjeroučitelja islamske vjeronauke na planu propagiranja mektepske pouke je značajna. Sastanak glavnog imama i aktiva vjeroučitelja islamske vjeronauke upriliči se nekoliko puta godišnje, a obavezno na početku školske, odnosno mektepske godine. Na tim sastancima od vjeroučitelja se uvijek traži da pozivaju učenike na pohađanje mektepske pouke. Česta je praksa i da neki vjeroučitelji u toku nastave dovode učenike u administrativno sjedište Medžlisa IZ Maglaj ili u neku od džamija pa se ove posjete, između ostalog, iskoriste da se učenicima uputi poziv da se upišu na mektepsku pouku i istu redovno pohađaju. Saradnja između imama/muallima i vjeroučitelja islamske vjeronauke na području MIZ Maglaj krajnje je korektna, a vjeroučitelji, po potrebi, ulaze u mektepske učionice i učestvuju u određenim mektepskim aktivnostima ili mijenjaju muallime u slučaju potrebe.

2.2. Popis učenika

Iako se upis polaznika mekteba vrši sve vrijeme tokom mektepske godine, najveći broj polaznika na mektepsku pouku upiše se u prvom mjesecu školske godine. Uvidom u *Dnevnik rada i matičnu evidenciju polaznika mektepske pouke* lahko se može doći do informacije o broju upisanih polaznika na mektepskoj pouci. Međutim, ta informacija o broju upisanih polaznika mekteba ne pruža pravu informaciju o tačnom broju osnovnoškolske djece koja se nisu upisala na mektepsku pouku. Da bi se došlo do te informacije potrebno je kontaktirati vjeroučitelje islamske vjeronauke. Od njih se zatraži da, uz prethodnu saglasnost uprave škole, popišu svu djecu koja pohađaju časove islamske

vjeronauke. Na spiskovima koji se dostave u Medžlis navedena su, uglavnom, sva djeca iz džemata, jer 99% djece osnovnoškolskog uzrasta pohađaju časove islamske vjeronauke. Uz imena te djece zatraže se podaci o imenima njihovih roditelja i adresi. Nakon što se obrade spiskovi koji su dostavljeni iz škole, dolazi se do tačne informacije o broju osnovnoškolske djece u svakom džematu, odnosno o procentu upisanosti osnovnoškolske djece na mektepsku pouku u svakom džematu. Tada se otvara mogućnost za dodatno djelovanje. Pored aktivnosti koje poduzima svaki muallim, ponekad se prakticira da se roditeljima djece koja se nisu upisala na mektepsku pouku poštom pošalje pismo koje potpišu imam/muallim i glavni imam. U pismu se biranim riječima objasni koliko je važna mektepska pouka za njihovu djecu i pozovu se roditelji da svoju djecu počnu slati u mekteb.

2.3. Stimulisanje i nagrađivanje mektepskih polaznika

Da bi se poboljšala upisanost učenika na mektepsku pouku, popravila redovnost na mektepskoj pouci i poboljšalo usvajanje gradiva, MIZ Maglaj nastoji mektepsku pouku učiniti dodatno atraktivnom. Neki džematski odbori polaznicima osiguraju besplatne udžbenike; imami uz pomoć roditelja i drugih donatora obezbjeđuju slatkiše, sendviče, sokiće za polaznike; za Bajrame se gotovo u svim mektebima dijele bajramski paketići; na početku mektepske godine za jedan dan, udružujući polaznike dva-tri mekteba i njihove roditelje, organizira se izlet u prirodu; na kraju mektepske godine neki mektebi organiziraju ekskurzije; na kraju mektepske godine, uglavnom posljednji radni dan, organizira se mektepski fudbalski turnir; uspjeh učenika na mektepskim takmičenjima svih nivoa nagrađuje se novčanim nagradama; različitim povodima organiziraju se i druga takmičenja na kojima mogu učestvovati samo

mektepski polaznici (naprimjer, takmičenje preko Facebook-stranice Medžlisa u citiranju hadisa Božijeg Poslanika, a.s., povodom mevluda) – nagrade uvijek budu vrijedne i atraktivne.

2.4. Posjeta glavnog imama mektepskoj pouci

Jedna od važnijih obaveza glavnog imama MIZ Maglaj jeste obilazak mekteba i povremeno prisustvovanje mektepskoj pouci u džematima. Na području Medžlisa IZ Maglaj postoji 16 mekteba, a pouka se izvodi na ukupno 28 punktova. Tokom trajanja mektepske godine glavni imam napravi od 50 do 70 posjeta mektebima. Česta je praksa da glavni imam prilikom posjete mektebima prisutne polaznike počasti slatkišima. Pored evidentiranja svoje posjete u *Dnevniku* i svog zapažanja o zatečenom stanju u mektebu, glavni imam se zadrži na času, nastojeći steći uvid u rad muallima i znanje polaznika mekteba. Ukoliko smatra prikladnim i potrebnim, uključi se u nastavni proces.

2.5. Kontinuirano tematiziranje mektepske pouke

Sastanci s imamima održavaju se svakih 15 dana, a po potrebi i češće. Na svakom sastanku jedna od tačaka dnevnog reda bude i mektepska pouka. Osim razgovora o ovoj temi na seminarima i kolektivnim sastancima imama, mektepska pouka bude, iz određenog razloga, i tema razgovora glavnog imama sa samo određenim imamima, i često tačka dnevnog reda na sjednicama Izvršnog odbora. Cilj je uvijek isti – jačanje svijesti o značaju mektepske pouke i unapređenje iste.

3. Ostala rješenja i pozitivne prakse na poboljšanju mektepske pouke

Pored ovih redovnih aktivnosti koje se čine prije početka mektepske godine i tokom trajanja iste, u

Medžlisu IZ Maglaj usvojena su određena rješenja i prakse iz kojih se vidi da mektepska pouka predstavlja veoma važnu aktivnost imama i koju, stoga, treba posebno vrednovati, prije svega kroz plaće. Kao u svim medžlisima tako i u MIZ Maglaj postoji *Pravilnik o plaćama* koji sadrži određene kriterije po kojima se imamima određuju i isplaćuju plaće. Među kriterijima koji utječu na visinu plaće nalaze se i *mekteb-kvantitet* i *mekteb-kvalitet*.

Kada je riječ o kriteriju *mekteb-kvantitet*, tretira se dvoje:

1. Koliko je tačno djece upisano u neki mekteb, jer nije svejedno s koliko djece muallim radi u mektebu.
2. Koliki je procent upisanosti djece u mektebu nekog džemata, jer nije svejedno da li su u džematu sva osnovnoškolska djeca polaznici mekteba ili je procent upisanosti nizak. S vrednovanjem procenta upisanosti izbjegava se činjenje nepravde prema imamima koji rade u džematima s malim brojem osnovnoškolske djece, a koji su, prvenstveno svojim zalaganjem, svu djecu iz džemata uključili u mektepsku pouku.

Kriterij *mekteb-kvalitet* uzima u obzir poziciju nekog mekteba na konačnoj rang-listi uspješnosti mekteba poslije uzimanja u obzir svih aspekata koji utječu na pozicioniranje mekteba. Nije svejedno da li je neki muallim, odnosno mekteb, na vrhu rang-liste ili je na njenom začelju. Svako mjesto na rang-listi ima svoju vrijednost koja utječe na visinu plaće. Svi ovi podaci o *kvantitetu* i *kvalitetu* mekteba unose se u program za obračun plaća jednom godišnje i imami su potpuno zadovoljni usvojenim rješenjem. Štaviše, sve kriterije za ocjenjivanje rada u mektebu i utjecaj rezultata tog rada na iznos plaće dogovorili su imami, što je i Izvršni odbor Medžlisa usvojio.

Pored gore opisanog načina vrednovanja rada imama/muallima u mektebu, imam koji bude proglašen najuspješnijim muallimom u jednoj mektepskoj godini posebno se respektuje, a istom se na sjednici Skupštine Medžlisa ili na bajramskom prijemu, na kojem budu prisutne brojne ugledne osobe, dodijeli priznanje i novčana nagrada.

4. Izazovi mektepske pouke

Iz navedenog se može zaključiti da se u MIZ Maglaj najveći napor čini na planu obuhvata djece mektepskom poukom, jer procent upisanih još uvijek nije zadovoljavajući. Kada je riječ o ovom *omasovljavanju* mektepske pouke, ni trendovi nam ne idu u prilog – sve je manje djece u našim džematima. No, to je problem, uglavnom, svih bosanskohercegovačkih džemata.

Uz to, aktivnosti koje se poduzimaju usmjerene su i na postizanje boljih rezultata u svim segmentima koji se vrednuju u mektebu, uključujući i mektepska takmičenja. Napori koje se čine daju, iz godine u godinu, sve bolje rezultate.

Zaključak

Ovo izlaganje treba percipirati kao podnošenje svojevrsnog izvještaja o organiziranju mektepske pouke u Medžlisu IZ Maglaj, a nikako kao predstavljanje konačnih i najboljih rješenja koja bi se trebala usvojiti u drugim medžlisima. Dobri rezultati koji se ostvaruju u drugim medžlisima, kada je riječ o mektepskoj pouci, svjedoče da se organizaciji i realizaciji mektepske pouke u istima prilazi veoma temeljito. Postoji mogućnost da je u izlaganju izneseno ono što se u većini medžlisa redovno prakticira. Ipak, spominjanje nekih drugih uobičajenih i svima svojstvenih aktivnosti, poput pisanja periodičnih izvještaja o mektepskoj pouci, izostavljeno je.

الموجز

تنظيم دروس الكتاتيب والتحديات التي تواجهها على مستوى مجلس

الشيخة الإسلامية

نورس خوجيتش

دروس الكتاتيب نشاط منظم واضح الأهداف. ويرتبط تحقيق الأهداف المرسومة بصورة مباشرة بكيفية تنظيم دروس الكتاتيب وتنفيذها وتقويمها. لذا، قبل بداية العام الدراسي في الكتاتيب وأثناء تنفيذ دروس الكتاتيب، ينبغي القيام بعدد من النشاطات حتى يتم في المقام الأول توفير الظروف المناسبة لتنفيذ دروس الكتاتيب بدون عوائق، ورفع مستوى جودتها. إن تقدير النتائج الإيجابية والتقدم والمكافأة عليها، يعتبر محفزا قويا للمزيد من الاجتهاد والبذل. إن هذا المقال يعالج تنظيم دروس الكتاتيب والتحديات التي تواجهها في منطقة مجلس المشيخة الإسلامية في ماغلاي.

الكلمات الرئيسية: دروس الكتاتيب، الإعداد، المعلم، التلاميذ، معلم الدين، التقويم، مجلس المشيخة الإسلامية في ماغلاي.

Summary

ORGANIZING THE MAKTAB CLASS ON THE LEVEL OF ONE MAJLIS AND THE CHALLENGES THEREOF

Nevres Hodžić

Maktab class is an organized activity with clearly defined goals. Achieving these goals is directly related to the organization, teaching, and evaluation of the maktab class. Thus it is necessary to make preparations and to have adequate plans that would provide conditions for the continuity of the maktab class teaching and leave space for improving its quality. Every positive result or achievement that is recognized and rewarded is a very strong motivation for even further endeavour. This article deals with the organization of the maktab class on the level of the Majlis of the Islamic Community in Maglaj presenting the challenges that are faced therein.

Keywords: maktab class, preparations, muallim, students, religious studies teachers, evaluation, Majlis of the Islamic Community in Maglaj

POZITIVNA ISKUSTVA U ORGANIZACIJI MEKTEPSKE POUKE U DŽEMATU

Šejla MUJIĆ KEVRIĆ

Medžlis islamske zajednice Livno
sejla99@gmail.com

SAŽETAK: U ovom tekstu predstavljena su pozitivna iskustva rada u gradskom džematu u Medžlisu IZ Livno i načini na koji je organizirana mektepska pouka u ovom džematu. U radu su navedeni i primjeri iz prakse te predstavljeni parametri koji su nakon deset godina pokazali pozitivne rezultate rada u jednom džematu koji je specifičan po svojoj organizaciji. Specifičnost je u tome da djeca iz tri gradska džemata – Ćurčinica, Topovi i Begluk – idu mješovito u pripadajuće razrede u “Mektepskom centru” MIZ Livno. U tekstu ćemo ovu specifičnu organizaciju oslovljavati s *gradski džemat*.

Ključne riječi: mekteb, mektepska nastava, Livno, Ćurčinica, Topovi, Begluk

Uvod

Livno je centar Kantona 10, a nalazi se u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine, te je drugi po veličini grad s većinskim hrvatskim stanovništvom. Prema popisu stanovništva iz 2013, u Livnu je živjelo 29.273 Hrvata, 4.047 Bošnjaka i 375 ostalih. Dakle, prema ovom popisu, u Livnu živi blizu 11% Bošnjaka. Gradski džemat MIZ Livno obuhvata prostor grada Livna, stare čaršije i donjeg dijela grada, te nekoliko prigradskih naselja. U gradu živi najviše muslimana, stoga gradski džemat ima i najbrojniju mektepsku grupu, tačnije 120 učenika.

Primjeri pozitivne prakse jednog džemata mogu se vidjeti nakon određenog vremena, što pokazuje redovnost učenika, uspjesi na mektepskim takmičenjima te zadovoljstvo učenika i roditelja načinom

rada u mektebu. Gradski džemat pri MIZ Livno po svemu ovome spada u red dobro organiziranih džemata, jer oslikava sve navedene rezultate. S obzirom na uvjete u kojima žive Bošnjaci muslimani ovog kraja, specifičnost organizacije mektepske pouke je svakako nužna. Obrazovni sistem Kantona 10 u potpunosti je prilagođen hrvatskom stanovništvu, te je nastava organizirana po hrvatskom planu i programu. Sva djeca, dakle i bošnjačka, uče hrvatski jezik, hrvatsku povijest, te su vrlo često u situaciji da se susreću s katoličkom vjerom, kulturom i tradicijom, koja je protkana kroz sve predmete u školi. Medžlis IZ Livno, odnosno imami i muallime, trude se svakodnevno motivirati što više djece da dolaze u mekteb, jer im je mekteb vrlo često jedina poveznica sa njihovim vjerskim identitetom, nacionalnošću, kulturom i tradicijom. To

ponekad zna biti izuzetno teško, jer je utjecaj na njih snažan, ali, ipak, ovaj mekteb pokazuje da se trud i rad zaista isplate, te gotovo sva bošnjačka muslimanska djeca redovno dolaze u mekteb.

2. Organizacija mektepske nastave u džematu

2.1. Razredna nastava

U gradskom džematu u Livnu mektepska pouka organizirana je na principu razredne nastave, a učenici su raspoređeni po razredima koje pohađaju u školi. Svaki razred ima dodijeljenog imama ili muallimu, te se nastava izvodi u zasebnim učionicama. Ovakav način rada zastupljen je već petnaest godina u ovom džematu.

U džematu trenutno rade 2 imama i 2 muallime i svako od

njih podučava dva ili tri razreda. Mektepsku pouku u ovom džematu izvode: hafiz Mahir-ef. Kevrić, profesor islamske teologije, Sadmira-ef. Mustafić, imam, hatib i muallim, muallima Merima Mustafić, profesorica religijske pedagogije i muallima Šejla Mujić Kevrić, profesorica islamske teologije.

Nastava se izvodi subotom od 9 do 16 sati, u zasebnim učionicama, na tri lokacije koje su nekoliko minuta udaljene jedna od druge. Svaki razred prvog nivoa ima nastavu u trajanju 2 sata (dva i po školska časa). Razredi drugog i trećeg nivoa imaju nastavu u trajanju dva i po sata (nešto više od tri školska časa). Dakle, shodno ovom modelu izvođenja mektepske nastave, učenici prvog nivoa imaju 8 časova mektepske nastave na sedmičnom nivou, a učenici drugog i trećeg nivoa po 10 školskih časova. Grupe sadrže od 10 do 18 učenika, a ukupno u gradu Livnu mektepsku pouku pohađa 120 učenika. Pored nastave vikendom, muallimi/e drugog i trećeg nivoa organiziraju nastavu još jedan dan tokom sedmice, zavisno od toga kada učenici idu u školu. Mektepska pouka izvodi se u savremeno opremljenim učionicama: TV, laptop, pametna tabla, bijela ploča, a svaka učionica ima i internet. Dvije učionice se nalaze u istoj zgradi, u vakufu Perkušić džamije, što omogućava muallimama da vrlo često spoje razrede kada se obilježavaju značajni datumi, organiziraju zajednički doručci, zajedno obavljaju namaz. Druga učionica nalazi se u džamiji Ćurčinici, a treća u vakufu Age Šćete. Ove dvije učionice su blizu jedna drugoj. Jednu nedjelju u mjesecu svi razredi se spoje, zbog zajedničke, vanmektepske aktivnosti i zajedničkog doručka.

Mektepsko gradivo je prilagođeno novom planu i programu koji je donio Rijaset IZ u BiH, Uprava za vjerske poslove, na način da su udžbenici, koji su podijeljeni po nivoima, dodatno podijeljeni po razredima, od prvog do devetog. Tako je udžbenik za prvi nivo podijeljen

na relativno jednaka tri dijela, i na taj način prilagođen za tri razreda, a tako su podijeljeni i udžbenici za drugi i treći nivo.

2.2. Vanmektepske aktivnosti

Vanmektepske aktivnosti okosnica su u radu svakog mekteba, pa tako i ovog u Livnu. Pored mnoštva planiranih aktivnosti koje nalaže sam plan i program mekteba, muallime i imami naprave plan i dodatnih aktivnosti, a sve s ciljem da djeci mekteb učine zadovoljstvom, a dolazak u mekteb radošću. Aktivnost koja je pokazala dobre rezultate je mektepski klub, koji u ovom džematu djeluje već 4 godine. Svi muallimi na nivou medžlisa su uključeni u rad kluba, jer sva djeca, iz grada ili seoskih džemata, mogu postati dio kluba. Klub je organiziran s ciljem da najredovnija i djeca koja dobro uče Kur'an imaju priliku jednom sedmično da dolaze i da se druže uz usmjerenu igru i takmičarske aktivnosti, a najbolji bivaju i nagrađeni. Na početku mektepske godine napravi se plan svih susreta, koji su inače takmičarskog tipa, a članovi kluba mogu biti djeca od šestog do devetog razreda.

Od vanmektepskih aktivnosti izdvajamo još: izlete na Kupres zimi, na Sturbu ljeti, zajedničke doručke za sve učenike, kino časove, ekskurzije, posjete aktivnim udruženjima u Livnu, humanitarne akcije i pripremanje priredbi povodom značajnih datuma. Tokom ramazana organiziraju se posebni iftari za djecu i omladinu, kada čak i najmlađi poste – upoznaju se s "našivanjem" posta – mukabele, dodatne nagrade za najvrednije, te svakako programi povodom mubarek noći, kao i bajramske aktivnosti. Svake godine organizira se i predramazanski vozić, što je posebno za ovaj grad, kada sugrađani Livna bivaju upoznati s tim da je Bošnjacima muslimanima počeo mjesec posta. Učenici sa svojim imamima i muallimama prošetaju kroz centar grada, a zatim se popnu do džamije Ahmeda Dukatara, gdje se uz prigodan program sačeka ispljivanje topa i najavljivanje početka mjeseca ramazana.

2.3. Upotreba igre i kreativnog rada u nastavi

Ono čime se ovaj mekteb može pohvaliti jeste upotreba igre u nastavnom procesu i mnoštvo kreativnog rada. U tome svakako prednjače muallime, koje trenutno podučavaju djecu mlađeg uzrasta, te djecu predškolskog uzrasta. Upotreba igre u učenju sura napamet od ključne je važnosti. Sve kreativne ideje redovno se dokumentuju i objavljuju na Facebook-stranici Medžlisa IZ Livno i na Facebook-stranici predškolske ustanove MIZ Livno i igraonice "Bubamarice". Kreativne radionice povodom značajnih datuma nešto su čemu se učenici posebno raduju.

2.4. Upotreba tehnologije i online-platforni u nastavi

Kako je navedeno, sve učionice u gradu su opremljene savremenom tehnologijom i internetom, te se mektepska nastava ne može zamisliti bez upotrebe istih. Glavni imam Medžlisa Livno, hafiz Mahir-ef. Kevrić, posebno insistira na upotrebi televizije u učenju sura, namaza, poučnih videa i slično. Navest ćemo nekoliko online platformi koje muallime i imami ovog medžlisa koriste tokom nastave.

- <https://mekteb.izbch.ch/sadrzaji-1-nivo/>, edukativni i interaktivni portal za polaznike mektepske pouke Islamske zajednice Bošnjaka u Švicarskoj. Ova platforma ima mnoštvo sadržaja koji se mogu koristiti za ponavljanje, te se može koristiti za obradu gotovo svih lekcija iz ilmihaala.
- <https://wordwall.net/hr-hr/community/islamska-vjeronauka>, platforma koja se također može koristiti za ponavljanje gradiva, jer ima mnogo sadržaja za učenje, za takmičenje između učenika i slično.
- <https://kahoot.it/>, online platforma za organiziranje kvizova, ili samo za ponavljanje gradiva. Posebno je zanimljiva djeci, jer mogu koristiti svoje mobilne telefone kao tastere za pogađanje tačnih odgovora.

Muallimi/e moraju pripremiti kviz, tako da ova platforma zahtijeva trud učitelja, ali zasigurno daje rezultate. Može se iskoristiti za evaluaciju znanja kompletnog razreda.

Online sufara i Youtube kanali za učenje Kur'ana nezaobilazni su u nastavnom procesu ovog mekteba.

Za što lakšu komunikaciju i umrežavanje podataka, kolektiv Medžlisa IZ Livno koristi cloud servis Dropbox, što umnogome pomaže sve administrativne aktivnosti i dijeljenje dokumenata.

2.5. Mekteb za predškolski uzrast

Pored mektepske pouke za učenike od prvog do devetog razreda, nastava se izvodi i za djecu predškolskog uzrasta. Mekteb za predškolski uzrast je organiziran kao poludnevni boravak za djecu, uzrasta od 3 do 6 godina, pod nazivom igraonica "Bubamarice". Igraonica radi svaki radni dan, a mektepsku nastavu realiziraju dvije muallime, po dva puta sedmično. Igraonica djeluje od januara 2019. godine i trenutno ima 20 polaznika. Nastava u igraonici se izvodi po planu i programu za prvi razred mekteba (prvi nivo), uz mnoštvo igre i kreativnog rada, prilagođavajući se uzrastu djece. Igraonicu od prve godine osnivanja podržava i pomaže Uprava za vjerske poslove Rijasetu IZ, bez čije podrške ovakav oblik rada bi bio teško izvodiv. Mektepska pouka u igraonici se izvodi srijedom i petkom u trajanju 2 školska časa.

2.6. Briga za svako dijete

Imami i muallime Medžlisa IZ Livno brinu za svako dijete. To pokazuje kontinuirana praksa na početku svake mektepske godine, kada se, nakon mjesec dana nastave, napravi analiza odsustva učenika, te se nazove svaki roditelj i upita za svako dijete. U saradnji s vjeroučiteljima islamske vjeronauke, koji su i sami dijelom kolektiva MIZ Livno, uporede se spiskovi učenika iz škola sa spiskovima redovnih učenika u mektebu, te se svi zajedno angažiraju kako bi se u mekteb vratila djeca koja su neredovna ili se još nisu upisala.

Veoma je važno za djecu se brinuti sve vrijeme tokom godine. Ukoliko je dijete bolesno, kontaktirati roditelja i upitati ga za zdravlje djeteta. Ukoliko roditelj zaboravi najaviti odsustvo djeteta, muallima i imam će odmah upitati za razlog odsustva. Svaki roditelj i svako dijete vole brižnog imama, odnosno muallimu. I to je praksa koja pokazuje dobre rezultate u radu ovog džemata.

Medžlis IZ Livno se može pohvaliti i dobrim rezultatima na mektepskim takmičenjima, što pokazuje da se s djecom zaista kvalitetno radi. Godinama su učenici ovog džemata predstavnici Muftijstva mostarskog na takmičenju na nivou Rijasetu. Svake godine Medžlis Livno osvoji jedno od prva tri mjesta na takmičenju na nivou Muftijstva mostarskog. Trenutno je 6

učenika koji su završili mekteb u Livnu u jednoj od medresa, a brojni su već završili neku od medresa, najčešće je to Karadoz-begova medresa u Mostaru.

Zaključak

Živimo u vremenu kada je djeci sva zabava dostupna putem televizije, interneta, igrice, društvenih mreža i slično. Veliki je izazov za imame i muallime današnjice zadržati djecu u mektebu. Veliki je broj djece koja samoinicijativno dolaze u mekteb, dok je određeni broj redovan u mektebu zahvaljujući savjesnim roditeljima. Najteži zadatak je privoljeti djecu koja ranije nisu dolazila, da dođu u mekteb, a ni njihovi roditelji ne posvećuju dovoljno pažnje tome. Takvu djecu treba najprije dovesti u mekteb, a potom im putem određenih aktivnosti omiliti džamiju, učenje i življenje vjere. Sve navedene aktivnosti koje se realiziraju u mektebu gradskog džemata u Livnu imaju za cilj djeci omiliti mekteb. Realizirane aktivnosti u proteklih 10 godina pokazale su dobre rezultate u radu, a svakako ih je potrebno prilagođavati vremenu u kojem živimo, interesima djece i uvjetima u kojima djeca i njihovi roditelji žive. Imami i muallime ovog džemata nastojat će održavati postojeću praksu, ali i svakodnevno se truditi da uvode druge inovativne metode kako bi ovaj džemat nastavio biti pozitivan primjer dobro organizirane mektepske pouke.

الموجز

التجارب الإيجابية في تنظيم دروس الكتاتيب في جماعة المسجد

شيلة مويتش كيفريتش

يستعرض هذا المقال التجارب الإيجابية في العمل في جماعة مسجد المدينة في مجلس المشيخة الإسلامية في ليفنو، والكيفية التي تنظم بها دروس الكتاتيب في هذه الجماعة. كما يقدم المقال أمثلة للتطبيق العملي ويعرض المقاييس التي أظهرت نتائج إيجابية بعد عشر سنوات من العمل في جماعة مسجد متميزة في التنظيم. يتجلى هذا التميز في أن الأطفال من ثلاث جماعات مساجد في المدينة: تشورتشينيستا وتوبوفي وبيكلوك، يتلقون الدروس بشكل جماعي في «مركز الكتاتيب» في مجلس المشيخة الإسلامية في ليفنو. وسوف نشير في هذا المقال إلى هذا التميز بمصطلح «جماعة مسجد المدينة». الكلمات الرئيسية: الكتاب، دروس الكتاتيب، ليفنو، تشورتشينيستا، توبوفي، بيكلوك.

Summary

POSITIVE EXPERIENCES IN ORGANIZING THE MAKTAB CLASS IN A JAMAAT

Šejla Mujić Kevrić

The present text illustrates positive experiences of the city jamaat in the Majlis of the Islamic Community in Livno in its functioning in general and in its organisation of the maktab class in particular. The article also offers some examples of this positive practice presenting the parameters that after ten years have brought the positive results in a jamaat with a unique organizational structure. The unique nature of this jamaat lies in a fact that the students of three different city jamaats are mixed in respective classes in the *Maktab Center* of the Majlis of the Islamic Community in Livno. Further in the article, we shall address this particular organization as the *city jamaat*.

Keywords: maktab, maktab class, Livno, Ćurčinica, Topovi, Begluk

SUOSJEĆAM S DRUGIMA – RUKA NA KOSI

Nastavna priprema za čas iz predmeta islamska vjeronauka

Amra IMAMOVIĆ
JU OŠ "Fatima Gunić"
amraheljic@outlook.com

SAŽETAK: Nastava kao dio edukativnog procesa i specifične ljudske djelatnosti spada u vrlo staru ljudsku aktivnost. Za razliku od tradicionalnog načina izvedbe nastave, savremeni pedagoški pristupi zahtijevaju poticajni i aktivni način rada. Jedan od najvećih savremenih pedagoških izazova jeste kreirati ambijent da škole postanu mjesto koje će osposobiti učenike za saradnički rad, a samim tim i za aktivno sudjelovanje u društvu. U ovom radu predstavljena je nastavna priprema obrade novog nastavnog sadržaja za čas islamske vjeronauke "Suosjećam sa drugim/ ruka na kosi" za peti razred osnovne škole. Nastavna priprema sadrži sve informacije o oblicima rada, nastavnim metodama, nastavnim sredstvima, tehničkim pomagalima i međupredmetnoj korelaciji. Prikazana je makroartikulacija i mikroartikulacija nastavnog časa sa detaljnim uputama za njegovu realizaciju.

Glavne riječi: islamska vjeronauka, "Suosjećam s drugim – Ruka na kosi", priprema za nastavni čas

Odrednice nastavne jedinice

Nastavni predmet: Islamska vjeronauka

Razred: Peti

Nastavna oblast: Socijalne vještine

Nastavna jedinica: "Suosjećam sa drugim / ruka na kosi (Šukrija Pandžo)"

Tip časa: Usvajanje novih znanja

Cilj

Oposobiti učenika za usvajanje novih znanja i rada na tekstu. Razvijati kod učenika moralne ljudske osobine kao što su suosjećanje, samilost, dobroćudnost i plemenitost. Afirmisati učenike na međusobno pomaganje, uočavanje i imenovanje pojedinosti

(citata i drugih važnih dijelova) u priči; razvijanje timskog rada u učionici; bogaćenje rječnika (prepoznavanje novih i manje poznatih riječi) i njegovanje govorne kulture.

Zadaci nastavnog časa

Obrazovni / kognitivni

Prepoznavanje, iz ugla islama, prihvatljivog ponašanja i analiza istog. Definiranje ljudskosti, ahlak, dobro djelo, spremnost za saradnju i prijateljstvo.

Odgojni / afektivni

Izgradnja lijepog odnosa prema drugom iskazujući zahvalnost. Biranje prijatelja u skladu s islamskim učenjem

Djelatni / funkcionalni ili psihomotorički

Pospješivanje i unapređivanje analitičkog, kritičkog i uzročno-posljedičnog mišljenja. Razvijanje psihofizičkih sposobnosti: perceptivnih (senzornih uočavanja i prepoznavanja), mentalnih (intelektualno pamćenje i reprodukcija naučenog) i komunikativnih (bogaćenje učeničkog vokabulara)

Tip nastavnog časa: Obrada novog gradiva

Oblici rada: Frontalni, individualni, grupni i rad u paru

Nastavne metode: Slušanje, oluja ideja (asocijacije), diskusija, rad na izradi grozda, strategija "T tabela", strategija

“Razmisli, upari, razmjeni”, strategija “Dvostruko vođenog dnevnika“

Nastavne metode: Metoda razgovora, metoda objašnjavanja, metoda čitanja i pisanja, metoda rada na tekstu, metoda pravljenja grozda, metoda oluja ideja, čitanje teksta sa metodom usmjerene mašte, metoda dvostrukog dnevnika za analizu književnog teksta

Nastavna sredstva i pomagala (vizuelna nastavna sredstva):

Osnovna nastavna sredstva, magneti, listići s likom majke i djeteta, tri cvijeta sa izrezanim laticama, listići s isprintanim dvostrukim dnevnikom, model “lapboka“, olovke, bojice, sveske, tekst pripovijetke “Ruka na kosi“

Međupredmetna korelacija: bosanski jezik i književnost, likovna kultura

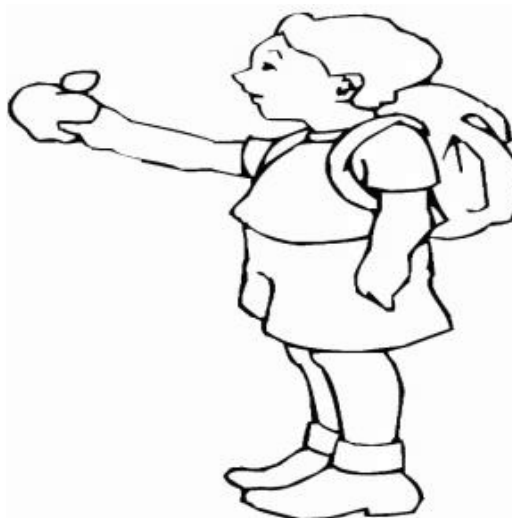
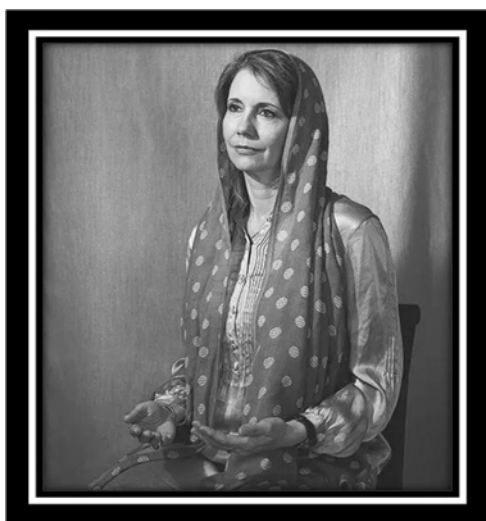
Unutarpredmetna: udžbenik prvog i četvrtog razreda

Tok sata

Motivacija (uvodni dio časa) 5-8’

Ova nastavna jedinica je značajna zbog razvijanja ljubavi prema majci i uspomena na nju; izgrađivanja pozitivnih osobina ličnosti; razumijevanja djetinjstva kao faze u odrastanju čovjeka; prihvatanja i razumijevanja ljudskog ponašanja u teškim trenucima.

Čas započinjemo učenjem Euze, Bismille i kratkih dova. Najavom da ćemo raditi jednu zanimljivu lekciju otkrivam slike pričvršćene na tabli magnetima.

Koga vidite na prvom crtežu? (Žena) Ko sve može biti ta žena? Mislim na nekoga vama bliskog, dragog, najdražeg i najvažnijeg u životu. (Majka) Odlično! Na prvom crtežu se nalazi majka.

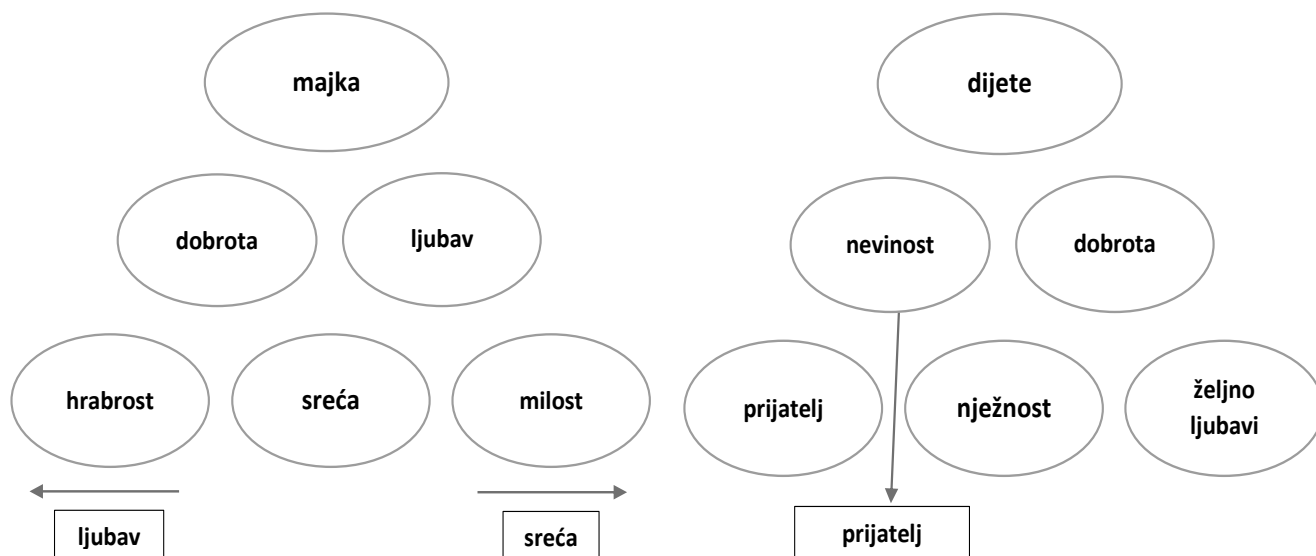
Pogledajte drugi crtež! Koga

vidite? Ko pruža ruku prema majci? (Dijete) Dobro!

Sada gledajte u sliku majke, zamislite da je vaša majka i metodom *oluja ideja* (asocijacije) opišite svoju majku. Dakle, sve što vas asocira i prvo vam padne na pamet napišite,

kakva je vaša majka. To isto uradite i za sliku djeteta, to dijete možete biti vi.

Učenici nabrajaju asocijacije, a nastavnik piše na tabli sve što oni govore i tako pravimo grozd osobina o majci i djetetu i to metodom oluja ideja.

Nakon što su učenici zaključili da se radi o majci i djetetu slijedi najava teme i zapis naslova na tabli:

Istraj i kad ti je teško – ruka na kosi

Šukrija Pandžo

Obrada teme (glavni dio časa) 30'

Za realizaciju ovog nastavnog časa učenici od ranije treba da poznaju:

- rad u paru;
- tehniku dvostruko vođeni dnevnik;
- tehniku oluja ideja, grozd metoda.

(Na početku samog časa učenici su podijeljeni u tri grupe).

Učenicima čitam tekst tzv. metodom usmjerene mašte (metoda u kojoj nastavnik čita tekst, a učenici zatvore oči, pažljivo slušaju i maštaju o onome što nastavnik čita i na taj način pamte sve što je bitno u priči, a nakon čitanja otvara se

diskusija. U ovoj metodi učenici nemaju tekst ispred sebe.)

Nakon pročitanoog teksta postavljam pitanja a učenici odgovaraju na ista.

O kome se govori u ovoj priči?

Kad je djevojčica iz priče osjetila da joj majka najviše nedostaje?

Da li su njeni prijatelji vodili računa o njenim osjećanjima?

Koji detalj u priči povezuje majku i učiteljicu?

Šta je vama važno kod izbora prijatelja?

Ko nam je primjer kako se trebamo odnositi prema onima koji nemaju jednog ili oba roditelja?

Očekivani odgovori

U priči se govori o djevojčici koja je bila jetim – nije imala majku.

Djevojčica iz priče je više puta osjetila da joj majka nedostaje, ali najviše joj je nedostajala kad je krenula u školu.

Njeni prijatelji su vodili računa o njenom ponašanju.

Detalj koji povezuje majku i učiteljicu jeste njena nježnost i šarena haljina.

Kod izbora prijatelja važan je ahlak – lijepo ponašanje.

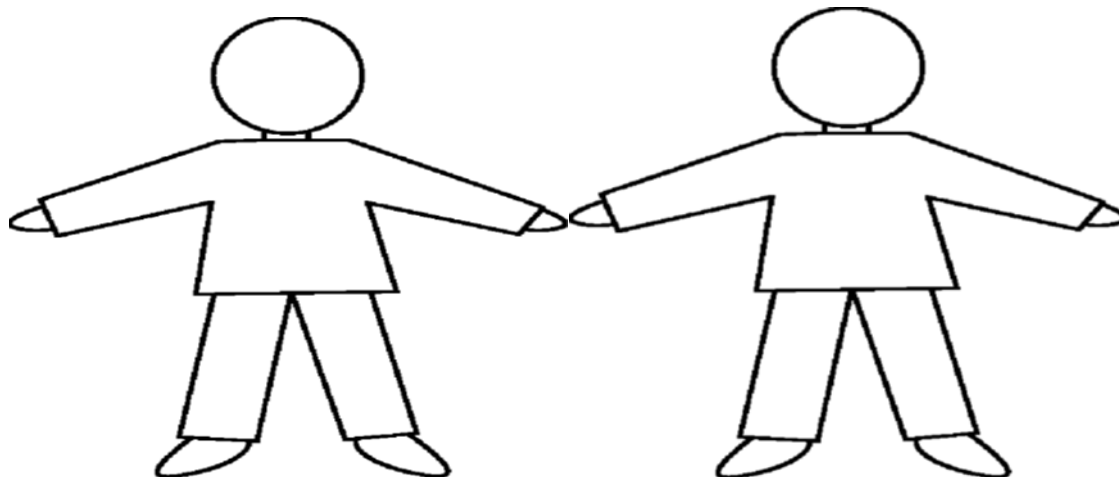
Muhammed, a.s., koji je i sam bio siročić, nama je primjer kako se trebamo odnositi prema djeci bez jednog ili oba roditelja.

Nakon kratke analize priče učenici kreću s grupnim radom. Na samom početku učenici su izabrali vođu grupe i dva predstavnika koji će pročitati urađene zadatke.

Prva grupa

Strategija “T tabela” – Glavni i sporedni likovi

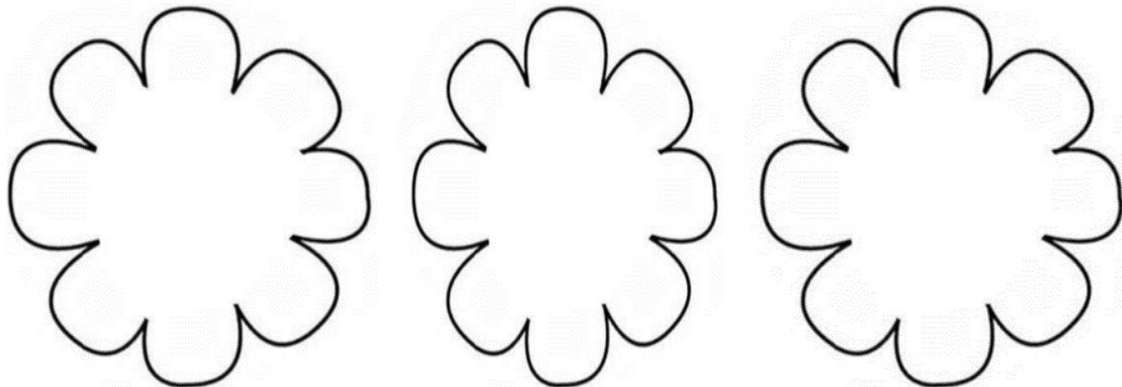
Ova grupa ima zadatak da na papiriće koje su dobili nacrtaju likove iz priče, na poleđini papira napišu osobine tog lika i neki citat iz priče koji to dokazuje. Potom ih trebaju razdijeliti na glavne i sporedne. Za to su predviđeni džepovi na “lapbooku” u koje će učenici ubaciti likove tokom izlaganja.

Druga grupa

Strategija "Razmisli, upari, razmijeni"

Učenici u ovoj grupi dobili su cvjetove sa laticama u koje treba da napišu tužne i radosne događaje / situacije iz priče.

Treća grupa

Analiza teksta metodom dvostrukog dnevnika.

Ova grupa na lijevoj strani lista dobija otkucane odlomke iz teksta, a na desnoj daje svoje komentare na taj odlomak, što možemo vidjeti iz sljedećeg primjera. U sljedećoj tabeli dat je primjer kako uraditi dvostruko vođeni dnevnik.

Najvažniji odlomci ili citati iz teksta	Komentar na izabrani odlomak ili citat iz teksta
<p>"Tako je došlo vrijeme da pođem u školu. Uoči prvog dana nisam mogla da se smirim. Sa Timkom i Sekom samo sam o tome razgovarala. One su opet rekle kako će ih mama povesti do škole. Mene će baba – kazala sam. I poželjela tog časa onu mekanu ruku na pletenicama."</p>	<ul style="list-style-type: none"> – U islamu majka zauzima posebno mjesto u životu jednog djeteta. – Djevojčica voli svoga oca, ali majka joj jako nedostaje, željna je svoje majke i žudi za njom. Sjeća se samo lijepih momenata provedenih sa svojom majkom. – Nedostaje joj majka da je vodi u školu.

Refleksija (završni dio časa) 5'

Nakon što podijelim nastavne listiće šta učenici trebaju znati, pitam učenike koja je pouka priče. (Poželjno je da pouka priče bude povezana s njihovim svakodnevnim životom.)

Neki od učeničkih odgovora:

Lijepo se ponašati prema drugima.

Pomagati uvijek kad smo u mogućnosti da pomožemo.

Ne smijemo govoriti ružne riječi.

Trebamo znati

Ahlak je skup islamskih pravila koji teži izgradnji pozitivnih osobina, a izbjegavanju loših.

Brojni su hadisi Poslanika, a.s., koji pozivaju na lijep ahlak, ističući njegovu vrijednost:

"Uistinu su među najboljim od vas oni koji su najljepšeg ahlaka."

"Uistinu su među vjernicima najpotpunijeg imana oni koji su najljepšeg ahlaka."

Nepoznate riječi

rubac – maramica

vladati se – ponašati se, biti disciplinovan

deklamovati – izraziti, izjaviti, objaviti nešto svoje

zagnjuriti – uroniti u nešto, unijeti se

Domaća zadaća

Naučiti čitati priču lijepo i izražajno.

Budite mali istraživači i pronađite još hadisa koji govore o ahlaku – lijepom ponašanju.

Literatura

(2019). NPP *Islamska vjeronauka za 5. razred*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Ćatić R. Pehlić I. (2004). *Metodika islamske vjeronauke*. Zenica: Islamska pedagoška akademija.

Mustafa P. Nezir H. (2008). *Vjeronauka 5*. Sarajevo: El-Kalem.

الموجز

أتعاطف مع الآخرين يدحنون تمسح الرأس

إعداد حصوة مدرسية لمادة التربية الإسلامية

عامرة إماموفيتش

إن الدروس المدرسية باعتبارها جزءا من العملية التعليمية ونشاطا بشريا متميزا، تعتبر من أقدم النشاطات البشرية. وعلى خلاف الطريقة التقليدية في تنفيذ الدروس، تتطلب المقاربات التربوية المعاصرة طريقة عمل تحفيزية وفاعلة. ومن أكبر التحديات التربوية المعاصرة خلق جو تصبح فيه المدرسة مكانا يؤهل التلاميذ للعمل الجماعي ويجعلهم قادرين على المشاركة الفعالة في المجتمع. يقدم هذا المقال تحضيراً لحصوة مدرسية تعالج مضمونا جديدا في مادة التربية الإسلامية «أتعاطف مع الآخرين / يدحنون تمسح الرأس» للصف الخامس الابتدائي. يتضمن إعداد الحصوة كل المعلومات عن أشكال العمل، والطرق التدريسية، ووسائل التدريس، ووسائل الإيضاح، والتداخل بين المواد. تم عرض التعبير اللفظي الكلي والجزئي للحصوة المدرسية مع إرشادات مفصلة لتنفيذها.

الكلمات الرئيسية: التربية الإسلامية، «أتعاطف مع الآخرين / يدحنون تمسح الرأس»، الاستعداد للحصوة المدرسية.

Summary

I SYMPATHIZE WITH THE OTHER – HAND
IN THE HAIR

Preparation for the class in Islamic religious studies

Amra Imamović

Teaching class as a part of the educational process and a specific human activity is a very ancient activity. Unlike the traditional modes of education, contemporary pedagogical approaches require incentive and active type of work. One of the greatest contemporary pedagogical challenges is creating an ambiance in schools wherein students will be capacitated for teamwork and thus enabled to take an active role in society. This article presents a preparation for the new content teaching for the Islamic religious studies class “I sympathize with the other/ hand in hair” for the fifth grade of primary school. The preparation for the class contains all the information about the forms of teaching, teaching methods, technical equipment, and inter-subject correlation. Macro-articulation and micro-articulation of the teaching class are presented here with detailed instructions for its realization.

Keywords: Islamic religious studies class, “I sympathize with the other/ hand in hair”, preparation for a teaching class

POS LANIK U MEDINSKOM DRUŠTVU

Ferid DAUTOVIĆ

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
ferid.dautovic@iitb.ba

SAŽETAK: Ovim radom želimo objasniti ulogu poslanika Muhammeda, a.s., u medinskom društvu. Život Muhammeda, a.s., može se podijeliti u dvije faze. Prva je ona prije samog poslanstva u Meki gdje je rođen i druga je ona nakon poslanstva. Druga faza njegova života se, također, dijeli na mekansku i medinsku. Svaka od navedenih faza ima svoje posebnosti i karakteristike, svoju povijest i značenje. Mekanski period poslaničkog života je iscrpljujući, težak, mukotrpan, turbulentan, neizvjestan, ali u isto vrijeme ispunjen hrabrošću, strpljivošću, misijskim radom s pojedincima kojima je prenosio poruku islama i odgajao ih za izazove koji su slijedili i koji su ih čekali unutar njihovih porodica i mušričkog neprijateljskog okruženja. Medinski period karakteriše formiranje zajednice muslimana, grada – države, kroz bratimljenje i pravljenje Medinskog ustava. U Medini Allah objavljuje ajete koji definiraju društvene odnose među ljudima, narodima, religijskim skupinama i među muslimanima.

Ključne riječi: Muhammed, a.s., Medina, medinska zajednica, Medinski ustav

Uvod

Samo Allahovom milošću ti si bio blag prema njima; a da si osoran i grub, razbjegli bi se iz tvoje blizine. Zato im praštaj i moli da im bude oprosteno i dogovaraj se s njima. A kad se odlučiš, onda se pouzdaj u Allaha, jer Allah zaista voli one koji se uzdaju u Njega. (Alu 'Imran, 159)

Muhammed, a.s., je u svom radu i misijskom djelovanju pokazivao blagost, mudrost i dobrotu, iako pritisnut napadima, zlostavljanjima, progonima, izdajom i žeđi neprijatelja za osvetom. Njegova odlika je uvijek bila kombiniranje jasne i nedvosmislene vjernosti principima ljudske dobrote i topline koja je isijavala i zračila. Ashabi su zbog toga željeli da provode što više vremena u njegovoj blizini i njegovom društvu u kojem su se osjećali toplo i sigurno, u kojem su se nadahnjivali Objavom. Njihova

ljubav prema njemu bila je jaka, duboka, puna uvažavanja i povjerenja, a on je tu ljubav i povjerenje nesebično uzvrćao. Tako se formirao nukleus zajednice u Meki koja je počivala na šehadetu, povjerenju i ljubavi. Bez tog nukleusa koji se formirao 13 godina u Meki nije bio moguć drugi korak i druga faza koja je uslijedila u Medini.

Drugim riječima, u Meki je islam u nastanku bio teološki ambiciozan, ali politički miroljubiv pokret. Prvi muslimani su bili, da napravimo jednu analogiju, poput religijskih propovjednika u savremenim otvorenim društvima koji su se pojavljivali u javnom prostoru kako bi proglasili: "Bojte se Boga", "Kraj je blizu" ili "Pokajte se". Oni su također osudili društvena zla poput čedomorstva, iskorištavanja siročadi ili maltretiranja žena kao robinja. Ali nisu činili ništa više od toga. Onda se pitamo u čemu je bio problem. Neki će kazati: u ekonomiji kojoj je

prijetio islam, drugi: u zatvorenosti mekanskog društva, a treći: u religiji koja je postojeću, mušričku idolatriju, politeizam smatrala zabludom.

Medina

Medina je mjesto koje je Poslanik, a.s., izabrao za hidžru muslimana, i svoju osobnu, u nemogućnosti da nakon 13 godina u Meki realizira svoju misiju i poslanje. Medina je bila utočište za prognane, za muhadžire, ali prije svega utočište za Božiji govor, Objavu, utočište za realizaciju Božijeg nauma, kur'anske poruke i Muhammedovog, a.s., poslanja. U Medinu je došao u ponedjeljak 27. septembra 622. godine po rođenju Isaa, a.s.

Muhammed, a.s., i njegovi drugovi s oduševljenjem i radošću primljeni su u Medini gdje su pronašli svoju novu domovinu, novo mjesto prebivališta koje je pružalo veće mogućnosti za ostvarenje

muslimanske zajednice na kur'anskim principima. No, bez obzira na to, medinsko društvo se formiralo u izuzetno teškim prilikama i okolnostima.

“Sukobi među plemenima i nosiocima moći”, kaže Tarik Ramadan, “često su komplicirali odnose među muslimanima i pripadnicima različitih plemena, usprkos sporazumima i savezništvima. Ponekad su i među samim vjericima izbijali stari sukobi iz paganskih vremena i uzrokovali tenzije među pojedincima.” (Ramadan, 2010:103)

Također, Kurejšije su i dalje tražile načina kako da stanu ukraj, zaustave i onemogućće Poslanika, a.s., u njegovoj misiji koja nije prijetila samo političkoj i ekonomskoj ravnoteži u Meki, već i odnosu snaga širom Arapskog poluotoka.

Otuda je Poslanik, a.s., po dolasku u Medinu pokrenuo nekoliko važnih društvenih, socijalnih programa koji će imati dalekosežne posljedice za dalji razvoj organizirane i uzajamno povezane muslimanske zajednice koja će dovesti do uspostavljanja države i prvog medinskog ustava. Dakle, Muhammed, a.s., u Medini nastupa ne samo kao vjerski preporoditelj, kakav je bio u Meki, nego i kao društveni organizator i državnik.

Sejid Husein Nasr u knjizi *Muhammed – čovjek Božiji* govori o tome kako je nemuslimanu, posebno onom koji dolazi iz kršćanskog kulturnog kruga, teško razumjeti duhovno značenje i ulogu Muhammeda, a.s., jer njegov zemaljski poziv, uspoređen s Isusom ili Budom, izgleda previše ljudski i zaglibljen u promjenama socijalnog, ekonomskog i političkog djelovanja. Nasr, međutim, izdvaja tri svojstva posljednjeg Božijeg Poslanika, a.s., koja ga karakteriziraju kao univerzalnog čovjeka: *pobožnost, borbenost i velikodušnost.*

“Poslanik je u Medini osnovao uzorno društvo čija je vjera u Božije jedinstvo (tevhid) bila pokretački princip svih ustanova: jedinstvo te zajednice očitivalo se u svakom životnom činu, privatnom ili javnom, putem društvene pravde (bez koje dolazi do podjele

na klase) i ugovornim odnosom pomoću kojeg svako, pred Božijim pogledom, učestvuje u životu grada.”

Prema Rožeju Garodiju, odnos čovjeka prema Bogu nije odvojen od odnosa prema zajednici i od solidarnosti s drugim ljudima. Principi upravljanja medinskom zajednicom bili su jednostavni:

- na ekonomskom planu: samo je Bog posjednik;
- na političkom planu: samo Bog zapovijeda;
- na kulturnom planu: samo Bog zna, jer oslobodilačka poruka islama: Allah je najveći! relativizira svaku vlast, svako znanje i svako bogatstvo. (Garodi, 1990:11)

Ono što posebno karakterizira medinski period, odnosno izgradnju medinskog društva jesu neke važne ideje, odluke i aktivnosti koje je poduzeo osobno Muhammed, a.s. Sve njih nije moguće hronološki nabrojati kako bi ocijenili njegovo djelovanje, istakli bitne značajke i predstavili sliku o njegovu životu. Naime, kroz cijeli njegov poslanički period znamo da je bio vođen Božijom Uputom, i da je Uputa, odnosno Sveti tekst davao odgovore na mnoga pitanja, zapitanosti i dileme. Međutim, u izgradnji medinskog društva Muhammed, a.s., je bez eksplicitnih, jasnih i decidnih Božijih uputa, koje ne možemo pročitati u Kur'anu, poduzeo nekoliko važnih koraka koji će umnogome oblikovati i odrediti smjer i putanju Zajednice. To su, prije svega, njegovi prvi koraci koje je poduzeo po dolasku u Medinu:

- gradnja džamije,
- bratimljenje i
- donošenje ustava (Medinska povelja ili Medinski ustav).

Gradnja džamije

Muhammed, a.s., je dolaskom u Medinu prvo pokrenuo pravljenje džamije, izvanjskog simbola islama, simbola islama u prostoru, jedinstva džemata, sjedišta i središta

odgojno-obrazovnog sistema i javnih poslova. S džamijom je došao i ezan, javni poziv na namaz koji je simbol islama u vremenu. Džamija je zbližila muhadžire i ensarije i pomogla da se sve potrebe, nedostaci, problemi moralnog, socijalnog, sigurnosnog i odbrambenog karaktera lakše i brže rješavaju. Iz džamije je proizašla zajednica, džemat, kompaktno, živo i snažno vezivno tkivo na relaciji pojedinačno – opće. Ovi Poslanikovi, a.s., koraci i strategija koju je poduzimao vodili su utemeljenju organizirane, stabilne i uzajamno povezane zajednice muslimana, prvo na nivou porodice, džemata i konačno islamskog poretka, sistema političke organizacije ili grada, države Medine.

Poslanikova, a.s., džamija je građena na bogobožnosti, svijesti o Bogu, odgovornosti kako bi odslikavala jednakopravnost, bratstvo svih koji dolaze u nju, svih ljudi. Ona je bila izraz Poslanikove, a.s., bogobožnosti, skromnosti, povjerenja, požrtvovanosti, temelja na kojima je želio graditi svoj džemat, društvo i državu u Medini. Muslimanska zajednica se formirala kroz džamiju, u džamiji, i ta zajednica je pred sobom imala posao izgradnje zajedničkog života, spasonosnog pluralizma, ekumenizma i tolerancije koji ne podrazumijeva predaju u stvarima doktrine, akide – vjerovanja, već implicira spremnost na dijalog i suživot. Dakle, Poslanik, a.s., je na temelju Kur'ana zauzeo jednu inkluzivističku poziciju.

“Muhammed je naučavao neku vrstu spasonosnog pluralizma koji je uključivao sve monoteističke tradicije, ali je isključivao neprijateljski nastrojene sjevernoarabijske pagane i on je ovaj ekumenizam razvijao s ciljem da ujedini većinu grada da ga podrži.” (Cole, 2020:128)

Bratimljenje

Poznato je da je Muhammed, a.s., pet mjeseci poslije dolaska u Medinu, izvršio bratimljenje između muhadžira i ensarija zbog socijalnih, ekonomskih i vjerskih potreba i predložio jednostavno i efikasno rješenje: svaka

medinska porodica, ili barem svaka imućnija, trebala bi uzeti k sebi jednu mekansku porodicu. Na taj način je pobratimio ukupno 186 mekanskih porodica sa isto toliko medinskih i uspostavio vezu među muslimanima koja im je trebala dati posebnu snagu i jedinstvo. Time su muhadžiri postali sudionici imetka svoje braće ensarija. Ovo bratimljenje je bilo jako kao i krvno srodstvo, koje svoju podlogu, prema nekim komentatorima Kur'ana, nalazi u kur'anskom ajetu u kome Allah, dž.š. kaže:

Oni koji vjeruju i iseljavaju se, i u borbi na Allahovom putu zalažu imetke svoje i živote svoje, i oni koji daju utočište i pomažu, oni jedni druge nasljeđuju. O onima koji vjeruju, a koji se nisu iselili – vi ne možete, sve dok se ne isele, nasljednici biti. A ako vas zamole da ih u vjeri pomognete, dužni ste im u pomoć priteći, osim protiv naroda sa kojim o nenapadanju zaključen ugovor imate. A Allah dobro vidi ono što radite. (El-Enfal, 72)

Poslanik, a.s., u Medini pravi važan i presudan korak za učvršćivanje veza unutar zajednice, s ciljem da se nadiđe isključivost motivirana pripadnošću plemenu, za opstanak muslimana na nivou jedinice, džemata i države. To je bratski savez, bratimljenje (muahat) ensarija i muhadžira, čime se brisala svaka razlika po porijeklu, krvi, boji, naciji, jeziku, imovinskom statusu i kartonu i svim drugim socijalnim razlikama. Osnov ove zajednice je islam ili još preciznije iman, islam i ihsan. Njeni članovi su međusobno povezani islamskom akidom, imanom iz kojeg proističe puna bratska solidarnost kao koheziona sila koja neraskidivo povezuje i ujedinjuje sve pojedince u nesuslamljivo islamsko vjerničko bratstvo. Bratimljenje je bilo temeljni faktor i osnova za formiranje muslimanske zajednice u najširem smislu te riječi; zajednice koju je prožimala vjera u Allaha, za koju se živjelo i umiralo. Na ovaj način pojedinci i različite skupine postali su istinski prijatelji i braća jedni drugima na temelju islama i Kur'ana:

Zaista su muslimani braća, zato pomirite vašu dva brata i bojte se Allaha da bi vam se milost ukazala. (El-Hudžurat, 10)

Bratimljenje je značilo fokusiranje na međusobnu bratsku ljubav muslimana kojom se očituje izgradnja medinskog društva u kojem veza ljubavi i bratstva treba dostići visok stepen čvrstine i postojanosti tako da članovi zajednice osjećaju da su dijelovi jednog tijela: kada jedan oboli i bude napadnut, svi ostali nastoje da mu se odazovu, žureći da mu pruže pomoć, da saosjećaju s njim i da mu pomognu u ozdravljenju. To se bratstvo čuvalo, njegovalo, "zalijevalo", nad njim se bdjelo i s njim se aktivno živjelo. Ono u sebi uključuje ljubav, solidarnost, jednakost i ravnopravnost svih članova. To je bio osnov formiranja zajednice muslimana u Medini, koja je kreirala društveni ambijent u kome su međuljudski odnosi bili na zavidnom nivou. U toj zajednici nije bilo međusobnog vrijeđanja, potcjenjivanja, omalovažavanja, kuđenja ili podrugivanja. Naprotiv, oni su brinuli jedni o drugima, poštivali, pomagali i uvažavali jedni druge.

O vjernici, neka se muškarci jedni drugima ne rugaju, možda su oni bolji od njih, a ni žene drugim ženama, možda su one bolje od njih. I ne kuditte jedni druge i ne zovite jedni druge ružnim nadimcima! O, kako je ružno da se vjernici spominju podrugljivim nadimcima! A oni koji se ne pokaju – sami sebi čine nepravdu. (El-Hudžurat, 11)

Moto njihovih odnosa bila je poruka Allaha Uzvišenog:

Jedni drugima pomažite u dobročinstvu i čestitosti, a ne sudjelujte u grijehu i neprijateljstvu. (El-Maide, 2)

Ovim bratimljenjem došlo se do socijalne sigurnosti u kojoj su do izražaja došli primjeri kakvi do tada nisu nigdje zabilježeni. U takve primjere spada i onaj koji bilježi Buharija, da je Allahov Poslanik, a.s., kad su stigli u Medinu, pobratimio 'Abdurrahmana b. 'Avfa sa S'adom b. er-Rebiom kojom prilikom je Sa'd rekao Abdurrahmanu: "Ja sam najbogatiji ensarija. Dajem ti polovinu imetka. Imam dvije žene. Vidi koja ti se sviđa, pa mi reci. Ja ću je pustiti, pa je ti, kad joj istekne iddet – rok čekanja, uzmi za sebe." Na to mu je 'Abdurrahman

odgovorio: "Allah te blagoslovio u čeljadi i imetku, nego reci ti meni gdje je pijaca!" Pokazali su mu pijacu Beni Kajnuka' i uputio se prema njoj. Kad se navečer vraćao, vidjeli su ga da nosi višak sira i masla. Tako je nastavio i sutradan. Nakon nekoliko dana sreo je Allahova Poslanika, a.s., i ispričao mu da se oženio. Na pitanje koliko je ženi dao mehra, odgovorio je: "Pet dirhema u zlatu". Koliko se čovjek može diviti Sa'dovoj širokogrudnosti, isto se toliko mora diviti i Abdurrahmanovoj snalažljivosti, koji se s Jevrejima gurao po pijaci i samo za nekoliko dana uspio zaraditi koliko mu je bilo potrebno da sačuva čast i obraz.

Ukratko, ovo bratimljenje pokazatelj je praktične škole solidarnosti i humanosti koja u izgradnji medinsko-islamskog društva ima dubok smisao, gdje moćni pomaže nemoćne, s jedne strane na osnovu bratstva i ljubavi u ime Allaha, dž.š., a s druge strane na osnovu trošenja imetka u svrhe koje je odredio Allah.

Historija brojnih generacija čiju povijest znamo ne poznaje ovakav primjer solidarnosti, humanosti i žrtve kao što je bio ovaj. To su učinili s toliko bratske ljubavi, toliko darežljivosti, toliko zadovoljstva i toliko natjecanja da su morali bacati kockice, tražiti modalitete ko će biti u prednosti da prvi pomogne. To su bili razlozi da je Allah pohvalio i nagradio muhadžire i ensarije Svojim zadovoljstvom, kao što je obećao da će nagraditi i one koji ih budu slijedili radeći dobro, pomažući se u dobru i pobožnosti.

Allah je zadovoljan pravim muslimanima, muhadžirima i ensarijama i svim onima koji ih slijede čineći dobra djela, a oni su zadovoljni Njime, za njih je On pripremio džennetske bašče kroz koje će rijeke teći, i oni će vječno i zauvijek u njima boraviti. To je veliki uspjeh! (Et-Tevbe, 100)

"Način na koji su muslimani postupali u mnogim bolnim, teškim i opasnim situacijama", kaže Tarik Ramadan, "pokazuje da su dostigli određen stepen bratstva i povjerenja koji nikakve nedaće ne mogu

razoriti. Te veze su predstavljale duhovnu i društvenu snagu muslimanske zajednice i u tome je njen uspjeh pred Bogom i pred ljudima: vjera u Boga, ljubav prema roditeljima, bratstvo među ljudima i etika u službi univerzuma i svih bića.” (Ramadan, 2010:100-101)

U Medini Allah objavljuje aje-te koji definiraju društvene odnose među ljudima, narodima, religijskim skupinama i među muslimanima. Najvažnije odredbe koje su objavljene u Medini su propisi o zekatu, postu, hadžu, džihadu, promjeni Kible, klanju kurbana i džuma-namaz. Sve ove odredbe imale su poseban utjecaj na društveni ambijent i socijalnu osjetljivost i senzibilnost.

Medinski ustav

Premda je Muhammed, a.s., poduzimao određene korake kako bi učvrstio medinsku zajednicu, ipak joj je nedostajalo čvršće, koheziono, unutrašnje vezivno tkivo. Trebalo je organizirati javni i društveni život, organizirati ustanove kao što su: odgojne, pravne, socijalne, finansijske, vojne, vjerske i druge; trebalo je misliti na budućnost islama, jedine misije i smisla Poslanikova, a.s., života. Zbog toga se Muhammed, a.s., sastajao i savjetovao sa svojim ashabima muslimanima, ali i s nemuslimanima. Na tim sastancima donesena je odluka o osnivanju grada – države, njene teritorijalne i političke organizacije. Ibn Hanbel navodi riječi Poslanikova, a.s., druga Rafi' ibn Hedidža ibn Harisa: “Poslanik, a.s., je od Medine napravio sveto tlo (harem) i to je kod nas zapisano na komadu haulanske kože.” Buhari dodaje da je Poslanik, a.s., zadužio Ka'ba ibn Malika da na graničnim tačkama grada – države podigne stubove.

Medinski ustav je prema mnogim autorima objavljen kratko vrijeme nakon Muhammedovog dolaska u Medinu ili, preciznije, u prvoj godini poslije Hidžre. Medinski ustav se naziva *Spisom* ili *Pismom*.

“Ne radi se, dakle, samo o pravnoj uredbi ili zakonu koji utvrđuje ponašanje podanika”, kaže

Muhamed Hamidullah, “već o pisanom zakonu. Muhammed se dobro sjećao prve objave koja je započinjala pohvalom pismenosti i njezine važnosti za ljudski život. U samom spisu on se u osam navrata spominje kao sahi-fa (list, dokument, pisani zakon); istu riječ Kur'an upotrebljava da bi označio božanske knjige koje su primili Ibrahim (Abraham), Musa (Mojsije). Ovo pokazuje koliko su važnost ustavnim zakoniku pridavali oni kojima je bio upućen.” (Hamidullah, 1983:176)

Taj spis predstavlja ne samo ustav prve muslimanske države, već je i prvi pisani ustav bilo koje države na svijetu.

“Slični radovi”, kaže Hamidullah, “iz pera Aristotela, Konfucija i Kautilije nisu zapravo ustavi koje je neki vladar obnarodovao, već su to upute pisane za vladare i one koji proučavaju političke znanosti. Čak i Aristotelov ‘Atenski ustav’ predstavlja samo povijesni opis grada – države Atene.” (Hamidullah, 1983:175)

U medinskom društvu i zajednici, gradu – državi, prema ustavu svi članovi društva su jednaki pred zakonom, imaju ista prava i obavezu međusobnog pomaganja. Ustav je bio spoj duhovnog i svjetovnog, a s pravnog gledišta prekretnica i novo poglavlje u životu muslimana s obzirom na to da se briga o pravnim poslovima nije prepustila pojedincu, već se predala u ruke zajednice, odnosno centralne zakonodavne vlasti u kojoj Bog predstavlja izvor zakonitosti i pravde, a Muhammed, a.s., je vrhovni sudac.

“U svakom slučaju ustav znači prekretnicu, novo poglavlje u životu islama; u njemu nalazimo sretan spoj duhovne i svjetovne komponente. Politika lišena duhovnosti (što znači etike), dovodi do grubog materijalizma i života kakvim žive divlje zvijeri; a duhovnost lišena ovozemaljske podloge može nas uzdići više od anđela, ali to je pristupačno samo malom broju ljudi, dok većina čovječanstva ostaje izvan dohvata takve ideologije. Muhammed je imao u vidu prosječnog čovjeka, njega je on poučavao kako naći zlatnu sredinu i kako uspostaviti što

harmoničniju ravnotežu duhovnog i tjelesnog elementa.” (Hamidullah, 1983:181-182)

Umjesto zaključka

Brojni muslimanski autori često su u svojim apologetskim, pijetističkim nastupima muslimanima nudili parolaško rješenje za uređenje države i društva: *El-Kur'anu dusturuna – Kur'an je naš ustav*, i time slali poruku muslimanima da im ne trebaju nikakvi ovodunjalučki ustavi, napose sekularni ustavi, čak su to proglašavali bogohulnim, a one koji su im se suprotstavljali u mišljenju proglašavali grešnicima ili nevjernicima. Takvo mišljenje i danas se može čuti i od neke naše “uleme”, posebno nekih priučenihi daija. Ako je dovoljan Kur'an kao ustav, zašto je Muhammed, a.s., donio ustav odmah na početku svoje poslaničke misije u Medini? Zašto ga nije poništio i derogirao na kraju svoje misije kada je Kur'an upotpunjen i objavljen u cjelini? Zašto ni tada nije rekao da taj ustav više ne treba, ne važi, da je to bila greška i da je dovoljan sam Kur'an? Nije, zato što je donošenje takvog ustava bilo kompatibilno s Kur'anom, koji je tradirao životni put muslimana. Nije zato što je i treba biti trajna i permanentna paradigma društvenog i političkog života koga treba živjeti. Nije zato što je on, kako kaže Nerkez Smailagić, spasitelj i revolucionar, koji je stvarao i djelovao izvan vremena i prostora.

“Njegovo shvaćanje probija sve vremenske prostore i prostorne barijere, nadživljava stoljeća i tisućljeća i skuplja u sebi cijelo područje ljudske aktivnosti kao i cijelu povijest. On nije jedan od onih koji su se tokom povijesti izgubili i zaboravili, i on nije cijenjen i hvaljen samo zbog toga jer je bio u svoje vrijeme dobar vođa. On je jedinstveni i neusporedivi vođa čovječanstva koji ide ukorak s vremenom i koji je, u svakom stoljeću i u svakoj zemlji, u toj mjeri moderan, kao što je bio i za vrijeme trajanja vlastitog života. Ustvari su njegova učenja tako moderna, kao da su tek netom rođena.” (Smailagić, 1975:57)

Literatura

- Cole, Juan (2020). *Muhamed Poslanik mira usred sukoba imperija, s engleskog preveo Mirnes Kovač*, Sarajevo: Cupola d.o.o.
- Garaudy, R. (1990). *Živi islam*, s francuskog preveo Ešref Čampara, Sarajevo: El-Kalem.
- Ramadan, Tarik (2010). *Stopama Božijeg poslanika – Pouke iz života Muhammeda, a.s.*, prijevod s engleskog Fikret Pašanović, Sarajevo: Udruženje ilmije IZ u BiH.
- Hamidullah, Muhamed (1983). *Muhamed, a.s., život I*, Sarajevo.
- Smailagić, Nerkez (1975). *Uvod u Kur'an*, Zagreb.

الموجز

رسول الله، صلى الله عليه وسلم، في المجتمع المدني

فريد داوتوفيتش

إننا نود بهذا العمل توضيح دور رسول الله محمد، صلى الله عليه وسلم، في المجتمع المدني. يمكن تقسيم حياة النبي محمد صلى الله عليه وسلم إلى مرحلتين، الأولى سبقت بدء الوحي في مسقط رأسه مكة المكرمة، والثانية بعد بدء نزول الوحي. وتقسّم المرحلة الثانية من حياته، صلى الله عليه وسلم، إلى مكّية ومدنية. ولكل من هاتين الفترتين مزاياها وخصائصها، وتاريخها وأهميتها. أما الفترة المكّية من حياته ورسالته، فكانت منهكة وصعبة وقاسية وكثيرة التقلبات ومجهولة النهاية، ولكنها في الوقت ذاته كانت فترة مليئة بالشجاعة والصبر والعمل الدعوي مع الأفراد الذي كان يدعوهم إلى الإسلام ويربيهم على مواجهة التحديات التي أتتهم وواجهتهم في أسرهم وفي بيئة الشرك المعادية لهم. وتميزت الفترة المدنية ببناء جماعة المسلمين في المدينة والدولة، من خلال المؤاخاة ووضع وثيقة (دستور) المدينة. إن الله سبحانه وتعالى أنزل في المدينة المنورة الآيات التي تحدد العلاقات الاجتماعية بين الناس والأقوام والطوائف الدينية وبين المسلمين.

الكلمات الرئيسية: محمد صلى الله عليه وسلم، المدينة المنورة، المجتمع المدني، دستور المدينة.

Summary

THE MESSENGER IN MEDINA SOCIETY

Ferid DAUTOVIĆ

In this article, we intend to elaborate on the role of the Messenger s.w.s. in Medina society. The life of Muhammad s.w.s. can be divided into two phases. The first is the phase before the revelation in Makkah where he was born, and the second is the phase after the Revelation began. The second phase of his life can further be subdivided into his Makkan and Medinan phases. Each of these phases has its own specific nature and characteristics, history, and its significance. The Makkah period of the Messenger's life is exhausting, turbulent, unpredictable, and difficult, but at the same time, it is also marked with courage, patience, and missionary endeavours with individuals to whom he was transmitting the Message of Islam and thus bringing them up for the challenges that were to follow from within their families as well as from the mushrik society. The Medina phase is characterized by the formation of the Muslim community, a city-state, and the creation of the Medina Constitution. In Medina Allah Teala, reveals the ayahs that are to regulate relations amongst the citizens, other nations, and those within the Muslim community itself.

Keywords: Muhammad, s.w.s., Medina, Medinan community, Medina Constitution

SURA ET-TEKVİR: SVAKO ĆE SAZNATI ŠTA JE PRIPREMIO

Almir FATIĆ

Fakultet islamskih nauka
almirfat75@gmail.com

SAŽETAK: Autor u radu donosi tefsir sure Et-Tekvir, 81. kur'anskog poglavlja koje se sastoji od 29. ajeta. Njezino ime derivira se iz njezinog prvog ajeta: iz riječi *kuvviret* koja znači *ono što je smotano ili presavijeno*, pa je *tekvir* – *smotavanje* ili *presavijanje*. Stil i tematika sure ukazuju da spada u najranije sure objavljene u Meki. Ova sura ima dvije glavne teme: Kijametski / Sudnji dan i Objava i vjerovjesništvo. Obje ove teme ubrajaju se u temeljna pitanja vjerovanja.

Ključne riječi: Et-Tekvir, 81. sura, tefsir, Sudnji dan, Objava, vjerovjesništvo

Uvod

Et-Tekvir je 81. kur'anska sura, koja se sastoji od 29. ajeta. Njezino ime derivira se iz njezinog prvog ajeta: *kuvviret* (كورت), što je pasivna glagolska forma od *tekvir* (تكویر) i znači *ono što je smotano ili presavijeno*, pa je *tekvir* – *smotavanje* ili *presavijanje*. Stil i tematika sure ukazuju na to da se ubraja u najranije sure u objavljene u Mekki, "najvjerojatnije sedme po redu Objave". (Asad, 2004: 955)

Ova sura ima dvije teme: 1. Kijametski / Sudnji dan i 2. Objava i vjerovjesništvo. Obje ove teme ubrajaju se u temeljna pitanja vjerovanja. Navedene dvije teme prikazane su kroz sljedeće podteme:

1. Potvrđivanje istinitosti Kijametskoga / Sudnjega dana i njegovih dešavanja u dvije faze: na dunjaluku (1-6) i nakon Proživljenja (7-14).

2. Istinitost Objave koja je potvrđena: a) kosmičkim dokazima (15-18), b) vjerovjesništvom Muhammeda, a.s. (19-24), c) Kur'anom kao Objavom od Svevišnjega Allaha i Podsjetnikom za čovječanstvo (25-29).

Od Muhammeda, a.s., prenosi se sljedeći hadis: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظَرَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُ رَأَى عَيْنٍ فَلْيَقْرَأْ: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ، وَإِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ، وَإِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ "Ko voli da vidi Sudnji dan kao da ga očima gleda, neka uči: *Izeš-šemsu kuvviret*, *Izes-semā'un-fetaret* i *Izes-semā'un-šekkal*". (Al-Qurtubī, 1996: 29/217; Ibn Kaṭīr, 1996: 4/610; Al-Maydānī, 2000: 1/396)

Ove tri sure posebno ističu Sudnji dan i ono šta ga prati, tako da su one, samim time, i kontekstualno povezane. Što se tiče kontekstualne povezanosti sure Et-Tekvir sa surom 'Abese, koja joj prethodi, ona se ogleda u tome što se na kraju sure 'Abese

spominje Sudnji dan (23-24), a ovdje se, isto tako, spominje *kao da ga se gleda očima*, kako se to navodi u hadisu, i objašnjavaju se njegova *stanja*. (usp. Al-Suyūṭī, 2019: 78) Dok sura 'Abese završava slikom osobe koja bježi od članova svoje porodice na Sudnjem danu, ova sura fokusira se na nebo i ono što se na njemu ili s njima dešava.

1. Izeš-šemsu kuvviret

(إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ)

Kada se Sunce smota – *Izā* (إِذَا) *kada* – u ovoj suri se navodi 12 puta) prilog je kojim se izražava budućnost koja će se sigurno dogoditi (za prošlo vrijeme u tom smislu koristi se *iz* – إِذْ). *Eš-Šems* (الشَّمْسُ) – najčešći naziv za *Sunce*; glagol *kevvire* (كُوِّرَ) ima široko značenje: *srušiti*, *ubodom koplja oboriti*, *zaokrugliti*, *zaobliti*, *uvaljati*, *sklupčati*, *složiti*, *naslagati (robu)*, *smotati*, *saviti*; s prijedlogom *'alā* – *omotati oko (glave – turban)*, *dati (Bog) da*

smjenjuje (*dan i noć*).¹ Pasivna forma ovog glagola كَوَّرَتْ (kuvviret), koja se navodi u ajetu, znači *izgubiti svjetlost, nestati (Sunce)*. (Muftić, 2017: 1520)

U klasičnim komentarima Kur'ana prenose se tumačenja ovoga ajeta koja su dali rani autoriteti, naprimjer: kada prestane Sunčeva svjetlost i Sunce potamni (Ibn Abbas), kada ono zađe (guvviret) (Ibn Džubejr), kada nestane (Mudžāhid) i sl. (vidi: Al-Ṭabarī, 2007: 10/8485-8486; Al-Māwardī, 2012: 6/211; Ibn al-Ġawzī, 8/112)

Izraz *tekvir* (تَكْوِير) najčešće se koristi za *omotavanje turbana* (tekvirul-'amāme), usljed čega se gubi dužina tkanine. Naime, tkanina za turban je zaista dugačka i ona se omotava oko glave, tako da se glava ne može vidjeti, kao što je i domet Sunčeve svjetlosti zaista velik. Svevišnji će na Sudnjem danu *omotati* Sunce i njegovu svjetlost – kao što se turban omotava – i ono/ona će nestati.

Na prvome mjestu navodi se imenica *eš-šems* jer se sura prvotno obraćala onima koji su negirali Sudnji dan. U arapskome jeziku uobičajeno je da prvo dolazi glagol pa imenica, a ovdje je obratno kako bi se onima koji ne vjeruju u Sudnji dan posebno skrenula pažnja na taj Dan. Ajet je u pasivnom obliku. Svevišnji se ne spominje, čime se razmišljanje fokusira na ono što je rečeno, a ne na onoga koji to izriče. U nastavku će se navesti stvari koje čovjek svakodnevno vidi i od kojih jednostavno ne može pobjeći, pa kad god ih vidi, ovi ajeti bi mu trebali naumpasti.

Mevdūdī kaže da je ovo “metafora bez premca o tome da Sunce gubi svoju svjetlost”.²

2. Ve izen-nudžumun-kederet

(وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ)

*I kada zvijezde popadaju – Ili: kada se rasprše/razaspu (tenāseret – تناثرت). U suri El-Murselāt (8) stoji: وَإِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ I kada zvijezde zgasnu. Tumiset znači da će im Svevišnji oduzeti njihovo svjetlo. En-Nudžum (النُّجُوم) su zvijezde; inkedere (انْكَدَرَتْ) znači biti mutan, zamutiti se, biti razasute (zvijezde). (Muftić, 2017: 1472) Drugim riječima, zvijezde će izgubiti svoj sjaj, zamutiti se ili potamnjeti i popadati ili rasuti na taj Dan. Mufesir Fahr er-Rāzī (1981:31/68) kaže da je osnova riječi inkidār – insibāb (والأصل في الانكدار الانصباب), tj. padanje. Otuda se na arapskom npr. kaže: *Inkedere t-tā'iru fi l-beva'* (Ptica je pala u zraku.). (Ibn al-Ġawzī, 2009: 8/113; Al-Maydānī, 2000: 1/402)*

3. Ve izel-džibālu sujjirot

(وَإِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ)

I kada se planine pokrenu – El-Džibāl (الْجِبَال) su planine; sejjere (سَيَّرَ) – od sāre (سَار) ići, koračati, putovati – znači pokrenuti. (Muftić, 2017: 806) To je, drugim riječima, opušteno, lagahno kretanje; sejjare (سَيَّارَةٌ) je karavana (danas: auto) s konjima ili devama i prtljagom koja se polahko kreće. Prema tome, čvrste planine koje se spominju u suri En-Nāzī'āt (32) sada se lagahno kreću. Kakav prizor! Zemlja će izgubiti silu gravitacije tako da će i planine biti iskorijenjene sa svojih mjesta, postat će bestežinske i kretati se poput oblaka. (En-Neml, 88)³

njegovo *podizanje i skrivanje*, jer kada se odjeća želi podići, ona se prvo smota, kao u ajetu يَوْمَ نَطْوِي لِسْمَاءَ Na Dan kada smotamo nebo (El-Ēnbijā', 104); ili, pak: kuvviret je u značenju *probiti, oboriti, srušiti, odbaciti*, tj. ono će biti uklonjeno i udaljeno iz svoje sfere, kao što su zvijezde opisane svojstvom *padanja*. “Ovo sa Suncem desit će se pred Kijametski dan zbog urušavanja života na ovome svijetu i umiranja svih živih bića”. (Al-Maydānī, 2000: 1/400)

4. Ve izel-'išāru uttillet

(وَإِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ)

I kada steone kamile budu ostavljene – El-'Išār (الْعِشَار) su steone kamile (jednina 'ušerā' – عِشْرَاء) u desetom mjesecu steonosti, tj. one su blizu da se odeve. Za Arabljanu tog doba one su bile nešto najdragocjenije i najplemenitije; njegovali su ih, pazili, hranili i štitili. Uttillet (عُطِّلَتْ) znači ostavljene, zanemrene, napuštene; attale / عطل – zanemariti, zapustiti, lišiti nakita (ženu). Prije islama Arabljanu su ženu koja nije nosila puno nakita zvali attala, misleći time da “ona ne vrijedi” ako se nije uljepšala. Mu'attal (مُعْطَل) je neko ko je nezaposlen, besposlen, zanemaren, neproduktivan. (Muftić, 2017:1126-1127) U suri El-Hadždžu, u 45. ajetu spominje se بئر معطلة (bi'r mu'attale), tj. zapušteni, ostavljeni bunar(evi).

Dakle, kada Sunce zgasne, i zvijezde popadaju, i planine se lagano pokrenu, najskuplje bogatstvo postat će bezvrijedno. Naime, ljudi će toliko biti zapanjeni onim što će se događati da će sve drugo zanemariti pa i one najdragocjenije stvari. (Al-Zamaḥšarī, 2005:1182; Ibn al-Ġawzī, 2009:8/113; Al-Rāzī, 1981:31/68)

Kurtubī (1996:19/219) kaže da se ovdje navode deve u desetom mjesecu steonosti jer su one bile nešto najdragocjenije za Arabljanu i njihovi vlasnici ne bi ih nikada napustili osim kada nastupi Kijametski dan. Prema ovome, ističe Kurtubi, ovo je parabola (mesel) jer na Kijametskom danu neće biti deva u desetom mjeseci steonosti. Tog Dana bit će takvo stanje da će čovjek ostaviti čak i steone kamile i sobom se zabaviti. Kurtubi još navodi da je neko

¹ Navodi se dva puta u: خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يَكْوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ Stvorio je nebesa i Zemlju s Istinom. On zamotava noću dan i zamotava danom noć. (Ez-Zumer, 5)

² Maududī, *Tafhim al-Qur'an*, <https://www.englishshtafsir.com/Quran/81/index.html>. – Prema Al-Zamaḥšarīju (2005: 1181), kuvviret je izraz za *potpuni nestanak Sunca* jer sve dok ono postoji, njegova svjetlost se širi i ne sakuplja se; ili: njegovo *smotavanje* je izraz za

³ Usp. Maududī, *Tafhim al-Qur'an*, na: <https://www.englishshtafsir.com/Quran/81/index.html>. – Al-Maydānī (2000: 1/404-407) u svome tefsiru navodi dvanaest faza kroz koje će planine proći pred Kijametski dan i na Dan njegova događanja potkrepljujući to kur'anskim ajetima iz različitih kur'anskih sura, od kojih će “neke prethoditi Prvom puhanju, a neke će se desiti nakon Drugog puhanja, a Allah najbolje zna njihov precizan poredak dešavanja”.

rekao da će ljudi, kada iziđu iz svojih kaburova i ugledaju jedni druge kao i okupljene domaće i divlje životinje, a među njima i njihove kamile u desetom mjesecu steonosti, koje su im bile najdragocjenije, na njih se uopće neće ni osvrtni niti će ih one zanimati.

5. Ve izel-vuhūšu huširet

(وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ)

I kada se divlje životinje zajedno okupe – El-Vahš (الوَحْشُ – jed. od الْوُحُوشِ) je divlja, nepripitomljena životinja; kada ugleda drugu životinju, odmah je napada. Vahš još znači i pust, nenaseljen, gladan, plašljiv, kao i: onaj koji ide ili hoda sam. (Muftić, 2017:1875) Huširet (حُشِرَتْ) dolazi od hašr (حَشَرَ) – sakupljanje, okupljanje, sabiranje. Životinje ne vole da se okupljaju svojevrijedno, već ih pastiri okupljaju čak i kad one to ne žele. Zato je jedno od imena Sudnjega dana Jevmul-hašr – Dan okupljanja. Životinje koje nikada nisu i ne bi stajale zajedno, tog Dana će stajati jedna pored druge. Zbog ekstremnog straha koji će osjećati, izgubit će svoje prirodne instinkte. Potpuni preokret u odnosu na normalnost ovoga svijeta. U tefsirima se prenosi da je Ibn Abbās rekao da okupljanje životinja znači njihov nestanak, njihovu smrt. (وعن ابن عباس رضي الله عنهما حشرها موتها) (Al-Zamahšari, 2005: 1182; Al-Rāzi, 1981: 31/69; Ibn al-Ġawzī, 2009: 8/113; Al-Qurtubī, 1996:19/219)

6. Ve izel-bihāru sudždziret

(وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ)

I kada se mora vatrom ispune – El-Bihār (الْبِحَارُ) je množina riječi *el-bahr* (الْبَحْرُ) – more, okean, velika rijeka. El-Bihār je “množina mnoštva” (*džem’ul-kesre*), čime se sugerira da će sva mora, svi okeani i sve velike rijeke biti tome podvrgnuti. Riječ *el-bahr* ima i drugu množinu, *el-ebhur* (الْأَبْحُرُ), koja je, gramatički, tzv. “mala množina” (*džem’u l-kille*), kojom se označava nekoliko okeana. Riječi *tesdzir* (تَسْجِيرٌ) i *sedžr* (سَجْرٌ) mogu značiti: 1. *napunjenost, ispunjenost*; 2. *ispražnjenost*; 3. *potpaliti, zapaliti*. *Sudždziret* (سُجِّرَتْ) se derivira iz *sedžere et-tenūr* (سَجْرُ التَّنُورِ),

a što znači: “Napunio je veliku peć drvima / ugljem / gorivom i zapalio je”. Znači: Taj Dan voda će biti gorivo za vatru. Vatra će planuti u morima, okeanima i velikim rijekama jer će se njezin sastav promijeniti. I kada voda proključa od vrućine i rasplamasa se, izliti će se iz svojih korita. U tefsirima se navodi da će se vode prelići jedne u druge i postati jedno veliko more ili okean. S obzirom na navedeno, glagol *sudždziret* u sebi sabire sve tri navedena značenja *tesdzira*. (Al-Māwardī, 2012:6/213; Al-Baydawī, 2000:3/503; Al-Šawkānī, 2007:1589; Al-Maydānī, 2000:1/408-409)

Ovih prvih šest ajeta sure Et-Tekvīr, dakle, govore o šest velikih događaja koji će se sigurno desiti u budućnosti na Kijametski / Sudnji dan, a nakon njih slijedi osam ajeta u kojima se navodi ono što će se desiti nakon Proživljenja pa do Dana obračuna. (Al-Maydānī, 2000:1/399)

7. Ve izen-nufūsu zuvvidžet

(وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ)

I kada se srodne duše spare – En-Nufūs (النُّفُوسُ) je množina riječi *en-nefs* (النَّفْسُ). Pored ove množine, koja je “množina mnoštva”, riječ *nefs* ima i “manju množinu” – *el-enfus* (الْأَنْفُسُ). Riječ *nefs* (نَفْسٌ) ima, između ostalih, ova značenja: (*ljudska duša, osoba, biće, individua*, što je sinonim riječi *šahs* (شَخْصٌ), tj. njome se označava čovjek ili živo biće zajedno s dušom i tijelom.⁴ *Zuvvidžet* (زُوِّجَتْ) je derivirano iz *tezvidžet* – *upariti*.

U klasičnim komentarima Kur’ana ovaj ajet interpretira se na više načina. Klasični komentator Taberī (2007:10/8494) u više varijanti prenošenja tradira riječi hazreti Omera b. el-Hattāba koje se svode na sljedeće tumačenje: Svaki čovjek pridružiti će se sebi sličnom čovjeku – dobri će biti zajedno u Džennetu, a zli zajedno u Vatri (يُقْرَنُ بَيْنَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ مَعَ الرَّجُلِ الصَّالِحِ فِي الْجَنَّةِ، وَبَيْنَ الرَّجُلِ السَّوِّءِ مَعَ الرَّجُلِ السَّوِّءِ فِي النَّارِ). Taberī ovom mišljenju daje prednost u odnosu na interpretaciju da će se “duše spojiti sa svojim tijelima” (‘Ikrima i Ša’bī) zato što se ono potkrepljuje ajetima iz sure El-Vāki’a (7-11) i 22.

ajetom sura Es-Sāffāt. Za razliku od Taberija, komentator Ibn Kesīr (1996: 4/613) daje prednost ovoj drugoj interpretaciji pozivajući se na autoritet Ibn Abbāsa, Hasana el-Basrija i druge rane autoritete u tumačenju Kur’ana. Zamahšerī (2005:1182), pored ova dva mišljenja, navodi i: “...da će se duše spojiti sa svojim knjigama ili djelima (وَقِيلَ بِكُتُبِهَا وَأَعْمَالِهَا)” te: “...da će se duše vjernika spojiti s hurijama, a duše nevjernika sa šejtanima (وَقِيلَ نَفُوسَ الْمُؤْمِنِينَ بِالْحُورِ، وَنَفُوسَ الْكَافِرِينَ بِالشَّيَاطِينِ)”.

8. Ve izel-mev’ūdeti su’ilet

(وَإِذَا الْمَوْءُودَةُ سُئِلَتْ)

9. Bi ejji zenbin kutilet

(بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ)

I kada živa sahranjena djevojčica bude upitana, / zbog kakvog grijeha je ubijena – El-Mev’ūde (الْمَوْءُودَةُ) se derivira iz *ve’ede* (وَأَدُ) – *je’idu* (يُنَادُ) – *ve’dun* (وَأَدُ) – *zakopati nekoga živog*, ovdje: tek rođenu djevojčicu. I ovo je rečeno u pasivu. Svevišnji ne razgovara s ubicom djevojčice, uopće ga ne oslovljava, već oslovljava djevojčicu i ističe njezinu nevinost. I ona će biti upitana zašto je živa zakopana. Ovim se osuđuje ta sramotna arabljska džahilijetska praksa i način razmišljanja. Naime, drevni Arabljan su rođenje djevojčice smatrali poniženjem i sramotom, a rođenje sina znakom poštovanja i časti. U svojoj politeističkoj svijesti bili su umislili da je to pitanje njihove muškosti (“Zašto ne mogu imati sinove?”); kada žensko odraste, udaje se za drugoga, tj. u drugo pleme (“i to je poniženje za Kurejšije”). Nažalost, ovaj morbidni način razmišljanja i danas postoji čak i kod nekih muslimana (“Zašto nemam sinove?” “Volio bih više da mi se rodi sin nego kćerka”). Svaki musliman treba biti daleko od takvog načina razmišljanja jer Muhammed, a.s., *nota bene*, nije garantovao Džennet

⁴ Više o značenju riječi *nefs* i njenom leksičkom i kontekstualnom značenju u Kur’anu v. Almir Fatić, “Semantička analiza riječi *nefs* u Kur’anu”, *Znakovi vremena*, XIII, br. 50, 2010, 44-63.

onome ko pravilno odgoji tri sina nego onome ko pravilno odgoji tri kćeri!⁵

I ta mala djevojčica na Sudnjem danu dobit će priliku da govori, da govori o svome ocu ubici i kako ju je ubio živu je zakopavajući. Svevišnji, dakle, razgovara s njom, a ne s njenim ocem ubicom koji je zaslužio Božiju srdžbu. Imajmo na umu da se sura prvobitno obraća najgorim poricateljima Istine koji niječu Sudnji dan i nastavljaju sa svojim zlodjelima.

Na kraju sure 'Abese veli se da će čovjek toga Dana bježati, između ostalih, i od svojih sinova (*ve benih*), od onih kojima se toliko radovao i ponosio na dunjaluku. I ovdje dolazimo do jednog zanimljivog i potpunog semantičkog kontrasta: prethodno smo vidjeli da su Arabljani posebno cijenili *išār* deve za koje su više voljeli da odeve žensku devčad jer će im ona kasnije dati još deva; u tome su vidjeli dragocjeno bogatstvo i veći ugled među ljudima. Naspram toga, žensku djecu smatrali su manje vrijednom i sramotom. Dakle, više su poštivali žensku devu nego vlastite kćeri, što je odraz njihovog nakaradnog razmišljanja.

Ovi ajeti govore do koje moralne izopačenosti su predislamski Arabljani bili utonuli u svom neznanju i svojoj politeističkoj svijesti, ali i njihovoj suludoj odlučnosti da tu sramotnu praksu nastave uprkos Muhammedovom, a.s., pozivu da s njom prestanu.

Mevdūdi u ovom ajetu vidi i "izričit argument o neophodnosti i neizbježnosti ahireta". On to elaborira u smislu da slučaj te male djevojčice neminovno treba riješiti na pravedan način i nužno je da dođe vrijeme kada će se te okrutne ubice pozvati na odgovornost. Vapaj te jadne duše nije se čuo na ovome svijetu. Arabljansko društvo tog doba na tu strašnu praksu

gledalo je s odobravanjem. Roditelji nisu osjećali grižnju savjesti niti ju je osuđivala šira porodica.

Jedan od razloga širenja tog običaja u drevnoj Arabiji, prema Mevdūdiju, bio je i ekonomski, tačnije ekonomske poteškoće. Naime, ljudi su htjeli imati manje osoba koje moraju hraniti i odgajati. Muški potomci su odgajani u nadi da će kasnije zarađivati za život, a ženski ubijani iz straha da će ih se morati odgajati i hraniti dok ne sazriju, a potom udavati. Drugo, muška djeca su gledana kao budući pomagači i ratnici u plemenskim ratovima, dok bi se kćeri morale braniti i nisu korisne za odbranu; u tim ratovima ženske osobe često završe kao robinje koje se dalje prodaju.

Praksa je bila da se jama iskopa i bude spremna prilikom poroda žene. I ukoliko se rodi djevojčica, ona biva bačena i živa zakopana u tu jamu. Ako, pak, ponekad majka nije bila sklona tom postupku ili članovi porodice to nisu odobrali, otac bi tu djevojčicu neko vrijeme odgajao, a onda bi je u zgodno vrijeme odveo u pustinju i tu živu zakopao.

Ova barbarska i okrutna praksa jedanput je opisana pred Božijim Poslanikom, a.s. Jedan čovjek je došao kod njega i ispričao: "Imao sam kćerku koja je bila veoma vezana za mene. Kad god bih je pozvao, dotrčala bi do mene. Jednoga dana sam je pozvao i izveo sa sobom. U putu smo naišli na jedan bunar i, držeći je za ruku, gurnuo sam je u taj bunar. Posljednje riječi koje sam čuo bile se: 'Oče, oče!'" Čuvši ovo, Allahov Poslanik, a.s., je gorko zaplakao.

Ipak, napominje Mevdūdi, historija stare Arabije pokazuje "da su mnogi ljudi u predislamsko doba Neznanja imali osjećaj da je ta praksa podla i opaka". Dakle, i to društvo,

kao i svako koje je korumpirano, nije lišeno osjećaja za takva zla djela. Mevdūdi potom navodi predaju koja prethodno dokazuje: Sa'sa b. Nādžjah el-Mudžeši, djed pjesnika Ferezdeka, rekao je Muhammedu, a.s.: "O, Allahov Poslaniče, tokom doba neznanja učinio sam i neka dobra djela među kojima je i to da sam spasio 360 djevojčica od toga da ih žive sahrane, tako što sam dao po dvije deve da ih spasim. Hoću li za ovo dobiti nagradu?" Allahov Poslanik, a.s., odgovorio je: "Da, ima nagrada za tebe, a ona je ta da te je Allah blagoslovio islamom".⁶

Prema tome, islam je okončao ovu praksu i, istovremeno, promijenio koncept poimanja rađanja, odgajanja i obrazovanja kćeri ubrajajući to u vrline, kako smo to vidjeli iz već navedenih hadisa. Kurtubi (1996:19/223) u ovom ajetu vidi dokaz da se djeca mnogobožaca ne kažnjavaju te da se kažnjavanje zasluhuje grijeshem. Ibn Atije (2001:5/442) to mišljenje pripisuje Ibn Abbāsu.

10. Ve izes-suhufu nuširet

(وَإِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ)

11. Ve izes-semā'u kušitat

(وَإِذَا السَّمَاءُ كُشِطَتْ)

I kada se Listovi razmotaju – Es-Subuf (الصُّحُفُ) su Listovi na kojima su zapisana svačija djela, dobra i loša. U Kur'anu se nekada nazivaju Knjigama (kutub). Nuširet (نُشِرَتْ) je pasivna glagolska forma glagola nešere (نَشَرَ) koji ima široko značenje: razastrijeti, raširiti, razviti, razmotati, razglasiti, raznijeti, objaviti, objelodaniti itd., ali i – oživititi. (Muftić, 2017:1724)

I kada se nebo oguli – Es-Semā' (السَّمَاءُ) je ono što je iznad nas, tj. nebo; kušitat (كُشِطَتْ) je od kešeta (كَشَطَ) – (o)

al-Adab al-mufrad) (navedeno prema: Maududi, *Tafhim al-Qur'an*, <https://www.englishtafsir.com/Quran/81/index.html>).

⁶ Maududi, *Tafhim al-Qur'an*, na: <https://www.englishtafsir.com/Quran/81/index.html>; Al-Zamaḥšari, 2005:1182; Al-Rāzi, 1981:31/70-71; Ibn al-Ġawzi, 2009:8/114.

⁵ "Onaj koji odgoji tri kćeri ili sestre i nauči ih lijepom ponašanju te se prema njima bude odnosio ljubavno dok ne stasaju za život, Allah će mu učiniti Džennet obaveznim". Jedan čovjek je upitao: "A šta je s dvije, o, Allahov Poslaniče? Poslanik je odgovorio: "I za dvije". Ibn 'Abbās, prenosilac hadisa, kaže: "Da su ljudi u to vrijeme

pitali za jednu kćer, Poslanik bi također dao isti odgovor" (*Šarḥ al-Sunna*); "Onaj kome se rode tri kćeri, a on bude strpljiv prema njima i dobro ih oblači prema svojim mogućnostima, one će mu postati spas od vatre (Al-Buḥārī, *al-Adab al-mufrad*); "Muslimana koji ima dvije kćeri i dobro ih čuva, one će odvesti u Džennet" (Al-Buḥārī:

zguliti (kožu). (Muftić, 2017:1492) U suri Er-Rahmān 37. ajet kaže se: فَإِذَا انشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ *Kada se nebo rastrga i postane crveno kao koža.* Kada se oguli koža s tek uginule životinje, njezina svježa koža je crvena. Tako će i nebo – nakon što je stalno bilo u plavoj boji – biti jako crvene boje nakon što se oguli.

12. Ve izel-Džehimu su”iret

(وَإِذَا الْحُجُومُ سَعَرَتْ)

13. Ve izel-Džennetu uzlifet

(وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ)

I kada se Velika vatra raspali – Džehim (الْجَحِيم) je velika, žestoka (džehennemska) vatra. On će biti su”iret (سَعَرَتْ – od se”are – سَعَرَ), tj. zapaljen, raspiren; vatra će se uzdizati, plamtjeti, a i nebo će odražavati to stanje jer će biti jako crveno.

I kada se Džennet primakne – Uzlifet (أُزْلِفَتْ) je pasivni oblik glagola ezlefe (أُزْلِفَ), a znači kurribet (قَرَّبَتْ) ve udnijet (أَدْبَيْت) – primaknuti, približiti; zulfā (زُلْفَى) je blizina, rang, ugled, čast. (Muftić, 2017:1492) Kad nekoga sebi približiš (izlāf), onda si ga počastio. Znači: Džennet će se primaći i približiti vjernicima i oni će biti počašćeni. Svevišnji im odaje počast tako što im približava Džennet; odaje im počast zbog teškoća koje su prolazili zbog Njega.

14. ‘Alimet nefsun mā ahdaret

(عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا أَحْضَرَتْ)

Svako će saznati ono što je pripremio – Izraz nefš (نَفْسٌ) obuhvata svaku osobu (jer je neodređen), a ahdaret (أَحْضَرَتْ) podrazumijeva pripremu u smislu dobrih i loših vidljivih i nevidljivih djela učinjenih na dunjaluku. Kada čovjek vidi ostvarenje bilo koje od naprijed spomenutih zakletvi, on će tada saznati šta je pripremio. I ovaj ajet je odgovor na te zakletve (dževābul-kasem). Svako će znati šta je pripremio za Sudnji dan i neće imati izbora – to će doći na Mizan-Tereziju – i shodno tome, tj. shodno svojim djelima, bit će nagrađen, odnosno kažnjen. Ibn Abbās

kaže: “Od početka sure do ovog ajeta navodi se dvanaest karakteristika (Kijametskog/Sudnjeg dana): šest se odnosi na dunjaluk, a šest na ahiret” (من أول السورة إلى هاهنا اثنا عشرة خصلة), (Ibn al-Ġawzī, 2009:8/114; Al-Baydāwī, 2000:3/503; Al-Šābūnī, 1981:3/525)

15. Felā uksimu bil-hunnes

(فَلَا أُقْسِمُ بِالْخُنُوسِ)

I kunem se zvijezdama koje se skrivaju i pojavljuju – El-Hunnes (الْخُنُوسِ) je množina od el-hānis (الْحَانِسِ); hānis je neko ko se skriva pa se potom ukaže, pa se opet skriva itd. Također, ona znači i zvijezde ili planete. (usp. Muftić, 2017:461) U mekanskim surama često se spominju zvijezde. Razlog tome pronalazimo u činjenici da su drevni Arabljanu u pogledu zvijezda imali svoja praznovjerja, tj. svoju astrologiju. Inače, sve politeističke religije povezuju se s nekim praznovjermem. Arabljanu su vidjeli kako zvijezde trepere na nebu pa su mislili da im njihovo treperenje šalje određenu poruku. Kada bi zvijezde padale, mislili su da će se dogoditi nešto veliko na Zemlji. Zatim, postojali su proricatelji, vračari i gataru koji su tvrdili da su u kontaktu s duhovnim bićima (džinima) koji su, opet, u kontaktu sa zvijezdama, te da im džini prenose da će se nešto veliko desiti ljudima i njihovim porodicama. Naravno, ovi su debelo naplaćivali svoje usluge. Bogataši su išli gatarima da im, naprimjer, kažu da li će im se roditi sin ili kćerka; starješine plemena su tražili savjet da li da neko pleme napadnu ili ne, itd. Gataru bi nešto nerazumljivo promrmljali, da se čini kao da razgovaraju sa džinima i onda bi svojim klijentima rekli šta da rade, tj. rekli bi ono što ovi žele da čuju.

Svevišnji se ovdje kune svijetlećim zvijezdama koje se i skrivaju (danju) i koje mogu biti vidljive (noću). (Al-Šābūnī, 1981: 3/525) On je Taj Koji ih je stvorio i On njima upravlja. Riječima felā uksimu negiraju se sve njihove laži i praznovjerja u vezi sa zvijezdama.

16. El-Dževāril-kunnes

(الْجَوَارِ الْكُنُوسِ)

Koje se brzo kreću i gube iz vida – El-Dževār (الْجَوَارِ) – od džerā (جَرِي): teći, protjecati, trčati, kretati se (s istoka na zapad – zvijezde) – zvijezde padalice koje se brzo kreću od svog prvobitnog mjesta ka drugome mjestu. El-Kunnes (الْكُنُوسِ) je množina od el-kānis (الْكَانِسِ) i njome se označavaju a) gazele i druge životinje koje se brzo zavrtače u svoj brlog; mogu se vidjeti u jednom trenutku, a onda postanu nevidljive za oko; b) zvijezde koje se skrivaju (nestaju preko dana). (Muftić, 2017:1515) Dakle, riječi el-hunnes i el-kunnes su gotovo sinonimi.

Ovim se negira tvrdnja sujevjernih mnogobožaca da su zvijezde one koje džinima prenose znanje o nevidljivom (gajbu). Ono što su politeisti vjerovali i mislili o zvijezdama u suprotnosti je sa stvarnošću.

17. Vel-lejli izā ‘as’ase

(وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَّسَ)

18. Ves-subhi izā teneffes

(وَالصُّبْحِ إِذَا تَنَفَّسَ)

I noći kada nastupi, / i zorom kada diše – El-Lejl (اللَّيْلِ) je noć; glagol ‘as’ase (عَسَّسَ) ima dva značenja: nastupanje / spuštanje noći i odstupanje / prolazak noći. Riječ je o antonimnom glagolu. Prednost dajemo prvome značenju jer se i na drugim mjestima u Kur’anu, nakon zaklinjanja noću, navode glagoli koji označavaju njezino nastupanje (npr. vel-lejli izā jagšā; vel-lejli izā sedžā itd.). (Al-Māwardī, 2012:6/217; Al-Rāzī, 1981:31/73; Ibn al-Ġawzī, 2009:8/115; Ibn Kaṭīr, 1996:4/616; Al-Qurṭubī, 1996:19/227; Al-Šāwkanī, 2007:1591; Al-Šābūnī, 1981:3/525) Es-Subh (الصُّبْحِ) je zora, sabah; teneffese (تَنَفَّسَ) znači disati; derivirano od nefš; nefes (نَفْسٌ) je dah ili udisanje. Ovo je jedna od najstilogenijih metafora, tzv. izričita metafora (el-isti’aretu et-tasrihiyye) u kojoj se završetak noći i pomaljanje svjetlosti porede sa svježim povjetarcem koji oživljava srca. (Al-Zamaḥšari, 2005:1183; Al-Rāzī, 1981:31/73; Al-Šābūnī, 1981:3/526)

19. Innehu le kavlu resuln

kerim (إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ)

Zaista je on kazivanje Izaslanika plemenitog – Nakon nekoliko zakletvi u kojima se apostrofira ljudsko neznanje ili krivo znanje u pogledu zvijezda, Svevišnji sada obavještava o tome šta je pravo znanje. Zamjenica on (هُوَ) odnosi se na Kur'an. *Kavl* (قَوْلٌ) je govor, kazivanje, riječ(i), tj. riječi koje nisu vaše nego ih vi samo prenosite i u tom smislu izgovarate. Otuda se u hadiskim predajama kaže *kāle Resulullāh* (rekao je Allahov Poslanik, a.s.), pa onda prenosio navedu hadis, tj. Poslanikov, a.s., govor koji prenose jer to nije njihov govor. Za razliku od *kavla*, *kelām* (كَلَامٌ) predstavlja direktni govor, govor povezan s izvorom, npr. primjer *حَتَّىٰ يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ* da bi saslušao Allahove riječi. (Et-Tevbe, 6) Kur'an nije *kelām* (govor) meleka Džibrila već njegov *kavl* koji prenosi od Svevišnjeg Allaha. Džibril taj govor nije izmislio, on ga je čuo od Svevišnjeg i prenio Muhammedu, a.s. I on je u tom smislu *resul* (رَسُولٌ) – izaslanik koji prenosi Poruku, i to izaslanik koji je *kerim* (كَرِيمٌ) – plemenit. (Al-Māwardī, 2012:6/218; Ibn 'Aṭīyya, 2001:5/444)

Džibril je plemenit i iskren Izaslanik, a ne džin koji laže (da čuje vijesti ili poruke s neba) i došaptava laži gatarima i vračarima te zbog toga ne može biti plemeniti. Mekanski politeisti su vjerovali da džini dobivaju poruke od zvijezda koje onda prenose gatarima. Tvrdili su da nema razlike između Muhammeda, a.s., i nekog gatarara. Štaviše, mislili su da i džini opsjedaju Muhammeda, a.s. Prethodno se Svevišnji zakleo tamnom noći, što korespondira tmuni u kojoj obitavaju vračari, i zorom, koja korespondira Objavi i Uputi Allahovoga Poslanika, a.s. Ovim se pobija tvrdnja da džini nadahnjuju Muhammeda, a.s.

20. Zi kuvvetin 'inde zil-Aršil-mekīn (ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ)

Veoma snažnog, kod Gospodara Arša na mjestu visokom – Taj Izaslanik je moćan i veoma snažan (ذِي قُوَّةٍ) tako da niko ne može od njega ništa ukrasti

ili kradom čuti (usporedi sa surom El-Džinn, 9). Arš (الْعَرْشُ) je Božiji Tron (od 'areše – ja'rišu [عرش يعرش] – izgraditi drveni krov. *Mekin* (مَكِينٌ) je neko ko negdje stalno živi. Derivira se iz *kevn* (كُونٌ) – postojanje. *Mekān* (مَكَانٌ) je mjesto gdje se živi, dom ili mjesto za život; *mekene* (مَكْنٌ) – uvažavati, dati nekome visok status. (Muftić, 2017:1647) Džibril je pored Allahovog Arša i ima visok status. (Ibn Kaṭīr, 1996:4/617; Al-Šawkānī, 2007:1591)

21. Mutā'in semme

emīn (مُطَاعٍ تَمَّ أَمِينٍ)

Kome se drugi potčinjavaju, tamo pouzdanog – *Mutā'in* (مُطَاعٍ) – kome se drugi potčinjavaju – derivira se iz *taṭ'v* (طَوَعَ) – poslušan, pokoran. Meleku Džibrilu se drugi meleci dobrovoljno i s ljubavlju potčinjavaju i pokoravaju. Kada on prenosi Objavu, oni su s njime, prate ga kao njegovi stražari i radosno izvršavaju njegove naredbe. *Semme* (سَمَّ) je imenica za označavanje udaljenog mjesta, tj., Džibrilu se pokoravaju tamo, čak i pored Allahovog Arša. *Emīn* (أَمِينٌ) znači pouzdan. Džibril je izuzetno pouzdan jer je prenošenje Objave pitanje povjerenja.

22. Ve mā sāhibukum bi

medžnūn (وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ)

A drug vaš nije lud – Diskurs se sada usmjerava ka poricitaljima Istine kojima se još ostavlja vremena da razmisle. *Sāhib* (صَاحِبٌ) je drug ili pratilac, neko ko živi s vama duže vrijeme. Kao da je rečeno: Vi ga poznajete dugo vremena i znate da ga ne zanimaju džini niti vradžbine – pa zašto mu onda ne povjerujete?! *Medžnūn* (مَجْنُونٌ) dolazi od *dženne* (جَنَّةٌ) – prekriti nešto. Otuda: *džinn* (جِنٌّ) – biće sakriveno našim očima; *džennet* (جَنَّةٌ) – zelena bašča

čiju zemlju prekrivaju biljke; *džinīn* (جِنِينٌ) – beba u materici majke koja je unutra pokrivena. Dakle, *medžnūn* je neko čiji je razum prekriven, tj. neko ko je lud. (Muftić, 2017: 278)

Muhammed, a.s., nije taj, nije *medžnūn* jer ste ga prije znali kao El-Emīna – pouzdanog i povjerljivog, i njega ne posjeduju džini, ne nadahnjuju ga niti govore kroz njega, nego mu Džibril dostavlja Božiju Objavu. Besmisleno je takvog čovjeka nazivati ludim.

23. Ve lekad re'āhu bil-ufuki

l-mubīn (وَلَقَدْ رَأَاهُ بِالْأَفُقِ الْمُبِينِ)

On ga je vidio na obzorju najjasnijem – *El-Ufuk* (الْأَفُقُ) je horizont, obzorje. Svevišnji potvrđuje da je Muhammed, a.s., vidio meleka Džibrila na najjasnijem horizontu, gdje se susreću nebo i zemlja (u ljudskom vidu).⁷ On ga je vidio (iznad pećine Hira), a ne izmišljao, zamišljao ili halucinirao. Mekanskim politeistima bi njihovi vračari govorili da oni vide ono što drugi ne vide i ovi su im vjerovali, ali, zapravo, to su bile čiste laži, izmišljotine i halucinacije. Pa kome ćete, onda, vjerovati: onima koji haluciniraju ili onome ko je poznat po poštenju i pouzdanosti?!

24. Ve mā huve 'alel-gajbi bi

danīn (وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ)

I on nije, kada je u pitanju gajb, škrt – *Danīn* (ضَنِينٌ) je neko ko je škrt u informacijama, tj. on će vam dati informaciju samo uz određenu cijenu, kako su to radili mekanski vračari. Ovim se implicira da Muhammed, a.s., ne traži naknadu ili novac za znanje o gajbu, nevidljivom. Riječ *danīn* (škrt) može se čitati i kao *zanīn* (ظَنِينٌ), a znači potvoren (mutthem). Neki su dali prednost ovom čitanju

imam Ahmed prenose od 'Abdullāha ibn Mes'ūda da je Allahov Poslanik, a.s., vidio Džibrila s njegovih šest stotina krila. (Ibn al-Ġawzī, 2009:8/116; Ibn 'Aṭīyya, 2001:5/444; Abū Ḥayyān, 2010:10/418-419; *Muslimova zbirka hadisa s komentarom*, 2015:352-355.)

⁷ Muslim (*Kitāb el-īmān*) bilježi da je hazreti Aiša prenijela da je Allahov Poslanik, a.s., rekao: "Dvaput sam vidio Džibrila u njegovom pravom liku: njegovo veličanstveno biće obuhvatalo je cijeli prostor između Zemlje i neba". Buhārī, Muslim, Tirmizī i

(kiraetu) jer nevjernici nisu optužili Muhammeda, a.s., za škrtoost, već su ga potvarali. (Al-Zamahšari, 2005:1183; Ibn Hälawayh, s.a.:364; Al-Šawkāni, 2007:1591; Ibn Džuzejj, 2014:6/327)

25. Ve mā huve bi kavli šejtāni

r-radžim (وَمَا هُوَ يَقُولُ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ)

I on nije govor šejtana prokletog – Radžim (رَجِيم) doslovno znači gađanje; merdžūm (مرجوم) je onaj koga su gađali. Ovom se riječju opisuje neko ko se toliko mrzi i proklinje da ljudi, kad ga vide, bacaju kamenje na njega. Otuda redžm (رجم) – kamenovanje. Riječ šejtān (شَيْطَان) derivira se, prema jednome mišljenju, iz glagola šetane (شطن) – biti daleko (od istine), a, prema drugome mišljenju, od glagola šata (شاط) – biti zahvaćen plamenom bijesa. (Al-Išfahāni, 1997:293; Muftić, 2017:593) Još od Adema, a.s., šejtan je i daleko od istine i zahvaćen bijesom ljubomore. Kur'an je govor koji je daleko od govora šejtana.

26. Fe ejne tezhebūn (فَإِنَّ تَذَهُبُونَ)

27. In huve illā zikrun lil-'ālemin (إِنَّ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ)

Pa kuda, onda, idete?! / On je samo Podsjetnik svjetovima – Nakon što se sazna sve ovo navedeno, logički se

postavlja pitanje: Kuda idete? Putem lažnoga ili autentičnoga znanja – izbor je na vama. Kur'an je Podsjetnik svem čovječanstvu, svim svjetovima i civilizacijama: ljudima, džinima i melecima.

28. Li men šā'e minkum en

jestekim (لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ)

Onome od vas koji hoće da ide pravo – Šā'e (شَاءَ) znači čvrsto nešto htjeti ili namjeravati. Gagol jestekim (يَسْتَقِيم) znači ostati čvrst, uspravan, prav (in-finitiv istikāme – استقامة). Derivira se iz kāme (قام). Kijām (قيام) je uspravno stajanje u namazu. Sirāt mustekim (صراط مستقيم) je Pravi put koji direktno vodi ka Džennetu. (Muftić, 2017:1444-1446) Pravi put uzdiže i učvršćuje.

29. Ve mā tešā'ūne illā en

ješāAllāhu Rabbul-'ālemin

(وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ)

A vi ne možete ništa htjeti osim da to Allah hoće, Gospodar svjetova – Na prvom mjestu spomenuti smo mi ljudi, a onda Svevišnji Allah. Prema tome, čovjek treba načiniti prvi korak, a onda se pouzdati u Svevišnjeg. Rabb (Gospodar) u Kur'anu se uvijek povezuje s Uputom. Stvoritelj čovjeka želi da vodi k onome što On voli, ali traži od čovjeka da on učini svoj dio i da Ga zamoli da mu On pomogne:

“Vi nemate snage za bilo šta osim s Allahovom uputom i dobrotom pa tražite od Allaha da vas uputi na put najvredniji”. (Al-Šabūni, 1981:3/567; Ibn al-Ġawzi, 2009:8/116)

Početak sure počinje nekim od najvećih manifestacija Allahove moći, pa kakvu onda namjeru ljudi mogu realizirati bez Njegove volje? Ne mogu nijednu. On se moli za pomoć za Uputu jer On je Onaj koji ima moć da promijenjeni način na koji svemir funkcioniše.

Zaključak

Iz sadržaja sure Et-Tekvir možemo, između ostalih, derivirati sljedeće zaključke: 1) kada čovjek vidi ostvarenje velikih kosmičkih promjena, tada će saznati šta je *pripremio*. 2) svako će znati šta je pripremio za Sudnji dan i shodno tome, tj. shodno svojim djelima bit će nagrađen, odnosno kažnjen. 3) Svevišnji je stvoritelj svijetlećih zvijezda koje se i skrivaju (danju) i koje mogu biti vidljive (noću) i On njima upravlja. 4) pravo znanje dolazi od Svevišnjeg Allaha putem Objave koju Muhammedu, a.s., prenosi moćni i pouzdani melek Džibril. 5) Muhammed, a.s., je daleko od bilo kakve ludosti, halucinacije i izmišljotina. 6) Kur'an je govor koji je daleko od govora šejtana. 7) Svevišnji čovjeka želi voditi k onome što On voli, ali traži od čovjeka da on učini svoj dio i da Ga moli za pomoć.

Literatura

Asad, Muhammed (2004). *Poruka Kur'ana*. Sarajevo: El-Kalem.
Abū Ḥayyān, al-Andalusī (2010). *Al-Baḥr al-muḥīṭ fi al-tafsīr*. Beirut: Dār al-fikr.
Al-Bayḍāwī, Našīr al-Dīn (2000). *Anwār al-Tanzīl wa asrār al-ta'wīl*. Beirut: Dār al-rušd.
Ibn 'Aṭīyya, al-Andalusī (2001). *Al-Muḥarrar al-waḡīz fi tafsīr Kitāb al-'azīz*, Beirut: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
Ibn al-Ġawzi, Abū al-Faraġ (2009). *Zād al-masīr fi 'ilm al-tafsīr*. Beirut: Dār al-fikr.
Ibn Džuzejj (2014). *Olakšani komentar Kur'ana 6*. Preveo Nedžad Čeman. Sarajevo: Libris.
Ibn Hälawayh (s.a.). *Irāb talātīn sūra min al-Qur'an al-karīm*. Cairo: Maktaba al-Azhar.

Ibn Kaṭīr (1996). *Tafsīr al-Qur'an al-'azīm*. Kuwait: Ġam'iyya ihya' al-turāṭ al-islāmī.
Al-Išfahāni, al-Rāġib (1997). *Mu'ḡam mufradāt alfāz al-Qur'an*. Beirut: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
Al-Qurtubī, Abū 'Abdullāh (1996). *Al-Ġāmi' li aḥkām al-Qur'an*. Cairo: Dār l-hadīṭ.
Al-Maydāni, 'Abd al-Raḥmān Ḥabannaka (2000). *Ma'arīġ al-tafakkur wa daqā'iq al-tadabbur*, Beirut: Dār al-qalam.
Al-Māwardī, Abū al-Ḥasan (2012). *Al-Nukat wa al-'uyūn*, Beirut: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
Muslimova zbirka hadisa s komentarom (2015). Knjiga I, Knjiga III. Prevod i komentar Šefik Kurdić i Semir

Rebronja. Zenica – Novi Pazar: Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici i Centar za proučavanje orijentalne civilizacije i kulture.
Muftić, Teufik (2017). *Arapsko-bosanski rječnik*. 4. izd. Sarajevo: El-Kalem.
Al-Rāzī, al-Faḥr (1981). *Mafātīḥ al-gayb*. Beirut: Dār al-fikr.
Al-Suyūṭī, Ġalāl al-Dīn (2019). *Tanāsuh al-durar fi tanāsuh al-suwar*. S.l. Maktaba al-Imām al-Suyūṭī.
Al-Šawkāni, Muḥammad b. 'Alī (2007). *Faḥ al-Qaḍīr*. Beirut. Dār al-ma'rifa.
Al-Ṭabarī, Ibn Ġarīr (2007). *Ġāmi' al-bayān 'an ta'wīl āy al-Qur'an*. Cairo: Dār al-salām.
Al-Zamahšari, Abū al-Qāsim (2005). *Tafsīr al-Kaššaf*. Beirut: Dār al-ma'rifa.

الموجز

سورة التكويد: سوف تعلم كل نفس ما أضررت

ألمير فاتيتش

يقدم الكاتب في هذا المقال تفسيراً لسورة التكويد، وهي السورة الحادية والثمانون في القرآن الكريم، وتتكون من ٩٢ آية. اشتق اسم السورة من كلمة «كُورَت» في آيتها الأولى ومعناها: لُكِّت وطُوِيَتْ. يشير أسلوب السورة وموضوعها إلى أنها من أوائل السور التي أنزلت في مكة. تتضمن هذه السورة موضوعين رئيسيين هما يوم القيامة والحساب، والوحي والنبوة، وهما من المسائل الأساسية في الإيمان.

الكلمات الرئيسية: التكويد، السورة الحادية والثمانون، التفسير، يوم الحساب، الوحي، النبوة.

Summary

SURAH AT-TAKWĪR: EACH SOUL WILL KNOW
WHAT 'DEEDS' IT HAS BROUGHT ALONG

Almir Fatić

In this article the author presents a tafsir of the surah at-Takwīr, 81st surah of the Qur'an comprising of 29 ayahs. The name of the surah is derived from its first ayah: from the word *kuwwirat* meaning something that is wrapped up or rolled up, thus takwīr means wrapping up or rolling up. The style and the subject matter of the surah suggest that it is of the earliest surahs revealed in Meka. This surah has two main topics: the Last/the Judgment Day and the Revelation and the prophethood. Both these topics are among the fundamental issues of the faith.

Keywords: at-Takwīr, 81st surah, tafsir, Judgment Day, Revelation, prophethood

PRENATALNA FAZA ČOVJEKOVOG ŽIVOTA U SUNNETU

Fadilj MALJOKI

Fakultet islamskih nauka u Sarajevu
fadilj.maljoki@fin.unsa.ba

SAŽETAK: Ovaj rad govori o prenatalnoj fazi čovjekovog života u svjetlu poslaničke zaostavštine. Sastoji se od dva dijela. Prvi dio govori o poslaničkim smjernicama vezanim za ovu fazu. Te smjernice klasificirane su na opće i specifične. Drugi dio analizira razmatranu temu s naučnog aspekta. Naime, nekoliko je hadisa koji opisuju fiziološke procese koji se dešavaju u prenatalnoj fazi. Ti hadisi se danas tumače i u svjetlu naučnih činjenica, a njima se argumentira i tvrdnja o nadnaravnosti sunneta.

Ključne riječi: sunnet, hadis, prenatalna faza, embrij, fetus

Uvod

Sunnet regulira ljudski život u njegovoj punini. On, pored ostalog, daje smjernice i nudi informacije vezane za vertikalnu čovjekovog života. Na tom tragu, sunnet tretira različite životne faze, pa i prenatalnu i postmortalnu fazu. Ovaj rad bavi se prenatalnom fazom kroz njena dva aspekta koja su isprepletana, a to su usmjeravajući/preskriptivni i konstatirajući/deskriptivni. Pod prvim aspektom misli se na niz uputa Poslanika, a.s., vezanih direktno ili indirektno za prenatalnu fazu, dok se pod drugim aspektom podrazumijevaju informacije koje sunnet nudi o ovoj fazi. Budući da informacije o začeću i razvoju djeteta u prenatalnoj fazi koje se spominju u hadisima nisu bile dostupne u vremenu u kojem je Poslanik, a.s., živio, pa ni stoljećima nakon njegove smrti, one se danas sagledavaju i kroz prizmu naučnog tumačenja sunneta.

Promjene koje se događaju u toku trideset osam sedmica trudnoće obično se dijele u tri faze: fazu zigota (prve dvije sedmice), fazu embrija (od treće do osme sedmice) i fazu fetusa (od devete sedmice do porođaja). (Berk, 2008:77) Istraživanja pokazuju da se djetetova ličnost izgrađuje i prije njegovog rođenja. Ukupno psihofizičko zdravlje majke i drugi faktori značajno utječu i na zdravlje djeteta. Na zdravlje djeteta u prenatalnoj fazi utječu genetski faktori, prehrana majke koju dijete dobija posredstvom krvi i o kojoj je u potpunosti ovisno, njeno emocionalno stanje, stres kojem je izložena, njen glas i drugi zvukovi, teratogeni (faktori koji mogu uzrokovati urođene mane putem toksičnog djelovanja na embrij ili fetus, kao što su lijekovi, alkohol, duhan, zračenje, okolinska zagađenja, zarazne bolesti itd.), tjelesne aktivnosti, krvna grupa majke i djeteta, dob majke, porodični i društveni ambijent itd. Neki od

spomenutih faktora su pod potpunom ili djelimičnom kontrolom čovjeka, dok na druge nema utjecaja. Ovi faktori mogu doprinijeti i da dođe do pobačaja, teškog ili prijevremenog porođaja i smrti u perinatalnoj fazi. (Berk, 2008:81–91; Tahir i Khalily, 2016:54–59)

Rano učenje počinje još u prenatalnoj fazi, a odnosi se na utiskivanje/bilježenje tragova i vezivanje za određene zvukove koje fetus čuje u majčinoj utrobi. Određena istraživanja pokazala su da otkucaj majčinog srca i njen glas stimuliraju osjetilno iskustvo fetusa. Naime, u prenatalnoj i postnatalnoj fazi, pokazala su ova istraživanja, dijete drugačije reagira na majčin otkucaj srca i njen glas u odnosu na druge zvukove, što se objašnjava prenatalnim učenjem. Pored kognitivne sposobnosti fetusa, u literaturi se ističe i utjecaj zvukova na emocionalni razvoj, što podrazumijeva stvaranje afektivnih veza i

osjećaj (ne)sigurnosti potaknut tim zvukovima. (Tahir i Khalily, 2016:56; Slatina, 2005:129–134)

Određene poslaničke smjernice vezane za prenatalnu fazu u ovom radu date su u formi općih načela, tj. ne dovode se eksplicitno u vezu s ovom fazom. Pored ovakvih smjernica, naveli smo konkretnije smjernice, odnosno smjernice koje su direktnije vezane za ovu fazu. Naučne aspekte hadisa po pitanju prenatalne faze čovjekovog razvoja obradili smo u svjetlu hadisa koji govore o presudnom faktoru koji određuje izgled djeteta, razvojnom periodu prenatalne faze kada se formiraju određeni organi i određuju neki aspekti sudbine te broju zglobova u ljudskom organizmu. Primarna funkcija ovih hadisa nije ustanovljavanje naučnih činjenica, već pružanje upute, u smislu da oni potvrđuju istinitost poslanstva Muhammeda, a.s., i da su u funkciji usmjeravanja na ono u šta treba vjerovati i način na koji treba djelovati.

1. Poslaničke smjernice vezane za prenatalnu fazu

Period trudnoće ispunjen je osjećanjem zadovoljstva i samoostvarenja, jer je materinstvo prirodna potreba žene. S druge strane, ovaj period popraćen je i poteškoćama kroz koje žena prolazi ili može prolaziti. To je razlog zbog kojeg se u Kur'anu i hadisima u pogledu poslušnosti djeteta roditeljima i prava roditelja majka stavlja ispred oca.

Jedan od temeljnih principa islama koji je vezan i za prenatalnu fazu čovjekovog razvoja jeste rukovoditi se principom ostvarenja koristi i otklanjanja štete, što podrazumijeva i određene vidove edukacije i konsultiranja sa stručnim osobama. Kada je riječ o trudnoći, ovo podrazumijeva edukaciju o koracima koje treba poduzeti ukoliko do trudnoće ne može doći i mjerama kojima treba prionuti kako bi se začetom djetetu omogućio što kvalitetniji razvoj. Tim principom rukovodio se i Allahov Poslanik, a.s., koji je učio od drugih i u skladu s novim saznanjima

mijenjao odluke i smjer djelovanja. Jednu odluku promijenio je i u kontekstu saznanja o tome šta djetetu ne šteti. Naime, u hadisu stoji da je Poslanik, a.s., muslimanima dozvolio snošaj sa ženama koje doje (*al-gīla*), i to nakon što je saznao da Bizantijcima i Perzijancima takva praksa ne šteti. (Muslim, br. 1442)

Pored toga, postoji niz općih smjernica iz sunneta koje doprinose boljem ukupnom zdravlju majke i, samim tim, kvalitetnijem razvoju djeteta u prenatalnoj fazi, kao što su poticanje izgradnje jake i stabilne porodice, smjernice za poboljšanje socio-ekonomskog statusa žena, poticanje braka sa svim što on podrazumijeva, upućivanje na poduzimanje preventivnih mjera, održavanje čistoće te konzumiranje zdrave hrane, usmjeravanje na vođenje zdravog života i liječenje te obaveza iskazivanja posebne pažnje i poštovanja prema onima koji su u nepovoljnom položaju, bilo zbog materijalnog stanja, socijalnog statusa, teškog psiho-fizičkog stanja ili nekog drugog razloga. Pored biheavioralnih, vjera nudi niz kognitivnih i afektivnih mehanizama koji imaju utjecaja na ljudsko zdravlje. Ovi mehanizmi su posebno važni zbog toga što pružaju objašnjenje o smislu iskušenja i rubnim životnim situacijama te potiču utješne emocije, o čemu ćemo nešto kazati kada budemo govorili o pružanju utješnih objašnjenja za komplikacije koje se mogu desiti u toku trudnoće i psihološkog uporišta za njihovo prevazilaženje kao smjernici koja je direktnije vezana za prenatalnu fazu čovjekovog razvoja. Ovi mehanizmi su od ključne važnosti i kada je riječ o majčinom stavu prema trudnoći općenito, što je jedan od osnovnih faktora psihofizičkog zdravlja i razvoja embrija i fetusa. U nastavku ćemo ukratko ukazati samo na neke od navedenih općih smjernica.

Posebno važnu ulogu kada je riječ o fizičkom zdravlju majke ima njena prehrana. Savremena medicina dokazala je štetan efekt koji alkohol, duhan, pretjerano konzumiranje kofeina, nezdrava prehrana itd. imaju

na prenatalnu fazu razvoja čovjeka. Od Poslanika, a.s., prenesen je nemali broj hadisa koji imaju poruku da treba konzumirati zdravu hranu i umjereno se hraniti. U jednom od njih stoji: "Čovjek neće napuniti goru posudu od trbuha. Dovoljno mu je da jede onoliko koliko će ga to održavati uspravnim. A ako već mora pojesti više, neka onda jednu trećinu trbuha napuni hranom, jednu trećinu pićem, a neka jednu trećinu ostavi praznom kako bi lakše disao." (Et-Tirmizi, br. 2499) Poznato je, također, da se u brojnim hadisima strogo zabranjuje konzumiranje alkohola.

Porodično-društveni ambijent je od presudnog značaja za zdravlje majke i, posljedično tome, zdravlje djeteta koje nosi u svojoj utrobi. Istraživanja pokazuju da majčin stav prema trudnoći, njen odnos sa suprugom i razina stresa kojem je izložena spadaju među ključne faktore njenog zdravlja i zdravlja njenog djeteta. (Mujakić, 2009:23–24) Spomenuti faktori, razumljivo je, međusobno se prepliću i ovisni su jedan o drugom.

Posebnu pažnju sunnet posvećuje odnosu muža prema ženi, naročito u situacijama kada ona doživljava određene psihofizičke promjene, kao što je to slučaj za vrijeme trajanja menstruacije ili trudnoće. Istraživanje koje je urađeno na 13.000 djece i njihovih porodica pokazuje da žena u lošem braku ima 237% veći rizik da nosi psihološki i fiziološki defektno dijete u odnosu na ženu koja živi u braku ispunjenom ljubavlju i podrškom. (Mujakić, 2009:23–24) Poslanik, a.s., u obavezu je stavljao lijep odnos prema ženama. Prenosi se od njega da je kazao: "Najbolji među vama su oni koji su najbolji prema svojoj porodici, a ja sam među vama najbolji prema svojoj porodici..." (Et-Tirmizi, br. 4163) Harmonični porodični odnosi ovisi i o ženinom odnosu prema mužu, pa se u hadisima naglašava i njena uloga u izgradnji jake i stabilne porodice. Prenosi se da je Poslanik, a.s., kazao: "Kada bih naredio da se nekome čini sedžda [poštovanja], naredio bih da je žena čini svome mužu." (Et-Tirmizi, br. 1170)"

U patrijarhalnom društvu u kakvom je živio Poslanik, a.s., muškarci su izdržavali žene, što je pravo koje je ženama Poslanik, a.s., zagarantirao. Pored toga, islam je, općenito uzevši, izjednačio ženu s muškarcem u ljudskom dostojanstvu i unaprijedio njen socio-ekonomski status. Naime, islam je ženi dao različita prava koja u vrijeme Poslanika, a.s., nije imala, poput prava na posjedovanje imovine i nasljedstvo te pravo na odabir supružnika, a ukinuo određene prakse kojima se narušavalo dostojanstvo žene. Neke od tih praksi koje je islam najoštrije osudio i zabranio jesu: zakopavanje žive ženske djece, osjećaj sramote kada se rodi žensko dijete, bivanje žene dijelom nasljedstva, držanje žene u neizvjesnosti na način da se prema njoj ne ispunjavaju bračne obaveze, dok joj se, s druge strane, ne daje razvod braka te mogućnost vraćanja žene u toku trajanja poslijebračnog pričeška neograničen broj puta. Status žene u vrijeme Poslanika, a.s., objašnjava zašto je on u najznačajnijim svojim obraćanjima spominjao lijep odnos prema ženama, pa se tako, naprimjer, prenosi da je na Oprosnom hadžu izgovorio i ove riječi: "Bojte se Allaha kada su u pitanju vaše žene. Vi ste ih oženili uz Allahovu garanciju. Njihova čast vam je postala dozvoljena Allahovom riječju... Njihovo pravo je da ih hranite i oblačite koliko vam mogućnosti dozvoljavaju." (Muslim, br. 1218)

U nastavku navodimo konkretnije smjernice Poslanika, a.s., koje su vezane za prenatalnu fazu čovjekovog života, a to su:

1. Uzimanje za supružnika osobe koja je privržena vjeri – Izbor bračnog druga svojevrсна je priprema za odgoj djeteta. Izborom bračnog druga bira se i majka, odnosno otac budućeg djeteta. Jedan od osnovnih ciljeva braka općenito i islamskog koncepta braka posebno je sticanje potomstva/produženje vrste, što se i ističe u hadisu u kojem je Poslanik, a.s., posavjetovao svoje sljedbenike da se žene onim ženama koje ih vole i koje su rotkinje, dodajući da će se on na Sudnjem danu ponositi brojem

svojih sljedbenika pred drugim ume-tima. (Ebu Davud, br. 2052) Poslanik instruirao vjernike da vode računa o vjeri i karakteru prilikom izbora bračnog druga, budući da je privrženost supružnika vjerskim i moralnim vrijednostima i načelima čvrst temelj porodičnog života, a, samim tim, i razvoja i odgoja djece. Nekoliko hadisa potcrtava tu poruku, među kojima je i hadis shodno kojem je Poslanik, a.s., rekao: "Žena se uzima zbog četiri razloga: imovine, porijekla, ljepote i vjere. Uzmi onu koja ima vjeru, inače ćeš zažaliti / živ bio." (El-Buhari, br. 5090; Muslim, 1466) U drugom hadisu stoji da je Poslanik, a.s., želeći da istakne važnost privrženosti vjeri prilikom izbora bračnog druga, rekao da je jedan siromašan čovjek koji je prošao pored njega i njegovih ashaba bolji od bezbroj onih poput bogatog čovjeka koji je prošao pored njih, i to nakon što su ashabi konstatairali da ovaj bogati čovjek zaslužuje da mu se djevojka da, a da siromašan čovjek ne zaslužuje. (El-Buhari, br. 5091) Shodno trećem hadisu, najbolji dunjalučki užitak je dobra i čestita žena. (Muslim, br. 1467)

2. Upućivanje dove prije spolnog odnosa – Dovom se uspostavlja veza s onostranim. Osjećaj povezanosti s Izvorom i Utokom svega stvorenoga na Kojeg se može osloniti tamo gdje prestaju ljudske mogućnosti i u području nepredvidivog, Koji je čovjeku bliži od žile kucavice i Koji je milostiviji prema njemu od majke prema svome djetetu otklanja misli od osjećaja odbačenosti, bespomoćnosti i beznađa, koji su glavni rizikofaktori za pogoršanje psiho-fizičkog zdravlja općenito, a majke koja u periodu trudnoće prolazi kroz određene psihološke i fiziološke promjene posebno. Upravo to može biti poruka predanja u kojem stoji da je Ebu Hurejre kazao: "Najškrtiji je onaj ko škrtari sa selamom, a najslabiji je onaj ko nije u stanju uputiti dovu." (El-Buhari, br. 1035) Pored svakodnevnog održavanja veze s Allahom kroz namaz, dovu, zikr i druga bogougodna djela, Poslanik, a.s., podučavao je svoje sljedbenike da prije intimnog

odnosa prouče dovu i zatraže zaštitu od Allaha za dijete koje bi potencijalno moglo nastati iz njega, dodajući da, ukoliko to učine, šejtan neće moći nanijeti štetu djetetu. Prenosi se od njega da je kazao: "Ako bi neko od vas, prilazeći svojoj supruzi, kazao: 'U ime Allaha, Allahu moj, sačuvaj nas od šejtana i udalji ga od onoga što si nam dodijelio', pa bude suđeno da dobiju dijete, šejtan mu neće moći nanijeti štetu." (El-Buhari, br. 141) Postoje i dove koje je po sunnetu preporučljivo učiti, a u kojima se od Allaha traži blagoslov u braku za supružnike, što uključuje i njihovu djecu. Jedna od tih dova koju je, shodno hadisu, Poslanik, a.s., učio kada bi nekome čestitao ženidbu glasi: "Neka te Allah blagoslovi, neka ti podari sreću i neka vas sjedini u dobru." (Ebu Davud, br. 2133)

3. Poticanje nataliteta – Načelno govoreći, islam potiče natalitet. Gore spomenuti hadis koji upućuje na to da se treba ženiti rotkinjama i da će se Poslanik, a.s., ponositi brojem svojih sljedbenika na Sudnjem danu prenosi tu poruku. Pored toga, na tom tragu je i kur'anski nalog da se djeca ne ubijaju iz bojazni od neimaštine, jer Allah hrani njih i njihove roditelje. (17:31) Postoje i hadisi koji govore o *'azlu*, odnosno izbacivanju sjemena izvan rodnice, što je bilo jedino kontracepcijsko sredstvo za života Poslanika, a.s. U jednom od tih hadisa stoji da je Poslanik, a.s., kazao da je *'azl* "pokriveno zakopavanje djece". (El-Buhari, br. 5207–5209; Muslim, br. 1442) Ovu smjernicu treba razumijevati kao hiperbolički iskaz kojim se potiče natalitet. Na to ukazuju i hadisi u kojima stoji da je *'azl* još za života Poslanika, a.s., bio uobičajena pojava i da ga Poslanik, a.s., nije zabranio. Tako, naprimjer, od Džabira b. Abdullaha prenosi se da je kazao da su ashabi prakticirali *'azl*, a da im ga Poslanik, a.s., nije zabranio. (Muslim, br. 1440) Dodajmo i to da predominantna većina učenjaka *'azl*, ukoliko se trajno ne primjenjuje bez opravdanog razloga, ne smatra zabranjenim. Neki od njih drže da je riječ o pokuđenom djelu,

dok ga drugi smatraju dozvoljenim djelom. Određeni učenjaci kao uvjet dozvoljenosti *'azla* navode pristanak supruge. (El-Gazali, 2008:3/160–161)

4. Zabrana ubijanja djece – Čuvanje života djeteta jedan je od važnih principa vezanih i za prenatalnu fazu razvoja djeteta. U nekim hadisima spominje se čuvanje života rođenog djeteta, dok se u drugim govori o čuvanju života djeteta dok je u utrobi majke. Smjernice Poslanika, a.s., vezane za čuvanje života djeteta svoju praktičnu važnost imale su uslijed toga što su njegovi savremenici zakopavali živu (žensku) djecu. Zbog toga je Poslanik, a.s., u određenim slučajevima kao jednu od osnovnih normi islama isticao zabranu oduzimanja dječijeg života. O tome, pored ostalog, svjedoči i hadis u kojem stoji da je 'Ubade b. es-Samit kazao: "Dao sam prisegu Allahovom Poslaniku, a.s., s grupom ljudi [na Akabi], pa nam je on rekao: 'Prihvatam vašu prisegu da nećete nikoga pridruživati Allahu, da nećete krasti, blud činiti, ubijati svoju djecu, lagati potvarajući druge te da mi nećete biti nepokorni u onome što je dobro...'" (El-Buhari, br. 7468) U hadisu stoji da je Poslanik, a.s., odbio izvršiti kaznu nad trudnom ženom koja je učinila blud, rekavši joj da se vrati kada se porodi. (Muslim, br. 1695-1696) O ovom pitanju bit će riječi i u nastavku kada budemo govorili o vremenu udahnuća duše i abortusu.

5. Obaveza priznavanja očinstva – Očinstvo se priznaje u toku prenatalne faze ili nakon rođenja. Islam stavlja u obavezu majci i ocu da priznaju očinstvo djeteta, koje je osnova za nastanak određenih obaveza i prava. Ovo pitanje bilo je posebno važno za života Poslanika, a.s., kada su usvojena djeca imala isti status kao rođena djeca, što je običaj koji je islam dokinuo, i kada nisu postojale savremene metode ustanovljavanja očinstva. Ovim pravom dijete ostvaruje materijalna i nematerijalna prava, poput prava na starateljstvo, izdržavanje, nasljedstvo, pokazivanje određenih dijelova tijela pred mahremom koje je zabranjeno otkriti pred drugima itd., i štiti se od

osjećaja napuštenosti i bezvrijednosti, beskućništva te društvene osude i stigme, dok se društvo štiti od širenja razvrata. (Raḥmānī i Abḥatī, 2017:162–164) U nekoliko hadisa najstrožije se upozorava onaj ko prikriva svoje porijeklo, pa u jednom od njih stoji da je Poslanik, a.s., kazao: "Ko tvrdi da pripada nekome ko mu nije otac, znajući da to nije njegov otac, zabranjen mu je Džennet." (El-Buhari, br. 6766) Analogno tome, majka i otac koji ne priznaju očinstvo čine sličan grijeh kao i osoba koja prikriva svoje porijeklo.

6. Olakšice za trudnicu – Shodno općem principu da teškoća iziskuje olakšanje, za trudnicu u određenim slučajevima važe drugačiji propisi u odnosu na ženu koja nije trudna. Jedan od tih propisa je da žena za vrijeme trajanja trudnoće nije obavezna postiti ukoliko teško podnosi post i ako post ugrožava njeno zdravlje. U hadisu stoji da je Allahov Poslanik, a.s., kazao: "Uzvišeni Allah je putnika oslobodio posta i polovine namaza, a trudnicu ili dojilju oslobodio je posta..." Nakon što je ustvrdio da je ovaj hadis dobre vjerodostojnosti (*ḥasan*), Et-Tirmizi je kazao da se, shodno mišljenju učenjaka, postupa po ovom hadisu. (Et-Tirmizi, br. 711) Na osnovu spomenutog općeg principa i određenih hadisa, neki učenjaci smatraju da žena za vrijeme trajanja trudnoće može koristiti i druge olakšice. Tako, naprimjer, pojedini učenjaci, poput Aḥmeda b. Hanbela, drže da je zbog različitih vidova poteškoće i slabosti dozvoljeno spajati namaze. Tu mogućnost dozvoljavaju i trudnici, s tim što kao uvjet postavljaju da se ona ravna prema svom stanju, tj. da spaja namaze samo ukoliko joj klanjanje svakog namaza u njegovom vremenu uzrokuje veću poteškoću i zdravstvene probleme. (Al-Ḥaṭīb, 1420/1999:29–39)

7. Pružanje utješnih objašnjenja za komplikacije koje se mogu desiti u toku trudnoće i psihološkog uporišta za njihovo prevazilaženje – Osjećanja koje potiče vjera, kao što su nada i optimizam, pomažu čovjeku da savlada i da se, bez težih posljedica po

psihofizičko zdravlje, nosi sa životnim iskušenjima i nedaćama. Shodno kazanom, nada i optimizam koji se temelje na uvjerenju da će Allah nagraditi svako ovodunjalučko iskušenje i da On zna šta je najbolje za ljude otklanja strah i druge negativne emocije. Poslanik, a.s., ulijevao je nadu i optimizam trudnicama tako što je spominjao nagradu za iskušenje koje ih može snaći. Pored hadisa koji govore općenito o tome da su iskušenja iskup za grijeha i da za njih slijedi nagrada ukoliko su praćena strpljivošću i zadovoljstvom Allahovom odredbom, preneseni su hadisi koji govore o nagradi koju ima trudnica u slučaju da umre i/ili izgubi dijete. U hadisu se tvrdi da, pored onoga ko bude ubijen na Allahovom putu, postoji još sedam vrsta šehida, a da je jedna od njih majka koja umre dok je trudna/prilikom porođaja. (Ebu Davud, br. 3112) Poruka drugog hadisa je da će smrt troje, pa i dvoje djece biti njihovoj majci štiti od Vatre. (El-Buhari, br. 101; Muslim, br. 2632-2634)

2. Naučni aspekt hadisa o prenatalnoj fazi

Postoji nekoliko hadisa u kojima se navode informacije koje je potvrdila savremena nauka, a vezani su za prenatalnu fazu čovjekovog života. Ti hadisi govore o faktoru koji je presudan za fizički izgled djeteta, period trudnoće kada se formiraju određeni organi i određuju neki aspekti sudbine te broju zglobova koje čovjekov organizam ima.

Kada je riječ o faktoru koji je presudan za fizički izgled djeteta, nekoliko hadisa govori o tome, a u nekim od njih naznačava se da je melek Džibril Poslanika, a.s., obavijestio o odlučujućem faktoru koji određuje fizički izgled djeteta. Od Enesa b. Malika prenosi se da je Abdullah b. Selam Poslaniku, a.s., postavio tri pitanja, želeći da ispita da li je on zaista Božiji poslanik. Nakon što je dobio odgovor na sva tri pitanja, postao je musliman. Jedno od pitanja bilo je: "Šta uzrokuje da dijete liči na oca,

odnosno majku?” Poslanik, a.s., kazao je: “Što se tiče djeteta, ako muška tekućina pretekne žensku tekućinu, dijete će ličiti na oca, a ako ženska tekućina pretekne mušku tekućinu, dijete će ličiti na majku.” Na kraju hadisa Poslanik, a.s., istakao je da je u davanju odgovora bio nadahnut od meleka Džibrila. (El-Buhari, br. 3938) Drugi hadisi preciziraju šta se podrazumijeva pod muškom i ženskom tekućinom, pa se u jednom od njih navodi da je Poslanik, a.s., rekao: “Muška tekućina je opora i bijela, a ženska nježna i žućkasta, pa koja nadvlada, sličnost od nje dolazi.” (Muslim, br. 311)

Ovi hadisi govore o utvrđenoj naučnoj činjenici shodno kojoj na formiranje zigota utječu spermij, koji je sastojak sjemene tekućine koja je opora i bijela, i jajna stanica, koja je sastojak folikularne tekućine koja je nježna i žućkasta. Savremena medicina objašnjava ovaj fenomen na sljedeći način:

Četrnaestog dana od početka menstrualnog ciklusa jajnik oslobađa malu supstancu kuglastog oblika, koja se sastoji od tanke membrane koja je obavija i naziva se folikul, a u unutrašnjosti folikula nalazi se određena količina tekućine žute boje, koja se naziva folikularna tekućina. U sredini folikularne tekućine nalazi se mala jezgra koja se naziva jajnom stanicom i koja se ne može vidjeti golim okom. Jajna stanica se sjedinjuje sa spermijem koji do nje dolazi nakon spolnog općenja, da bi oni skupa formirali oplodenu stanicu, odnosno prvu reproduktivnu stanicu koja će se razvijati do kraja trudnoće. Treba napomenuti da jajna stanica kod žene ima istu ulogu kao spermij kod muškarca te da žućkasta ili folikularna tekućina kod žene ima istu funkciju kao sjemena tekućina kod muškarca. Sjemeni tekućina prenosi spermije, štiti ih i hrani te im pomaže da dođu do jajne stanice koja je smještena u jajovodu nakon njenog izlaska iz jajnika, a folikularna ili žućkasta tekućina prenosi jajnu stanicu, štiti je i pomaže joj da “sklizne” do jajovoda, gdje je smještena

dva dana u iščekivanju spermija. I sjemeni i folikularna tekućina predstavljaju faktore koji doprinose začeću, ali ne formiraju oplodenu stanicu. Ono što, zapravo, formira oplodenu jajnu stanicu jesu njihovi sastojci (spermij i jajna stanica). Sjedinjenjem jajne stanice i spermija započinje proces formiranja zigota. (Mahrān, 1430/2009:2/94–95)

Hadisi govore i o čovjekovom razvoju u prenatalnoj fazi i vremenu kada se određuju neki aspekti sudbine. Hadis koji o tome govori glasi: “Kap sjemena se smješta u matericu četrdeset/četdeset dvije/četdeset i nekoliko noći, a onda se do nje spušta melek.” U hadisu se nadalje govori o tome da Uzvišeni Allah nakon toga određuje spol, životni vijek i nafaku čovjeka. (Muslim, br. 2645) U drugom hadisu koji govori o ovoj temi stoji: “Uzvišeni Allah je za svaku matericu zadužio jednog meleka koji govori: ‘Gospodaru moj, ova je sperma oplodena stanica, sada je, Gospodaru moj, ugrušak, a sada, Gospodaru moj, već komad mesa’, a kada [Allah] htjedne da upotpuni njegovo stvaranje, opunomoćeni melek pita: ‘Da li je muško ili žensko...’” (El-Buhari, br. 318)

Nauka je dokazala da se tri faze razvoja djeteta u utrobi majke koje Kur’an spominje (*nutfā*/kap sjemena, *‘alaqa*/ugrušak i *mudga*/komad mesa) dešavaju unutar prvih četrdeset dana od začeća. U okviru prvih četrdeset dana počinju se formirati i kosti koje se oblažu mesom. (Ġamīl Abū Sāra, 2012:156) Citirani hadisi sugeriraju da se spomenute tri faze razvoja dešavaju unutar prvih četrdeset dana razvoja. U sedmoj sedmici trudnoće položaj embrija je uspravniji. Tjelesne strukture – oči, nos, ruke, noge i unutrašnji organi – razvijeni su i prepoznatljivi. U ovoj fazi embrij reagira na dodir i može se micati. (Berk, 2008:79) Iz navedenih hadisa može se zaključiti da se upravo krajem šeste i početkom sedme sedmice upotpunjuje stvaranje i počinje život. Interesantno je još spomenuti da do sedme sedmice trudnoće genitalni trakt muškarca i žene imaju istu građu. Morfološke

karakteristike spola mogu se razlikovati tek u sedmoj sedmici trudnoće (Sadler, 2019:267), na šta ukazuje i gore spomenuti hadis.

U kontekstu tumačenja ovog hadisa smatramo bitnim spomenuti da su učenjaci zauzeli tri stava po pitanju abortusa; prvi je da je abortus zabranjen u svim fazama, drugi je da je zabranjen nakon šeste sedmice trudnoće, a treći da je zabranjen stotinu dvadeset dana nakon začeća. (Šālih, 2011:59–67, 243–253) Drugi stav temelji se upravo na razmatranom hadisu koji implicira da život počinje krajem prve i početkom druge četresnice od začeća. Treći stav je, također, utemeljen na hadisu. (El-Buhari, br. 3208; Muslim, br. 2643) Analiza tog hadisa iziskuje zasebnu studiju, pa se ovdje njime nećemo baviti. Napomenut ćemo samo da su učenjaci koji zauzimaju ovaj stav iz ovog hadisa razumjeli da faze razvoja djeteta u utrobi majke koje Kur’an spominje traju stotinu dvadeset dana, svaka od njih po četrdeset dana, što je stav koji je osporen izvjesnim naučnim saznanjima za koje ovi učenjaci nisu znali.

Hadisi nude još neke informacije koje su vezane za prenatalnu fazu razvoja čovjeka. Ovdje ćemo spomenuti samo hadis u kojem se kaže da u čovjekovom tijelu postoji tri stotine šezdeset zglobova. U tom hadisu stoji da je Poslanik, a.s., kazao: “Svaki čovjek je stvoren s tri stotine i šezdeset zglobova (*mafšil*)...” (Muslim, br. 1007) Nekoliko savremenih studija, kako onih koje su rađene od nemuslimana tako i onih koje su napisali muslimani, potvrđuju da ljudski skelet ima 360 zglobova. (Ġamīl Abū Sāra, 2012:152–153)

Za kraj napomenimo i to da je jedno od pitanja koje se razmatra prilikom naučnog tumačenja hadisa da li je Poslanik, a.s., razmatrane hadise mogao izreći na osnovu svog mišljenja i u tom vremenu dostupnih saznanja. U tom smislu, postavlja se pitanje da li su informacije koje hadisi nude bile poznate za života Poslanika, a.s., ili prije njega te, posljedično tome, da li je on govorio na osnovu Objave ili informacija koje je dobio

od drugih. Analizirajući razmatrane hadise, naišli smo samo da je u staroj kineskoj kosmologiji, nekoliko stoljeća prije Poslanika, a.s., zastupano mišljenje da u ljudskom tijelu ima tri stotine šezdeset zglobova, i to u kontekstu govora o tome da je čovjek mikrokosmos, te da tri stotine šezdeset dana u godini (kako su oni računali) imaju ekvivalent u ljudskom tijelu. (Smith, 2008:35) Međutim, budući da se, shodno našim saznanjima, ni u jednom izvoru na arapskom jeziku ne navodi taj podatak izuzev u hadisu i da nije bilo značajne interakcije između muslimanske i kineske civilizacije za života Poslanika, a.s., držimo da je malo vjerovatno da je Poslanik, a.s., taj podatak preuzeo od drugih posredstvom trgovine ili na neki drugi način. Usto, postoje kontroverze o tome da li kineska riječ koja se prevodi kao zglob znači zglob ili nešto drugo. Treba imati u vidu i da su po pitanju broja zglobova postajala i drugačija mišljenja kod starih civilizacija, pa su tako, naprimjer, stari Indijci smatrali da ljudski organizam ima dvije stotine deset zglobova (Barnett i dr., 1913:222), zbog čega se postavlja pitanje zašto takva mišljenja Poslanik, a.s., nije preuzeo. Ovo pitanje, svakako, zahtijeva zasebnu studiju koja bi istražila da li je podatak koji se spominje u hadisu bio poznat Poslanikovim, a.s., savremenima ili, makar, nekima od njih. Takva studija trebala bi da ispita šta se u hadisu tačno podrazumijeva pod zglobom (mafsil), da li se on odnosi na sve faze čovjekovog života i svakog čovjeka i da li je nauka kategorički utvrdila da u ljudskom tijelu postoji tačno tri stotine šezdeset zglobova. Pored toga, treba naznačiti da se u ovom hadisu ne tvrdi da je Poslanika, a.s., melek Džibril obavijestio o broju zglobova u ljudskom tijelu, za razliku od hadisa koji govore o presudnom faktoru koji utječe na izgled djeteta. U njemu se, također, ne navode informacije koje su vezane za svijet transcendentnog, za razliku od hadisa koji govore o određenim razvojnim fazama kroz koje dijete u utrobi majke prolazi, a u kojima se spominju melek i

njegova zaduženja vezana za prenatalnu fazu, što je indicija da ih je Poslanik, a.s., izrekao pod utjecajem Objave.

Zaključak

U hadisima se mogu pronaći određene smjernice i informacije koje su vezane za prenatalnu fazu čovjekovog života. Poslaničke smjernice vezane za ovu fazu mogu se klasificirati na opće, odnosno smjernice koji nisu direktno vezane za nju i/ili se tiču i drugih faza, i specifične, tj. one koje su u neposrednijoj vezi s njom. Kada je riječ o informacijama koje sunnet nudi o ovoj fazi, hadisi koji tretiraju ovu temu sagledavaju se i u svjetlu naučnog tumačenja hadisa. Naime, ovakvim hadisima argumentira se nadnaravnost sunneta, s obzirom na to da (medicinska) znanja o kojima je riječ nisu bila dostupna za života Poslanika, a.s. U nekim od ovih hadisa Poslanik, a.s., ističe da govori na osnovu onoga što mu se objavljuje.

Opće smjernice Poslanika, a.s., koje se mogu dovesti u vezu s prenatalnom fazom uključuju prvenstveno najopćenitiji princip pribavljanja koristi i otklanjanja štete, koji podrazumijeva i edukaciju i savjetovanje sa stručnim osobama. U kontekstu naše teme, ovaj princip odnosi se na redovne preglede koje roditelji trebaju obavljati kako bi spriječili negativan ishod i edukaciju o svim pozitivnim i negativnim faktorima koji utječu na psihofizičko zdravlje embrija i fetusa.

Konkretnije govoreći, niz bihevioralnih, afektivnih i kognitivnih mehanizama koje sunnet promiče doprinose ukupnom zdravlju majke, a, samim tim, i njenog djeteta. Ovi mehanizmi odnose se na promicanje zdravlja uz pomoć pogleda na svijet i načina života koji su u skladu s poslaničkim smjernicama. Te smjernice uključuju poticanje izgradnje jake i stabilne porodice, smjernice za poboljšanje socio-ekonomskog statusa žena, poticanje braka sa svim što on podrazumijeva, upućivanje na poduzimanje preventivnih mjera, održavanje čistoće i konzumiranje zdrave

hrane, usmjeravanje na vođenje zdravog života i liječenje, obavezu iskazivanja posebne pažnje i poštovanja prema onima koji su u nepovoljnom položaju, bilo zbog materijalnog stanja, socijalnog statusa, teškog psihofizičkog stanja ili nekog drugog razloga, pružanje objašnjenja o smislu iskušenja i rubnim životnim situacijama te poticanje utješnih emocija.

Specifične poslaničke smjernice vezane za prenatalnu fazu odnose se na uzimanje za supružnika osobe koja je odana vjeri, upućivanje dove prije spolnog odnosa, poticanje nataliteta, zabranu ubijanja djece, priznavanje očinstva, olakšice za trudnicu te pružanje utješnih objašnjenja za komplikacije koje se mogu desiti u toku trudnoće i psihološkog uporišta za njihovo prevazilaženje.

Sunnet nudi i nekoliko informacija koje su vezane za fiziološke procese koji se dešavaju prilikom začeća i u toku trudnoće. Ove informacije se danas tretiraju i iz perspektive naučnog tumačenja hadisa, u smislu da se njima nastoji potkrijepiti tvrdnja o nadnaravnosti sunneta i, samim tim, istinitosti misije Poslanika, a.s. U tom pogledu, među hadise koji se tretiraju u tom svjetlu su hadisi u kojima se govori o presudnom faktoru koji utječe na izgled djeteta, oni u kojima se govori o periodu prenatalne faze kada se formiraju određeni organi i određuju neki aspekti sudbine te oni koji govore o broju zglobova u ljudskom organizmu.

Premda se hadisi koji govore o prenatalnoj fazi mogu i trebaju tumačiti u svjetlu nauke, ne treba gubiti iz vida njihovu primarnu intenciju upute, odnosno usmjeravanja na ono u šta treba vjerovati i način na koji treba djelovati. Hadisi koji govore o presudnom faktoru koji utječe na izgled djeteta iskazani su u kontekstu potvrđivanja poslanstva Muhammeda, a.s., i ustanovljavanja određenih propisa. Hadisi koji govore o fazama razvoja djeteta u prenatalnoj fazi dovode se u vezu s Božijim stvaranjem i obavezom da se vjeruje da On stvara čovjeka i određuje sudbinu. Konačno, hadisi koji

govore o broju zglobova u ljudskom organizmu dovode se u vezu s obavezom da se djeluje u skladu s onim što Stvoritelj zahtijeva i čine dobra djela. Za ovu priliku bit će dovoljno da navedeno puni tekst samo jednog

već spomenutog hadisa koji govori o broju zglobova u ljudskom organizmu, a koji potvrđuje naznačenu intenciju. U tom hadisu stoji: "Svaki čovjek stvoren je s tri stotine i šezdeset zglobova, pa ko veliča Allaha, zahvaljuje

Mu, slavi Ga, traži oprost za svoje grijeh, ukloni kamen, trn ili kost s puta kojim prolaze ljudi, naredi dobro, odvрати od zla do broja tih tri stotine šezdeset zglobova, on će tada, zaista, hodati/omrknuti udaljen od Vatre."

Literatura

- Barnett, Lionel D. i dr. (1913). *Antiquities of India*. London: Philp Lee Warner.
- Berk, Laura E. (2008). *Psihologija cjeloživotnog razvoja*. S engleskog preveli: Gordana Keresteš i dr. Zagreb: Naklada slap.
- Buhari, Muhammed b. Ismail (1429/2008). *Sabihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*. S arapskog preveli: Hasan Škapur i dr. Četiri toma. Sarajevo: Visoki saudijski komitet.
- Ġamil Abū Sāra, Ġamil Farid (maj 2012). *Aṭar al-ilm at-tağribi fi naqd al-ḥadiṭ an-nabawi*. Doktorski rad. Fakultet postdiplomskih studija Jordanskog univerziteta.
- Gazali (el-), Ebu Ḥamid (2008). *Oživljavanje vjerskih znanosti*. S arapskog preveli: Zuhdija Hasanović i dr. Devet tomova. Sarajevo: Bookline.
- Ḥaṭīb (al-), Yahyā 'Abdurrahmān (1420/1999). *Aḥkām al-mar'a al-ḥāmil fi aš-šari'a al-islāmiyya*. Bejrut: Dār An-Nafāis – Dār Al-Bayāriq.
- Mahrān, As-Sayyid Maḥmūd 'Abdurrahīm (24–26.04.1430./20–22.04.2009.). "Al-Muškil min ḥadiṭ naz' al-walad bayna ad-dalāla al-warrāṭiyya wa al-fiqhiyya". *As-Sunna an-nabawiyya bayna dawābīṭ al-fahm as-sadiḍ wa mutaṭallibāt at-tağdid*. Četvrta međunarodna naučna konferencija. Dva toma. Dubai: Kulliyā ad-dirāsā al-islāmiyya wa al-'arabiyya.
- Mujakić, Suada (2009). *Trudnoća i dojenje*. Bužim: Ilum.
- Naysābūri (al-), Muslim b. al-Ḥağğāğ (2015). *Muslimova zbirka hadisa s komentarom*. S arapskog preveli i prokomentirali: Šefik Kurdić i Semir Rebronja. Osam tomova. Zenica – Novi Pazar: Islamski pedagoški fakultet – Centar za proučavanje orijentalne kulture i civilizacije.
- Rahmāni, Ibrahim i As-Sa'id Abḥati (1938/2017). "Ḥuqūq at-tifl fi al-islām min al-wilāda ilā al-bulūğ". *Mağalla ad-dirāsāt al-fiqhiyya wa al-qaḍāiyya*, br. 4.
- Sadler, Thomas W. (2019). *Langman's medical embryology*. 14. izd. Filadelfija: Wolters Kluwer.
- Šalih, Ḥalid Muḥammad (2011). *Aḥkām al-ḥaml fi aš-šari'a al-islāmiyya*. Egipat: Dār al-kutub al-qānūniyya – Dār šatā li an-našr wa al-barmağiyāt.
- Sidžistani (es-), Ebu Davud Sulejman b. el-Es'as (2012). *Sunen Ebu Davuda*. S arapskog preveo i prokomentirao: Mahmut Karalić. Sedam tomova. Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Smith, Richard J. (2008). *Fathoming the Cosmos and Ordering the World*. Sarlottsвил i London: University of Virginia Press.
- Tahir, Muhammad i Muhammad Tahir Tahir Khalily (2016). "Factors Affecting Prenatal Development: An Analysis from the Sunnah and Contemporary Psychology". *Research Journal Al Baṣīrah*, vol. V, br. 2.
- Tirmizi (et-), Ebu 'Isa (1999). *Tirmizijin džami'-sunen – Tirmizijina zbirka hadisa*. S arapskog preveo i prokomentirao: Mahmut Karalić. Sedam tomova. Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.

الموجز

مرحلة ما قبل الولادة من حياة الإنسان في السنة النبوية

فاضل ماليوكي

يتحدث هذا المقال عن مرحلة ما قبل الولادة من حياة الإنسان في ضوء موروث السنة النبوية. ويتكون المقال من قسمين، الأول يتحدث عن التوجيهات النبوية المتعلقة بهذه المرحلة، والتي تم تصنيفها في توجيهات عامة وخاصة. أما الجزء الثاني فيحلل موضوع النقاش من الناحية العلمية. توجد عدة أحاديث نبوية تصف العمليات الفسيولوجية التي تدور في مرحلة ما قبل الولادة، واليوم تُشرح هذه الأحاديث في ضوء الحقائق العلمية، مما يؤكد إعجاز السنة النبوية.

الكلمات الرئيسية: السنة النبوية، الحديث، مرحلة ما قبل الولادة، الجنين.

Summary

PRE-NATAL PHASE OF HUMAN LIFE
IN THE SUNNAH

Fadilj Maljoki

This article relates about the pre-natal phase of human life in the light of Messenger's legacy. It comprises of two parts. The first part discusses Messenger's teachings regarding the topic. These teachings are further classified into general directions and specific instructions. The other part of the article offers a scientific analysis of the subject matter. In fact, there is a number of traditions speaking of the physiological processes that occur in the pre-natal phase of life. These traditions are interpreted today in the light of scientific evidence and are also used as an argument in claims about the supernatural origin of the Sunnah.

Keywords: the Sunnah, Hadith, pre-natal phase, embryo, foetus

EL-GAZALI I FILOZOFI U OČIMA OSMANLIJA

Haris DUBRAVAC
El-Kalem
dubravacharis@gmail.com

SAŽETAK: U ovom radu se predstavlja prilično zanemarena tumačenjska tradicija u okviru islamske filozofije – osmanski pristup raspravi između Ebu Hamida el-Gazalija i filozofa. Najprije se govori općenito o prenebregavanju osmanskih intelektualnih doprinosa, tj., povijesnoj pozadini, a zatim o započinjanju spomenute tumačenjske tradicije posredstvom inicijative sultana Mehmeda II. Kasnije se tretira dugi lanac komentara koji su iznjedrili kritičke uvide u ranije rasprave glede filozofskih pregnuća. Potom se konkretnije osvrće na komentar Hodžazadea i 'Ala'uddina et-Tusija, kao i na kritički odnos spram El-Gazalija. Također, ukazuje se na potpuno odsustvo Ibn Rušda iz predmetnih rasprava. Osmanski autori nisu zasnivali svoje napore na pukom prihvaćanju El-Gazalijevih gledišta i argumenata, već su umjesto toga naglašavali nedovoljno potkrijepljene stavove i kritikovali njegove tvrdnje kad su uvidjeli proturječja u njima. Oni se nisu prvenstveno zanimali za izgradnju novih filozofskih sistema ili teorija, već za razumijevanje, proširivanje i detaljniji pristup već postojećim idejama.

Ključne riječi: El-Gazali, osmanski filozofi, sultan Mehmed II, Hodžazade, 'Ala'uddin et-Tusi, Ibn Rušd

Zanemarivanje osmanskih intelektualnih doprinosa – povijesna pozadina

Doprinos klasičnih osmanskih mislilaca islamskoj intelektualnoj povijesti se uveliko zapostavlja u modernim i savremenim studijama. Istraživači koji pišu o ovom pitanju općenito preskaču jedan period i prelaze na 19. i 20. stoljeće kad se racionalizam ponovo pojavio kao moderni diskurs muslimanskog religijskog pisanja. Ti pristupi previđaju jednu

važnu fazu ove rasprave, tj., literaturu koju su napisali osmanski učenjaci 15. i 16. stoljeća. Ta osmanska djela ne predstavljaju tek puka ponavljanja ranijeg naslijeđa, već predstavljaju primjere kritičke analize i dubokog uvida. (Özervarlı, 2015, 375)

Proučavaoci islamskih studija umnogome zanemaruju dugo razdoblje osmanske intelektualne i religijske povijesti, posebno zbog raširene predrasude da je islamska civilizacija propadala nakon 13.

stoljeća. Neki savremeni istraživači zauzimaju novi pristup naglašavajući važnost intelektualnih napora nakon 12. stoljeća ne samo među šiitskim učenjacima, već i u sunnitskom osmanskom okruženju.¹

Kad se vratimo nešto ranije u povijest, vidimo da se i u predosmanskom okruženju razvijao bogat intelektualni život. Učenjaci i arapskog i srednjoazijskog/perzijskog porijekla, uključujući poznatog mističkog mislioca Dželaluddina er-Rumija (u. 1273) našli su sigurno

¹ Dimitri Gutas ističe da bi možda razdoblje takozvane arapske filozofije nakon mongolske najezde, koje je jedva istraženo, moglo biti prepoznato kao njeno zlatno doba. On također naglašava da uvođenje ibnsinaovskog aristotelijanizma u šiitsko mišljenje nije bio izuzetak, već je i sunnitska tradicija

podjednako bila otvorena prema filozofiji i naukama, uključujući i stoljeća u kojima je vrhunila osmanska civilizacija. George Saliba kazuje o misliocima iz kasnog 13. stoljeća u svojoj povijesti takozvane arapske astronomije da takav nivo prefinjenosti u astronomskim istraživanjima nije bio poznat u

ranijim vijekovima, a njena prefinjenost i originalnost nas trebaju nagnati da ponovno razmotrimo općenitu odliku ovog razdoblja kao doba nazatka. On također treba podstaknuti istraživanje u drugim poljima da bi doznali da li se može uspostaviti slična prefinjenost. (Özervarlı, 2015, 377)

pristanište u Anadoliji (tada zvanom *biladu'r-Rum*) nakon mongolske katastrofalne najezde u Perziji, Iraku, Šamu i Egiptu. Sadruddin el-Konevi (u. 1256), Siradžuddin el-Urmevi (u. 1283) i Kutbuddin eš-Širazi (u. 1311) bili su utjecajni učenjaci koji su podučavali u prijedmanskim anadolskim medresama. Druge dobro poznate ličnosti, kao što su 'Abdullatif el-Bagdadi (u. 1231) i Esiruddin el-Ebheri (u. 1265), također su putovali u Anadoliju, provodeći dio života u različitim anadolijskim gradovima. Štaviše, useljavanjem matematičara-astronoma Alija Kuščua u Istanbul u 15. stoljeću, naučna produkcija Semerkanda i njegovih okolnih škola se kasnije, djelimično, preselila u osmanske zemlje. I Davud Kajseri (u. 1350) i Mulla Fenari (u. 1431), spajajući filozofiju s teološkim i mističkim mišljenjem, pokazali su tradicionalne korijene anadolijske učenjačke kulture te su predstavili eklektički oblik osmanskog klasičnog mišljenja (Özervarlı, 2015, 380), što će se primijetiti i kasnije u toku ovog rada.

Prva karika u lancu komentara

Da bismo razumjeli pobude koje stoje iza razvijanja osmanske tumačenjske tradicije u filozofiji, prije svega treba reći da je ambicija osmanskog sultana Mehmeda II el-Fatih bila uspostaviti središte učenja u novom glavnom gradu Konstantinopolju, privlačeći učenjake iz cijelog muslimanskog svijeta kao i sa Zapada, posebno iz Venecije; kao takvi, njegovi naponi se mogu usporediti s naporima abasijskog halife El-Me'muna oko *Bejtü'l-Hikme* i dobro poznatog projekta Nizamija-medrese kasnijeg seldžučkog vezira Nizamul-Mulka. Tašköprizade (u. 1561) ukazuje na druge primjere učenjačkih rasprava koje je podržavao sultan El-Fatih, naprimjer između Hodžazadea i Mulla Zejreka o dokazima Božije jednoće (*tevhid*). (Özervarlı, 2015, 381–2)

Da bi ubrzao učenjačko djelovanje, sultan Mehmed II je:

1. poručio prijepise poznatih filozofskih i naučnih tekstova (naprimjer, prijepis Ibn Sinaovog djela *Eš-Šifa'*, Suhraverdijeve knjige *Hikmetul-işrak*, djela *Tabrirul-uklidis* autora Nasiruddina Tusija i Ibn Kemmunin *Şerhut-telvihat*),
2. naredio da se napišu novi tekstovi i
3. priređivao rasprave. El-Fatihova zamisao da Et-Tusi i Hodžazade napišu komentar na poznati filozofski tekst kakav je El-Gazalijev *Tehafut*, spaja sva tri spomenuta elementa njegova pokroviteljstva u jedan. (Lit, 2015, 379)

Konkretnije, kad je u pitanju rasprava o El-Gazalijevom *Tehafutu*, Katib Çelebi (u. 1657), sažimajući izvješće Tašköprizadea, zapisuje:

“Sultan Mehmed II je naredio [...] Hodžazadeu i 'Ala'uddinu et-Tusiju [...] da napišu knjigu o svom sudu u vezi s raspravom između *Tehafuta* Imama [el-Gazalija] i filozofa. Hodžazade ju je napisao za četiri mjeseca, a Et-Tusi za šest. Odabrali su Hodžazadeovu knjigu, a ne Et-Tusijevu. Obojica su od Sultana dobili po 10.000 dirhema, ali je Hodžazade dobio i dragocjenu hrku. To je bio razlog odlaska Et-Tusija u Perziju”. (Lit, 2015, 375)

Prema izvješću Tašköprizadea i Katiba Çelebija, primjerak Hodžazadeovog komentara na *Tehafut* je bio predstavljen čuvenom perzijskom misliocu Dželaluddinu ed-Devvaniju (u. 1502), koji je izrazio svoje zadovoljstvo i divljenje nakon što ga je pregledao. (Özervarlı, 2015, 383)

Također je upadljivo da, iako se od Hodžazadea i Et-Tusija tražilo da napišu knjigu prema El-Gazalijevoj metodi odnosno stilu, oni su razvili nove argumente i čak su se u nekim slučajevima razilazili s njegovim stanovištima. Otuda je jasno da se u osmanskim *Tehafutima* od Hodžazadea i Et-Tusija, te pored toga kasnijim komentarima od

drugih, istražuju pristupi i filozofa i El-Gazalija, zauzimajući strane u pogledu svakog pitanja, pa se ponekad ne slažući ni s jednom stranom. Ipak su Osmanlije pripadale razdoblju kad su, kako smo već naglasili, filozofija i teologija gotovo bile spojene. U tom smislu, Ibn Tejmijje – hanbelijski mislilac, bio je nepodoban u širem hanefijsko-maturidijskom osmanskim intelektualnom okruženju, jer je to intelektualno podneblje, na koje su uglavnom utjecale srednjoazijske i perzijske škole mišljenja, spajalo filozofske, teološke ali i mističke tradicije islama. (Özervarlı, 2015, 386–7)

Iz ovoga vidimo da se nije smatralo kako je filozofija ili intelektualno mišljenje općenito doživjelo El-Gazalijev smrtonosni udarac kao što nekad misle moderni proučavaoci. To da se rasprava između El-Gazalija i 'filozofa' treba propitivati i da za to propitivanje nije određen jedan već dva intelektualca, pokazuje da je ta rasprava bila daleko od ugovorene te da su obje strane smatrane vjerodostojnim. Čini se da nije jasno čak ni koje je tačno El-Gazalijevo stajalište bilo vezano za 'filozofiju'. Naprimjer, veliki polimat Dželaluddin es-Sujuti – egipatski savremenik Hodžazadea i Tusija, dvaput je promijenio svoj stav spram El-Gazalijevog mišljenja o logici, prvo tvrdeći da je El-Gazali bio naklonjen logici, zatim kazujući da je El-Gazali vidio praktičnu korist u logici i na kraju zaključujući da joj se El-Gazali zapravo suprotstavljao. (Lit, 2015, 376)

Dugi lanac komentara

Dva glavna činioca obilježila su osmansku bliskost s *Tehafutom*:

1. Postklasično nastojanje da se zbliže filozofija i teologija, počevši od 11. stoljeća pa naovamo (sa seldžučkom uspostavom Nizamija-medresa u nekim iračkim i iranskim gradovima).
2. Anadolijsko okružje, koje je ohrabralo međudjelovanje različitih škola. Bivajući u velikoj mjeri pod utjecajem tumačenjskih i jezikoslovnih vještina od

učenjakā iz 14. stoljeća, osmanski mislioci iz 15. i 16. stoljeća živahno su se uključivali u široku lepezu mišljenja između teologije i filozofije. Što je još zanimljivije, oživjeli su davno zaboravljenu tradiciju rasprava vezanih za *Tehafut*. (Özervarli, 2015, 379)

Ni tema “borba s filozofima” niti El-Gazalijev tekst star četiri vijeka nisu polazišta koja bi neki osmanski autor izabrao za pisanje knjige o *Tehafutu*. On bi se mnogo više zanimao za usavršavanje filozofsko-teološkog sistema kasnijeg eš'arizma. (Shihadeh, 2011, 141) Uz to El-Gazalijevo prenošenje filozofskog diskursa u islamske discipline je slično El-Eš'arijevom prenošenju mu'teziljske kelamske metodologije u sunnijske škole. (Özervarli, 2015, 378)

Kad su posrijedi autori komentara *Tehafuta*, L. W. C. van Lit je pronašao da se spominje osam različitih komentatora, ali je uspio utvrditi da je samo od njih trojice sačuvano djelo. Šejhul-islam Ibn Kemal-paša (u. 1534) ili Kemalpaşazade, jedan od najpoznatijih intelektualaca u osmanskoj povijesti, zaokupio se komentarima *Tehafuta*, što samo po sebi govori u prilog njihovoj važnosti. Naravno, ni on ne ispoljava svijest o postojanju Ibn Rušdovog komentara. (Lit, 2015, 380)

Iako se ovi tekstovi nazivaju komentarima, oni nemaju oblik komentara u kojima se tumači red po red. Tek kad se udubimo u nivo odlomaka i rečenica, nalazimo malo ili nimalo tekstualne podudarnosti između bilo kojeg od dva osmanska teksta i El-Gazalijevog *Tehafuta*. U pogledu njihovog sadržaja, ovi komentari ne pružaju objašnjavajuće opaske na El-Gazalijev tekst, već usklađuju raspravu o temama koje spominje El-Gazali sa standardima njihovog vremena. Asad Ahmed zapazila da komentatori redovno uzimaju i biraju koje će dijelove izvornog teksta komentarisati, a koje neće te da ove izbore ne usmjeravaju potrebe izvornog teksta već diskurs iz vremena komentatora. (Lit, 2015, 382–3)

Mnogi komentari na tekstove *Tehafuta* otkrivaju važna razjašnjenja i ponovna tumačenja od njihovih autora. Autori klasičnih komentara tvrdili su da je komentatorsko pisanje bio jedan od načina da se pristupi filozofiji, pa su samim time komentari predstavljali važnu sponu u povijesti mišljenja. Osmanski tekstovi nisu uvijek bili komentari, već i neovisne poslanice o različitim temama, kao što su egzistencija/neegzistencija, nužnost/kontingencija, supstancije i svojstva itd. (Özervarli, 2015, 380–1)

Hodžazade i 'Ala'uddin pišući svoje knjige na zahtjev sultana El-Fatiha su, izgleda, uspostavili novi, osmanski intelektualni diskurs. Osmanski autori ne navode El-Gazalija cjelovito, jer nisu bili toliko zaokupljeni samim njegovim tekstom. Štaviše, kad god Hodžazade navodi El-Gazalija, to je samo zato da ga može pobijati. Nijedan osmanski komentar ne pokazuje traga Ibn Rušdovom komentaru, na što ćemo se kasnije osvrnuti. Primjetno je da su se Hodžazade i 'Ala'uddin najviše koristili izvorima koje su vjerovatno čitali tokom razdoblja kad su bili učenici (tekstovima autora poput El-Džurdžanija i El-Teftazanija), što govori da je njihova metoda bila pokušaj da se osavremene rasprave koje je El-Gazali doveo do nivoa znanja što im je bilo dostupno. (Lit, 2015, 406)

Hodžazade vs. Et-Tusi

Et-Tusi mnogo izravnije iskazuje svoje mišljenje od Hodžazade. Kad je posrijedi uvodni dio, Hodžazade je pokušao dati sažet uvod, tek dajući ideju o tome kako i zašto je napisano njegovo djelo te o čemu će biti ostatak knjige. 'Ala'uddin također čini isto, ali on ide dalje pružajući jasniju ideju o tome kako on misli da se razum i Objava međusobno nadopunjavaju. U nekom smislu nudi filozofiju religije u svom uvodu. Zapravo, on se posve upadljivo udaljava od El-Gazalija tvrdeći da neslaganje po

pitanju Božijeg poznavanja partikularija ne spada u nevjerstvo (*kufir*). Hodžazade se isto tako udaljava od El-Gazalijevog gledišta, ali se priklanja konzervativnijem stajalištu. On tvrdi da je njegova namjera prvo prenijeti šta filozofi misle i na šta El-Gazali odgovara, a zatim oboje odbaciti (*ubtiluba*). Hodžazade započinje svoj tekst kazujući da su razum ('*akl*) i Objava (*nakl*) podudarni, te da je traganje za znanjem pohvalno. U nastavku objašnjava kako se dijele nauke, slijedeći uglavnom standardan pristup koji je blizak Ibn Sinaovoj podjeli. (Lit, 2015, 388, 405)

Rečeno je da je Hodžazade konzervativniji jer želi odbaciti i fiziku i metafiziku, dočim je El-Gazali napisao na početku svoje knjige da je želio pokazati “proturječnost njihovih riječi u pitanjima vezanim za metafiziku” a ne metafiziku i fiziku. S druge strane, 'Ala'uddin se nije želio ograničiti samo na dokazivanje grešaka kod filozofa. Radije, kako kaže, on će ukazati na ono u čemu su pogriješili u dokazima, a ako su određene tvrdnje istinite, dokazati ih iz različitih vidova. To je zato što su prema njemu neke tvrdnje filozofa istinite, premda ih možda nisu dokazali ispravno. Ovo zaključuje govoreći da “to pretjerivanje u njihovim gledištima jeste samo zbog slijepog slijedenja (*mudžerred taklid*), a ne zbog ispravnog dokaza”. (Lit, 2015, 389)

Hodžazade dodaje dva poglavlja El-Gazalijevim izvornim poglavljima kojih ima dvadeset, uvodeći novo poglavlje o Nužnom po Sebi (*mudžib bi zatibi*) i dijeleći raspravu o božanskim svojstvima na dva odvojena poglavlja. Kemalpaşazade je komentirao Hodžazadeova poglavlja selektivno, baveći se sa samo petnaest; Muhjiddin Muhammed b. 'Ali Karabaği (u. 1535) je, pak, razmatrao samo dvanaest. 'Ala'uddin et-Tusi je dodao općenita epistemološka pitanja petnaestom poglavljju, koje je o božanskom znanju. Hodžazade i Tusi tvrde da zasnivaju svoje analize na dokazima, bez predrasude prema filozofima. (Özervarli, 2015, 389)

Ako se usporede 'Ala'uddinovi i El-Gazalijevi naslovi poglavlja, bit će primjetno da je 'Ala'uddin bližu temu koje El-Gazali bira. Međutim, on uzima sebi slobodu da ih drugačije iskaže na pozitivniji način. Najzanimljivija je razlika u 10. poglavlju. U El-Gazalijevom tekstu to je veoma kratko poglavlje. 'Ala'uddin koristi priliku da se udalji od El-Gazalijeve teme te da razmotri pojam znanja, kao uvod u naredna tri poglavlja o Božijem znanju. Kod Hodžazadea, način izražavanja u naslovima poglavlja je bliži El-Gazalijevom. Jedina stvarna razlika je u preuređenju i dodavanju nekih poglavlja. Hodžazade je jednostavno izbacio 10. poglavlje u cjelini te je produžio izravno do 11. Prema tome, Hodžazade je dodao tri poglavlja, a odstranio jedno, povećavajući svoj komentar za dva poglavlja. (Lit, 2015, 387)

Stavljajući 'Božije znanje' pod kišobran 'Božijih svojstava', 'Ala'uddin ovu raspravu postavlja kao potkategoriju različitu od rasprave o vječnosti ili stvorenosti svijeta i rasprave o tjelesnom proživljenju. On čak dodaje da se neki religijski učenjaci slažu s filozofima o Božijim svojstvima. Stoga se za 'Ala'uddina rasprava o Božijim svojstvima ne bi trebala prekidati pravnim propisom za nevjerstvo. No, zarad poštenog razumijevanja, ipak treba kazati da 'Ala'uddin otvoreno proglašava filozofe nevjernicima (*nukeffirubum*), ne samo zbog njihovog poricanja stvorenosti svijeta i tjelesnog proživljenja, već i zbog toga što niječu da Bog poznaje partikularije. Kako god, njegovi naponi da promijeni najvažniji dio El-Gazalijevog uvoda, navodeći one razloge koji ih čine nevjernicima, ostaju značajni. (Lit, 2015, 392–3)

Kad je u pitanju Ibn Sinaov utjecaj, Osmanlije nisu vidjele ništa neobično u korištenju filozofske podjele na nužna i vremenska bića za vlastite komentare na *Tehafut*. Hodžazade odbacuje gledišta i argumente protiv Ibn Sinaa. On nije vidio nikakvo otvoreno proturječje između Ibn Sinaovog stajališta i

načelā islamskog mišljenja, ističući da su se neki teolozi iz kasnijeg razdoblja slagali s Ibn Sinaom oko pitanja esencije i egzistencije. Ipak je *Hidajetul-bikmeħ* od El-Ebherija bila najpopularnija knjiga o filozofiji među Osmanlijama, a ona uključuje pitanja o logici, fizici i metafizici, slijedeći ibnsinaovski sistem mišljenja. (Özerverli, 2015, 385, 395–6)

Što se tiče činjenice da je Hodžazade svojim komentarom pobijedio 'Ala'uddina, trebalo bi u potpunosti procijeniti njihova djela kako bi se ocijenilo da li je ta pobjeda bila zaslužena. Sve što se može reći na osnovu tri poglavlja o Božijem znanju jeste da je Hodžazadeov tekst u ključnim tačkama strožiji, te da uključuje i izravne prigovore El-Gazaliju (dok 'Ala'uddin niti jednom ne navodi El-Gazalija, a kamoli da raspravlja o njegovim argumentima). Ove dvije činjenice bi lahko mogle biti razlog zašto je Hodžazade odnio pobjedu i zašto je njegov tekst ostao predmet glosa u narednim stoljećima. (Lit, 2011, 121)

Hodžazade uključuje više građe u svojim poglavljima te odaje čvrst filozofski dojam, pa bi možda u ovom obziru trebali tražiti razlog što su Osmanlije dale prednost njegovom tekstu nad 'Ala'uddinovim. (Lit, 2015, 407)

Osmanlije vs. El-Gazali

Sad ćemo se ukratko osvrnuti na odnos osmanskih komentatora prema autoru *Tehafuta*. Et-Tusi upotrebljava izrazito nježniji jezik prema filozofima, posebno kad se uspoređi s Hodžazadeovim; potonji, kao što će se vidjeti, uključuje izrazitiju kritiku El-Gazalija, ponekad opisujući El-Gazalijeve argumente "beznačajnim" (*lejse bi-sef*). Kemalpaşazade, sa svoje strane, jeste zapanjen što se u Hodžazadeovoj knjizi kritizira El-Gazali umjesto filozofā. Ova začuđenost je sigurno izazvala Kemalpaşazadeovu spekulaciju o tome da li je Hodžazade napisao svoj komentar na *Tehafut* da bi kritikovao filozofe ili, radije, samog El-Gazalija. Hodžazade se

ne slaže s El-Gazalijem o pitanju boje, vječnosti svijeta i mogućnosti da Bog poznaje partikularije. Hodžazade također kritizira El-Gazalija jer je pogrešno predstavio Ibn Sinaove ideje te odbacuje *tekfir* usmjeren protiv Ibn Sinaa, što je smatrao neopravdanim i ekstremnim. (Özerverli, 2015, 390–1)

Osmanlijski učenjaci koriste blaži jezik od El-Gazalija kad spominju filozofe. Naprimjer, Et-Tusi uključuje većinu filozofskih gledišta unutar djelokruga tumačenja. Neka neslaganja između filozofā i teologā su samo terminološka i nazivna. Et-Tusi je sklon smatrati El-Gazalijevu optužbu za bogohuljenje spornom, budući da je broj različitih pristupa tom navodu potkrijepio nepostojanje jednoglasnosti. Hodžazade kritikuje neke El-Gazalijeve argumente u vezi s pitanjem predvječnosti, te naglašava da prvenstvo Boga u odnosu na univerzum suštinski ne zahtijeva ni predvječnost Boga ni univerzuma niti nastanak univerzuma u vremenu. Kemalpaşazade, u svojoj glosi na Hodžazadeov komentar, simpatično ukazuje na Et-Tusijeve gornje opaske, navodeći da, iako ljudi masovno optužuju filozofe za bogohuljenje, ta osuda nije bila sveopćenita. (Özerverli, 2015, 392)

Ova otvorenost osmanskih autora pokazuje njihovo relativno stajalište u pogledu El-Gazalijevih optužbi ali i nastojanje da ih prerade posredstvom jezikoslovnih i tumačenjskih metoda. (Özerverli, 2015, 393) Tako 'Ala'uddin objašnjava da neće slijepo slijediti (*bi-tarikit-taklid*) El-Gazalija, iako će usvojiti njegov pristup i metod. Također, 'Ala'uddin je u svom izražavanju o prvenstvu razuma nad očiglednim značenjem Objave nepokolebljiviji i izravniji od El-Gazalija. (Lit, 2015, 390–1)

Vrijedi istaći da su osmanski tekstovi daleko napredniji i detaljniji od El-Gazalijevog. U cjelini uzevši, diskurs se izdigao daleko iznad nivoa koji je vladao u 11. stoljeću kad je El-Gazali pisao, pa se čini da su i Hodžazade i Et-Tusi odlučili da se ne vraćaju na rasprave iz tog vremena, već da usklade rasprave o

problemima koje je El-Gazali uključio u svoj *Tehafut* sa standardima 15. stoljeća. Hodžazade nabrajajući navodi jedan ili dva retka iz El-Gazalijevog teksta, pa zatim nastavlja kritikovati ga u prilično nemilosrdnom stilu. Hodžazadeov oštri kritičizam El-Gazalija jeste dodatni dokaz za razvoj islamskog diskursa između 11. i 15. stoljeća. Sudeći po uvodima, 'Ala'uddin je izgleda više cijenio filozofiju dok je Hodžazade pokazao veću odlučnost da odbaci korištenje filozofije u pitanjima koja pripadaju religijskoj dogmi. Hodžazade želi uvjeriti svoje čitaoce da se ne bi trebali vraćati na nivo rasprave iz El-Gazalijevog vaktā, već da se trebaju uzdignuti na nivo rasprave iz Hodžazadeovog vremena. (Lit, 2015, 393) Tradicija filozofske teologije je iskusila ogromne razvoje očite, naprimjer, u terminologiji i složenosti argumenata. Hodžazade je oštro kritikovao El-Gazalija, opisujući argumente koji pripadaju Četvrtoj raspravi njegova *Tehafuta* kao "neosnovane" (*bašf*). (Shihadeh, 2011, 142)

Hodžazade povremeno prigovara El-Gazaliju da ne izlaže određeni dokaz u skladu s onim kako su filozofi mislili o njemu. Lit smatra da je Hodžazade bio nepristrasni istraživač koji pokazuje jače i slabije strane različitih gledišta, zapravo, on ne zaključuje svoju knjigu konačnim sudom. (Lit, 2015, 400, 402)

Iako Hodžazade u svojoj raspravi o dokazima filozofā za Božiju egzistenciju odbacuje sve prigovore koje je uputio El-Gazali, ipak u potpunosti prihvaća njegov pristup. On odbacuje dva prigovora koja El-Gazali predstavlja da bi poništio argumente filozofā, te predlaže zamjenski prigovor da bi opovrgnuo isti argument na isti način. Premda Hodžazade odbacuje sve prigovore koje El-Gazali izlaže protiv argumenta iz kontingencije za egzistenciju Prvog načela, naročito protiv postavke da je beskonačni regres uzrokā nezamisliv, on ipak potpuno preuzima njegove šire ciljeve i dijalektički pristup. To daje utisak da je ta Hodžazadeova rasprava bila suštinski kritička prerada Četvrte rasprave iz El-Gazalijevog *Tehafuta*. (Shihadeh, 2011, 145–6, 161)

Odsustvo Ibn Rušda

Zanimljivo je da osmanski autori koji su pisali o *Tehafutu* ne spominju Ibn Rušdov napad na El-Gazalija – *Tehafutu't-Tehafut*. Ustvari, prema osmanskim prenosiocima događaja vezanog za *Tehafut*, svrha Hodžazadeovog i Tusijevog zadatka je bila da se opredijele za El-Gazalija ili filozofe, zanemarujući Ibn Rušdovu kritiku istog naslova. Štaviše, ne spominje se niti navodi Ibn Rušd u bilo kojim od tih osmanskih komentara na *Tehafut*. Ovi komentari ne spominju ni El-Kindija niti El-Farabija, ali je to razumljivo, s obzirom na to da su u El-Gazalijevom *Tehafutu* meta škola i gledišta Ibn Sinaa. Jednako čudno je nepostojanje u osmanskim komentarima El-Gazalijevog djela *Mekasidul-felasifeh* – njegovog osnovnog uvoda u gledišta muslimanskih filozofa. (Özervarlı, 2015, 385–7)

Osmanski mislioci su, pak, bili povezani s naslijeđem Fahrudina er-Razija (u. 1209), s jedne, i Muhjiddina ibn el-Arebija (u. 1240) s druge strane. Uprkos povećanoj svjesnosti o Ibn Rušdovoj knjizi u polju usulu-l-fikha (*Bidajetu'l-mudžtehid*), rani osmanski izvori ne ukazuju na njegova filozofska djela. Međutim, kasnije u 17. st., poznata bibliografija Katiba Çelebija – *Keşfu-z-zunun*, sadrži jedan navod iz Ibn Rušdovog *Tehafutu't-Tehafuta*. Zapravo, pretkraj njegove odrednice o El-Gazalijevom *Tehafutu* u kojoj detaljno opisuje ovo El-Gazalijevo djelo, Çelebi spominje Ibn Rušdovo pobijanje, navodeći početak i kraj Ibn Rušdovog teksta. To što se ovako mali broj mogao naći među hrpom prijepisā El-Gazalijevog *Tehafuta*, daje jasnu sliku Ibn Rušdovog neznatnog utjecaja na osmansko mišljenje, barem u pogledu rasprave o *Tehafutu*. Osmanski mislioci koji su istraživali i ukazivali na filozofska djela Ibn Rušda ipak se mogu naći, iako pripadaju kasnijem razdoblju, kao što je Janjali Es'ad-efendi (u. 1731), koji je među Osmanlijama bio poznat kao Treći učitelj (*el-mu'allim es-salis*). (Özervarlı, 2015, 388–9)

El-Gazalijev *Tehafut* je u osmanskoj državi od 15. do 18. stoljeća nadahnuo malu komentatorsku tradiciju od desetak tekstova koji nemaju nikakve veze s Ibn Rušdovim *Tehafutu't-Tehafutom*. Lit pokazuje kako je jedno pogrešno tumačenje uspjelo preživjeti do dana današnjeg, naime, da je Hodžazade bio jedini osmanski komentator *Tehafuta* te da nije komentarisao El-Gazalijev tekst već Ibn Rušdov komentar. Komentari nakon Hodžazadea su zanemarivani te se za dvojicu najranijih osmanskih komentatora govorilo da su komentarisali i El-Gazalija i Ibn Rušda, umjesto samo El-Gazalija. Oba teksta se vežu samo za El-Gazalijev. I glose na Hodžazadeovo djelo jednako tako ne spominju Ibn Rušda. Neki su pogrešno tvrdili da je sultan Mehmed II el-Fatih tražio od Et-Tusija i Hodžazadea da presude između El-Gazalija i Ibn Rušda. Još su nevjerojatnije tvrdnje, ne samo da je Hodžazade napisao komentar na Ibn Rušda već da nakon Ibn Rušda i Hodžazadea nema drugih komentara. (Lit, 2015, 369–70, 372–3) I na bosanskom jeziku su se prenijele ove pogrešne tvrdnje vezane za uključenost Ibn Rušda u osmanske rasprave. (El-Iraki, 1987, 28)

Zaključak

Osmanski autori nisu zasnovali svoje napore na pukom prihvaćanju El-Gazalijevih gledišta i argumenata, već su umjesto toga načinili pažljive razlike, naglašavajući nedovoljno potkrijepljene stavove i kritikujući njegove tvrdnje kad su vidjeli proturječja. Oni se nisu prvenstveno zanimali za izgradnju novih filozofskih sistema ili teorija, već za razumijevanje, proširivanje i detaljniji pristup već postojećim idejama. Njihovo filozofsko djelovanje – tumačenje, ocjenjivanje te spajanje već postojeće građe – doprinijelo je obnovi, oživljavanju i prenošenju mišljenja kasnijim razdobljima. (Özervarlı, 2015, 397)

Poglavlja o Božijem znanju od osmanskih učenjaka ne razvijaju toliko teološku raspravu o tome šta

Bog zna, već filozofsku raspravu o tome šta je znanje, dok Bog biva samo primjer. Lit uviđa da veliki dijelovi njihovih tekstova predstavljaju prilagodbe tekstova koje su napisali učenjaci stoljeće prije njih. Najčešće su koristili tekstove El-Isfahanija (u. 1348), El-Idžija (u. 1355), Kutbuddina er-Razija (u. 1364) i El-Džurdžanija (u. 1413). Poznati izuzetak je Fahrudin er-Razi (u. 1209) čijim su se spisima okoristili osmanski učenjaci, a koji je živio ne jedno već tri stoljeća prije njih. Tako, mimo svojih neposrednih prethodnika, našli su u Fahrudinu er-Raziju (a ne u El-Gazaliju) intelektualca

čije spise su smatrali klasičnim djelima, vrijednim da ih pripoje svojim tekstovima. (Lit, 2015, 394)

Karabaği se slagao s Ibn Sinaom i filozofima o poistovjećivanju esencije i egzistencije. To poistovjećivanje, tvrdi on, zapravo radije podržava islamsko učenje apsolutnog jedinstva Božijeg nego što mu protivrječi; stoga nema razloga da se u tom smislu suprotstavlja filozofima i Ibn Sinau. Ukratko, istražujući osmanske tekstove i njihove doprinose ovom slučaju o kojem se dugo raspravljalo, postaje jasno da su Osmanlije došle do vlastitih

kritičkih i izvornih zaključaka. (Özervarlı, 2015, 396)

Jasno je da su osmanski učenjaci zauzeli prefinjeni pristup prema El-Gazalijevoj knjizi. Razmatrajući to, ova faza islamske intelektualne povijesti ne predstavlja prekid, već nastavak islamske filozofske baštine. (Özervarlı, 2015, 391) Iako je račvanje između *mutekellima* i *fejlesufa* bilo i dalje prisutno u filozofskoj i teološkoj literaturi tog razdoblja, ono je bilo prvenstveno od teološkog značaja, a stvarna napetost između ta dva toka je bila stvar prošlog vremena. (Shihadeh, 2011, 146)

Literatura

El-Iraki, M. Atif (1987). "Samounište-nje filozofa" od El-Gazalija i uticaj ovog djela na polju filozofske spekulacije. Preveo s arapskog jezika Abdulah Čelebić. *Islamska misao: časopis za islamske znanosti i praksu*, 9(103), 24–8.

Lit, L. W. C. van (2011). Two Ottoman Intellectuals on the Issue of God's Knowledge: Khojazada and 'Ala' al-Din al-Tusi [neobjavljeni master rad]. McGill University.

Lit, L. W. C. van (2015). An Ottoman Commentary Tradition on Ghazali's *Tahafut al-falasifa*. Preliminary Observation. *Oriens: Journal of Philosophy, Theology and Science in Islamic Societies*, 43(3/4), 368–413.

Özervarlı, M. S. (2015). Arbitrating between al-Ghazali and the Philosophers: The *Tahafut* Commentaries in the Ottoman Intellectual Context. U: G. Tamer (ur.), *Islam and*

Rationality: The Impact of al-Ghazali. Papers Collected on His 900th Anniversary (sv. 1, str. 375–97). Brill.

Shihadeh, A. (2011). Khojazada on Ghazali's Criticism of the Philosophers' Proof of the Existence of God. U: T. Yücedoğru, O. Koloğlu, M. Kılavuz & K. Gömbeyaz (ur.), *International Symposium on Khojazada (22–24 October 2010 Bursa): Proceedings* (str. 141–61). Bursa Büyükşehir Belediyesi.

الموجز

الغزالي والفلاسفة في عيون العثمانيين

حارث دوبرافاتس

يستعرض هذا المقال التراث التفسيري ضمن إطار الفلسفة الإسلامية، المهمل نوعاً ما، والمقاربة العثمانية للمناظرات بين أبي حامد الغزالي والفلاسفة. يدور الحديث في البداية بشكل عام حول إهمال الإسهامات الفكرية العثمانية أو الخلفية التاريخية، ثم عن بداية التراث التفسيري المذكور، بمبادرة من السلطان محمد الثاني. ثم تتم معالجة سلسلة طويلة من التفسيرات التي أنتجت نظرات نقدية في المناظرات المبكرة بشأن الجهود الفلسفية، ثم يلتفت بشكل محدد إلى تفسيري خوجة زاده وعلاء الدين الطوسي، وإلى الموقف النقدي تجاه الغزالي. كما يشير إلى الغياب التام لابن رشد في المناظرات المذكورة. إن الكتاب العثمانيين لم يؤسسوا جهودهم على القبول التام بأراء الغزالي وحججه، بل أكدوا على افتقار آرائه للأدلة وانتقدوا مزاعمه عندما وجدوا فيها تناقضات. ولم يكن ضمن أولوياتهم إنشاء أنظمة فلسفية أو نظريات جديدة، بل كانوا مهتمين بفهم الأفكار الموجودة وتوسيعها ومقارنتها بشكل أكثر تفصيلاً. الكلمات الرئيسية: الغزالي، الفلاسفة العثمانيون، السلطان محمد الثاني، خوجة زاده، علاء الدين الطوسي، ابن رشد.

Summary

AL-GHAZĀLĪ AND THE PHILOSOPHERS
IN THE VIEW OF THE OTTOMANS

Haris Dubravac

This article presents a quite neglected interpretative tradition within the Islamic philosophy – the Ottoman perception of the debate between Abu Hamid al-Ghazālī and the philosophers. It first discusses the negligence of the Ottoman intellectual contributions in general, i.e. its historical background, and then it moves to the discussion about the above-mentioned tradition which was initiated by sultan Mehmed II. Then it analyzes the long chain of commentators who wrote critical insights into earlier discussions about philosophical achievements. Then the article offers a more specific review of the commentaries of Khojazadeh and 'Ala'uddin at-Tusi, and their critical views of al-Ghazālī. It also points out the complete absence of the mention of Ibn Rushd in these discussions. The Ottoman authors did not base their views on mere acceptance of al-Ghazālī's arguments, but rather they pointed out his insufficiently substantiated views and criticized contradictions in his arguments when found. Their primary goal was not to establish the new philosophic systems, but rather to have a more thorough approach towards understanding and expanding the existing ideas. *Keywords:* Al-Ghazālī, the Ottoman philosophers, sultan Mehmed II, Khojazadeh, 'Ala'uddin at-Tusi, Ibn Rushd

IZUČAVANJE ŠATIBIJE I SEDAM KIRA'ETA U BOSNI I HERCEGOVINI

Alija RAHMAN
Džamija Kralj Fahd Sarajevo
alijarahman81@gmail.com

SAŽETAK: Cilj ovog rada je bio istražiti rukopise *Šatibije* i referentne komentare na istu koji se nalaze u arhivi Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu. Rezultati istraživanja su nam ponudili odgovore na neka značajna pitanja poput: Zašto je u Bosni i Hercegovini umnogome više i češće zastupljeno izučavanje sedam mutevatir kira'eta nego li deset s jedne strane, i s druge, zašto je u odnosu na druga kira'etska djela prema kojima se kira'eti izučavaju, neuporedivo češće njihovo izučavanje preko *Šatibije*? Hod kroz ovo istraživanje nas je doveo do podataka o prvom poznatom kurra hafizu u Bosni i Hercegovini. Također, ukratko smo se osvrnuli na trenutno stanje i perspektive glede izučavanja *Šatibije* i kira'eta Kur'ana Časnog u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: *Šatibija, Gazi Husrev-begova biblioteka, rukopisi, kiraet, kurra hafiz*

Uvod

Izučavanje kira'etske nauke na akademskoj razini, kao i svake druge između ostaloga, jeste odraz sveukupne društvene, ekonomske, političke i duhovne zbilje i zrelosti društva. Odraz je to pozitivne ambijentalnosti zajednice. Zabilješke na sačuvanim rukopisima impliciraju očitu zainteresiranost i potrebitost ovdašnjih ulemanskih krugova za stručnom literaturom ovog tipa. Tu zainteresiranost potvrđuje i kontinuirano postojanje vrhunskih kurra hafiza – teorijskih i praktičnih poznavaoaca kira'etske nauke kroz minula vremena. Ovaj rad donosi uvid na dugi kontinuitet naučne živahnosti, propitkivanja i zagledanosti u znanstvene vrhove ovdašnjeg hafiza Kur'ana što se bez sumnje može tvrditi i u slučaju drugih znanstvenih usmjerenja. Na koncu, jasna je to slika kulturnih, društvenih

i obrazovnih obzorja jedne epohe u kojoj je uprkos nepovoljnijim infrastrukturnim, materijalnim i tehnološkim uslovima znanost cijenjena i kojoj se pristupalo s punom odgovornošću i posvećenošću za razliku od ovovremenih prilika i mogućnosti gdje, nažalost, sve češće svjedočimo zloupotrebama i falsificiranju, čak i tamo gdje zaista toga ne bi smjelo biti zbog posebnog *hurmeta* – svetosti pojedinih nauka, ako se uopće može i kazati da je neka nauka svetija od druge.

Prepisi *Šatibije*

Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu raspolaže s 19 rukopisa *Šatibije* različitih prepisivača i iz različitih epoha. Ove rukopise je moguće pronaći pod sljedećim evidencijskim oznakama:

1. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 104, brojem rukopisa R799 i oznakom L.66.
2. *Kitabu-š-Šatibijeh fi-l-kira'ati-s-sebi'*, pod rednim brojem 105, brojem rukopisa R1995 i oznakom L.88.
3. Rukopis bez naziva pod rednim brojem 106, brojem rukopisa R1712 i oznakom L.112.
4. Rukopis bez naziva pod rednim brojem 107, brojem rukopisa R2027 i oznakom L.126.
5. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani*, pod rednim brojem 122, brojem rukopisa R3182 i oznakom L.70-102 (Katalog GHB, tom I: 2000:57-59,76).
6. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 1981, brojem rukopisa R2085 i oznakom L.68-77.

7. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 1982, brojem rukopisa R2477 i oznakom L.13 (Katalog GHB, tom III, 1991:22).
8. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6524, brojem rukopisa R7430 i oznakom 2.L.103b-145a.
9. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6582, brojem rukopisa R7622 i oznakom L.53.
10. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6583, brojem rukopisa R6770 i oznakom 1.L.1-79.
11. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6584, brojem rukopisa R6800 i oznakom 1.L.1-112a.
12. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6585, brojem rukopisa R6343 i oznakom 1.L.1-79a.
13. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6586, brojem rukopisa R5305 i oznakom L.42 (Katalog GHB, tom XI, 2003:110, 164-168).
14. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6587, brojem rukopisa R5563, i oznakom L.47.
15. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6588, brojem rukopisa R7978 i oznakom 1.L.1-43a.
16. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6589, brojem rukopisa R7980 i oznakom 1.L.1-33.
17. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6594, brojem rukopisa R4798 i oznakom 6.L.104b-146.
18. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 6937, brojem rukopisa R7624 i oznakom 6.L.59b-63.6. (Katalog GHB, tom XI, 2003:168-170, 175, 470)
19. *Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 9421, brojem rukopisa R9001 i oznakom L.48. (Katalog GHB, tom XVII, 2010:29)

Prepisi komentara Šatibije

Kada je riječ o komentarima *Šatibije* kojima Biblioteka raspolaže, došli smo do podatka da se u njoj nalazi ukupno šest komentara i to:

1. *Fethu-l-vesid fi šerhi-l-kasid*, pod rednim brojem 108, brojem rukopisa R327 i oznakom L.291.
2. *Kenzu-l-me'ani li Šu'leh el-Mevsili*, pod rednim brojem 109, brojem rukopisa R280 i oznakom L.229.
3. *Siradžu-l-kari'i-l-mubtedei' ve tezkiretu-l-mukri'i-l-muntehi*, pod rednim brojem 110, brojem rukopisa R4128 i oznakom L.186.
4. *Šerhu-š-šatibijeh li šejh Zade Muhammed ibn Muslihuddin el-Kodževi*, pod rednim brojem 111, brojem rukopisa R1553 i oznakom L.265.
5. *Šerhu-š-šatibijeh li šejh Zade Muhammed ibn Muslihuddin el-Kodževi*, pod rednim brojem 112, brojem rukopisa R1385 i oznakom L.204. (Katalog GHB, tom I, 2000: 59-62)
6. *Šerh Hirzu-l-emani ve vedžbu-t-tehani fi-l-kira'ati-s-seb'i*, pod rednim brojem 9422, brojem rukopisa R10377 i oznakom L.99. (Katalog GHB, tom XVII, 2010: 29-30)

Prvi kurra hafiz i vrsni poznavalac Šatibije u Bosni i Hercegovini

Navedeni rukopisi su u posjed Gazi Husrev-begove biblioteke prispjivali kao zadužbine, vakufi pojedinačno, što je vidljivo iz kataloških zabilješki o prispjicima istih. Neki od spomenutih, kako stoji u kratkim kataloškim opisima, potječu iz veoma ranog doba. Naime, jedan prepis potječe iz 746. h. g. ili 1345. g. Uz opravdanu pretpostavku da je ovaj primjerak, kao i većina nabrojanih, pisan rukom vrijednog prepisivača iz nekog dijela tadašnjeg muslimanskog svijeta, još zvanično neprispjelog na prostor Bosne i Hercegovine, ipak ostaje za razmišljanje: Kako su ti prepisi dospjivali u posjed ovdašnjeg čovjeka koji ih je kasnije, očito, uvakufjavao u Gazi Husrev-begovu biblioteku? Postojanje zainteresiranosti ili potrebe za istima bi mogao biti jedan od odgovora na postavljeno pitanje. Nadalje, ako je bilo potrebe za ovom vrstom literature, očito je bilo potrebe i za učiteljima i poznavacima ove znanosti. Navedeno nas vodi zaključku da tradicija izučavanja *kira'eta* i *Šatibije* u Bosni i Hercegovini seže zaista daleko u prošlost, što ćemo potvrditi u nastavku rada. Naime, u traganju za odgovorom kada i preko koga se Bosna i Hercegovina susreće s prvim učiteljem *kira'eta* Kur'ana i *Šatibije*, dolazimo do podatka o prvom poznatom kurra hafizu na ovim prostorima. Ne možemo kategorički tvrditi da u Bosni i Hercegovini i prije nisu hodili kurra hafizi, ali nam daje za pravo kazati da podatak o prvom kurra hafizu kod nas kojeg ćemo navesti ide najdalje u historiju, barem na osnovu onoga što je do sada otkriveno u arhivskoj građi. Dugogodišnji i jedan od najpoznatijih ovdašnjih istraživača arhivske građe na turskom, arapskom i perzijskom jeziku hfz. Haso-ef. Popara konstatira da je prvi kurra hafiz u Bosni i Hercegovini bio Muhamed ibn Omer ibn Hamza ibn 'Ivez, poznat kao Araphodža. On je u Sarajevu iz vlastitih sredstava dao izgraditi dvije džamije,

a za njihovo izdržavanje ostavio je vakuf. Riječ je o 'Arebi 'Atik (Pože- ginoj) i 'Arebi Džedid' (Karpuzovoj) džamiji. Prema tvrdnji hfz. Popare, Arap-hodža je još u ranoj mladosti postao kurra hafiz, naučivši napamet *Hirzu-l-e'mani* (*Šatibijju*). Napamet je naučio i fikhsko djelo *Kenzu-d-dekaik* od imama Nesefija zbog čega dobija nadimak *Fekih*. Poslije je ste- kao i titulu muhadisa, jer je pamtio sve vjerodostojne hadise Poslanika, a.s. U svom naučnom napredova- nju je putovao po tadašnjim nau- čnim centrima muslimanskog svi- jeta i stjecao visoke kompetencije pred istaknutim autoritetima. Po svojoj učenosti postao je poznat, pa je često na različite načine bio an- gažiran kod osmanskih sultana kao savjetnik, ali i muftija i muderis pri različitim institucijama. U bici na Mohaču 1526. godine, kako navo- di hfz. Popara, bio je u ličnoj prat- nji sultana Sulejmana, odakle ga u Sarajevo dovodi Gazi Husrev-beg kako bi obavljao dužnost muftije, predavao u Firuz-begovoj medresi i širio islamsko znanje, između osta- log i znanje o kira'etima Kur'ana. Sarajevo je napustio 1530. godine i nastanio se u Bursi. Kao vrsni znan- stvenik iza sebe je ostavio nekoliko pisanih i vrijednih djela iz oblasti je- zika, hadisa, akaida, fikha, tesavvufa i alhemije. Imao je dvojicu sinova, Muhameda i 'Abdurreufa, koji su također bili poznati učenjaci i pis- ci. Oba Arap-hodžina sina su dola- zila i živjela u Sarajevu, s tim što je sin 'Abdurreuf u Sarajevu živio duži period, gdje je kao istaknuti učenjak bio muderis u Gazi Husrev-begovoj medresi, potom sarajevski muftija i učitelj mnogih tragalaca za naukom. O kakvom je učenjaku riječ govori i činjenica da je 'Abdurreuf nakon odlaska iz Sarajeva bivao u mnogim mjestima postavljan kao muftija,

kadija i muderis, između ostalog i u Meki. Arap-hodža je, dakle, bio prvi kurra hafiz u Sarajevu a vjerovatno i u Bosni i Hercegovini te nama jedini poznati veliki muhaddis tog vreme- na. Budući da su i on i oba njegova sina neko vrijeme živjeli i djelova- li u Sarajevu, izgleda da ih je nešto posebno vezalo za Bosnu.¹

Završna razmatranja

Prema istraživanju i konstataciji cijenjenog hfz. Hase Popare, jasno je da ovaj podatak, barem za sada, portretira naše prve dodire i susre- te sa jednim kurra hafizom i po- znavaocem *Šatibijje*. Međutim, po- red toga, ovo istraživanje naslućuje i nudi odgovor na pitanje: Zašto je kroz cijelu našu islamsku povijest izučavanje sedam kira'eta i *Šatibijje* dominantno u odnosu na izučava- nje deset kira'eta i drugih kira'etskih djela prema kojima se isti izučavaju!? Naime, prvi susreti su veoma značaj- ni i puni simbolike kako u životima pojedinaca tako i u životu zajednice. Ako su obostrano prihvaćena, prva iskustva i dodiri ostavljaju duboke tragove i grade gotovo neprolazna sjećanja. Na temeljima takvih sjeća- nja nastaju čvrste i stabilne tradicije i običaji, u ovom slučaju znanstveni. Dakle, možemo kazati da naša sklo- nost, ali i dugovječnost izučavanja se- dam mutevatir kira'eta i *Šatibijje* na ovim prostorima proizilazi upravo iz prvog susreta i dodira sa kira'etskim učiteljem čija je uza specijalnost bila ova oblast. Na koncu, pretraživanje rukopisne građe i prepisa *Šatibijje* i komentara na nju u posjedu Gazi Husrev-begove biblioteke rezultiralo je sljedećim zaključcima:

- dobili smo precizan uvid u broj prepisa *Šatibijje* i njenih komentara;
- brojnost sačuvanih prepisa ide u prilog konstataciji da izuča- vanje *Šatibijje* i sedam kira'eta dobrano prednjači u odnosu na druga kira'etska djela ili pak deset kira'eta;
- preferiranje izučavanja *Šatibijje* i sedam kira'eta potvrđuje i sam

broj kurra hafiza na ovim pro- storima kroz našu sveukupnu islamsku povijest do danas.

Također, u djelima koja govore o hafizima, kurra hafizima i kira'etskoj nauci, a koja spomenutu tematiku obrađuju za posljednjih 150 godi- na, vidljivo je da je u ovom periodu Bosna i Hercegovina kontinuirano imala velike učitelje kira'etske nau- ke, i u ovoj vremenskoj dekadi broj kurra hafiza sedam kira'eta i pozna- valaca *Šatibijje* prednjači u odnosu na druge spomenute. Vrijedi napo- menuti da su bosanski kurra hafizi najčešće bili plod "mekanske", "me- dinske", "kairske" i "istanbulske" škole kira'eta. Ipak, neki naši kurra hafizi su prenošenjem ovog znanja na svo- je sunarodnjake doprinijeli nastanku dovoljno dugog lanca naniznog od kurra hafiza "bosanske" škole kira'eta što nam daje za pravo govoriti o svo- jevrstnoj bosanskoj kira'etskoj silsili. (Fazlić, 2006; Gološ, 2014)

Na tragu navedenog, korisno i zanimljivo bi bilo ispitati tragove naših prvih dodira s učiteljima fikha, akaida, tefsira, tesavvufa, filozofije i sl., rasvijetliti njihov znanstveni autoritet i kredibilnost te na teme- lju toga jasno artikulirati narativ da smo mi jedna muslimanska zajednica koja je davno zasjala na znanstve- nom nebu ummeta. Naše ustezanje i šutnja spram ovoga često budi am- bicije i daje hrabrost "novim učite- ljima" da Bošnjake trebaju ne samo učiti prohodavanju ili prvim kora- cima u islamu, već i da ih treba pre- voditi u islam.

Što se tiče savremenih trendova i položaja kira'etske nauke i izuča- vanja kira'eta kod nas, primjetan je povećan interes za hifz Kur'ana što je preduslov za stvaranje ambijenta i baze iz koje bi se regrutirali talenti- rani hafizi koji imaju stremljenja za daljnje napredovanje. Tragom nave- denog, posljednjih nekoliko godina Bosna i Hercegovina je dobila neko- liko kurra hafiza. Međutim, taj broj može biti mnogo veći s obzirom na kadrovske, infrastrukturne i materij-alne potencijale koje posjedujemo, a kojima bi se mogao napraviti iskorak

¹ Do ovih informacija smo došli nakon razgovora sa uvažanim hfz. Hasom ef. Poparom, koji je potom o ovoj temi u dnevnom listu *Oslobođenje*, objavljenom 15. aprila 2017, objavio autorski rad u vidu intervjua pod nazivom "Arap-hodža, prvi sarajevski muftija, učitelj sultana".

više. U tom smislu, vrijedno bi bilo da se poduzmu konkretni koraci na nivou Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini koja bi preko postojećih fakulteta ili osnivanjem instituta i sl., osigurala uslove za proučavanje sedam ili deset kira'eta. Time bi

učinila mnogo na programski, akademski i institucionalno uređenom sistemu izučavanja kira'eta Kur'ana. Institucionalna briga bi u vremenu znanstvene neodgovornosti i plagijatorstva bila nemjerljiv doprinos u sprečavanju poigravanja s ovom

znanosti koja je prije svega veliki emanet pred Bogom Uzvišenim. U konačnici, bio bi to korak vrijedan pažnje kojim bi se, a vrijeme je za takvo što, prešlo s praga sažetka i osnove na znanstvena usavršavanja najvišeg ranga.

Literatura

- Dobrača, Kasim (2000). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo*, sv. I, London: Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Fajić, Zejnil (1991). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo*, sv. III, Sarajevo: El-Kalem.
- Fazlić, Fadil (2006). *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka.
- Gološ, Dževad (2014). *Izučavanje kiraeta u Bosni i Hercegovini, historijski pregled*, Mostar: Dār al-Qur'an.
- Lavić, Osman (2010). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo*, sv. IX, London: Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe;
- Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Popara, Haso (2017). "Arap-hodža, prvi sarajevski muftija, učitelj sultana". *Oslobodjenje*, od 15. aprila 2017.
- Popara, Haso (2001). *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa / Gazi Husrev-begova biblioteka Sarajevo*, sv. IX, London: Al-Furqan Fondacija za islamsko naslijeđe; Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

الموجز

دراسة الشاطبية والقراءات السبع في البوسنة والهرسك

علي رحمن

هدف هذا المقال هو دراسة مخطوطة الشاطبية وشروحها المعتمدة والموجودة في أرشيف مكتبة الغازي خسرويك الإسلامية في سراييفو. لقد قدمت نتائج الدراسة أجوبة عن بعض الأسئلة المهمة مثل: لماذا تدرس في البوسنة والهرسك القراءات السبع المتواترة أكثر من القراءات العشر، ولماذا تدرس القراءات من الشاطبية أكثر من أي كتاب آخر يبحث في القراءات؟ لقد قادتنا هذه الدراسة إلى أول حافظ للقرآن الكريم بالقراءات في البوسنة والهرسك. كما التفتنا بإيجاز إلى الوضع الراهن ومستقبل دراسة الشاطبية وقراءات القرآن الكريم في البوسنة والهرسك.

الكلمات الرئيسية: الشاطبية، مكتبة الغازي خسرويك الإسلامية، المخطوطات، القراءات، حافظ القرآن الكريم بالقراءات.

Summary

STUDY OF SHATIBIYYAH AND THE SEVEN QIRAATS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Alija Rahman

The present article aims to research the manuscripts of *Shatibiyyah* and the relevant commentaries of the same that are found in the archives of Ghazi Husrev-bey Library in Sarajevo. As a result of this research, we found the answers to some important questions like: Why is the study of the seven mutawatir qiraats, rather than ten mutawatir qiraats, more common practice in Bosnia and Herzegovina and why is it that *Shatibiyyah* is given preference and used as the most common source for the study of qiraat here? This endeavour brought to our knowledge some data about the first qurra hafiz in Bosnia and Herzegovina. We also present here some views of the present condition regarding the study of *Shatibiyyah* and the qiraats of the Qur'an-e-Kareem in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: *Shatibiyyah*, Ghazi Husrev-bey Library, manuscripts, qiraat, qurra hafiz

ZEMLJA JE EMANET KOJI TREBA BRIŽLJIVO ČUVATI

Vehid ARNAUT

Ured za zekat Rijaseta Islamske zajednice
arnautvehid@yahoo.com

SAŽETAK: Bosna i Hercegovina se susreće sa sve većim problemom neobrađene i napuštene zemlje, što uzrokuje nedostatak hrane, pad stočnog fonda, ali i otuđenost čovjeka od njegove misije “halife” – namjesnika, ka “gospodar” ili “posjedniku” Zemlje i njenih blagodati. Ovim radom smo analizirali univerzalne poruke islama o potrebi obrađivanja zemlje, kulturi sijanja, međusobnom potpomaganju, kao i propisima zekata na poljoprivredne proizvode kojima se iskazuje emaptija prema socijalno ugroženim članovima društva. Proces migracije selo-grad donio je averziju prema poljoprivredi kao nekonkurentnoj i niže vrijednoj ljudskoj aktivnosti, na što treba upozoravati, jer od zemlje smo stvoreni, iz nje crpimo hranu i ona je samim tim sastavni dio svakog od nas, a u nju nam se svima valja i vratiti.

Ključne riječi: Zemlja, čovjek, obrada zemlje, kultivisanje, iznajmljivanje, ustupanje, davanje, zekat na poljoprivredne proizvode, plodovi, imovina

Uvod

Dolaskom na Zemlju, nakon boravka u Džennetu, čovjek se susreo s novom realnošću i izazovima u kojima je trebao potvrditi puninu svoje ljudske osobenosti. Zemlja koja mu je podarena kao emanet da na njoj bude halifa – Božiji namjesnik (El-Bekare, 30), pružala mu je sve potrebno za življenje na njoj (El-Mulk-15), ali za sve je trebalo ulagati trud i proliti kaplje znoja. Zemlja je kao pojam u Kur'anu spomenuta na 451 mjestu i opisana je kao mjesto ugodnog življenja (Abese, 24-31), ukrašena prelijepim pejzažima, nadstvođena nebom prepunim zvijezda (El-Mulk. 3-5), učinjena plodnom (El-En'am, 99), obogaćena prijatnim i ugodnim zrakom, učvršćena visokim planinama (El-Enbija', 31-32.), nastanjena raznim vrstama životinja i biljaka, sve kako bi čovjeka iznova i konstantno podsjećala na njenog Tvorca i čovjekov izgubljeni džennetski ambijent.

Stvoritelj i istinski Vlasnik Zemlje je čovjekov Gospodar, Allah Uzvišeni. Da bi čovjeka na putu njegove zaboravnosti podsjetio na podareni mu emanet, Gospodar šalje znakove na svakom mjestu, ali i odabire glasnike među ljudima koji će izravno dostavljati Njegovu riječ, opomenu i poziv. Čovjeka stalno prati zaborav i malo je onih koji istinski nose stalnu svijest o Bogu, a zemaljske blagodati često ga vode ka oholosti u kojoj sebi umišlja da je on gospodar i vlasnik Zemlje i svega na njoj. Vjerovatno je teško naći period u povijesti u kojem se čovjek toliko uzoholio kao danas, kada je, svojim nezajazljivim porivom da “vlada prirodom” i da nekontrolisano i bespoštedno uništava prirodna bogatstva, zagađuje okolinu i bez osjećaja grižnje savjesti iskorištava prirodne resurse do krajnjih granica, došao do tačke koja sluti apokaliptičnom kraju svijeta koji poznajemo.

U značajnoj mjeri, ako ne i u potpunosti, moderni čovjek je potisnuo duhovna značenja Prirode kao “Božijeg znaka” i kao “Otvorenog Kur'ana” sa čijih se stranica pojavljuje aktivna svijest o Stvaraocu i Održavatelju stvorenog, a sve je više počeo doživljavati Prirodu kao nešto čime treba zagospodariti, što treba osvojiti, ukrotiti i savladati.” (Nasr, 2001:13-14) Proces industrijske revolucije, modernizacije, ekonomskog razvoja i tehničkog napretka donio je otuđenje čovjeka od Zemlje, njegovo zanemarivanje univerzalnih poruka koje mu šalje Uzvišeni Allah, što je dovelo do toga da je “svetost” podarene blagodati dovedena do ništavila. Dok je čovjek hodao zemljom svojim nogama, obrađivao je svojim rukama, živio je s prirodom, dublje ju je osjećao, divio joj se ili strahovao od njenih pojava, poput poplava, zemljotresa, grmljavine, vulkana. Čovjek danas sve manje hoda zemljom,

sve više se njome vozi, leti ili plovi a i kada se kreće, to najčešće biva po asfaltu, betonu ili pločnicima. Čak i u obradi zemlje, čovjek to sve manje čini sopstvenim rukama, a sve više mašinama, čime se gubi izravni dodir sa zemljom, dok pojave opasne po usjeve, manjak vode, poplave, grad, kao i neke vrste zagađenja, pokušava preduprijeti izumima ljudske ruke. Čovjekov pogled sve je manje usmjeren prema Nebu, a sve više u alate i procese koji su produkt savremene industrijalizacije. U takvom ambijentu vrijedno je podsjetiti na univerzalne poruke naše vjere koje potiču na zemljoradnju, sijanje, obradu i kultivisanje zemlje, na naše učešće u procesu ožvljavanja zemlje iz njenog mrtvila, procesu kojim nas Gospodar stalno poziva upoređujući ga sa našim rađanjem, ali i ponovnim proživljenjem. (Er-Rum, 50)

Poticaj na zemljoradnju i sadnju

Sve što je na zemlji, pored funkcionalne uloge, ima zadaću da ukaže na svoga Stvoritelja, da pruži čovjeku ugodan život na ovom svijetu, kao i priliku da odnosom prema njemu u skladu sa preuzetim emanetom čovjek zasluži i nagradu na budućem svijetu. U tom smislu, posao svakog muslimana pored ovozemaljske ima i ontološku vrijednost, koja će se vagati dobrim djelima na Sudnjem danu. To je snažan poticaj na aktivizam svake vrste, kao i snažan odgovor na defetizam, pesimizam i beznađe. Zar bilo kome ko je prihvatio Poslanika Muhammeda, a.s., za uzora i učitelja trebaju jasnije riječi, koje će ga motivirati da nađe komad zemlje na kome će zasaditi ili posijati od sljedećih hadisi-šerifa:

Enes r.a. prenosi od Poslanika a.s. da je kazao: "Svaki musliman koji zasadi voćku ili posije usjev, pa od toga pojede čovjek, ptica ili (druga) životinja – imat će od toga sadaku". (Et-Tirmizi, 2010: 3/500)

Enes, r.a., prenosi da je Poslanik, a.s., rekao "Neće nijedan musliman zasaditi voćku ili posijati usjev pa od toga pojede ptica, čovjek ili (druga)

životinja, a da mu to neće biti upisano u sadaku". (El-Buhari, 2016:102) Allahov Poslanik, a.s., je rekao: "Nema bolje hrane od one koju čovjek pojede od rada svojih ruku." (El-Buhari, 2008:181)

Dolaskom muhadžira u Medinu otvorilo se novo poglavlje i u njihovim životima. Ensarije su iskazali spremnost da muhadžirima ustupe dio svojih posjeda kako bi se bavili poljoprivredom, i to su iznijeli pred Poslanika, a.s. Znajući sklonost i iskustvo muhadžira (mekelija) u trgovini, kao i nedostatak znanja o zemljoradnji, Poslanik, a.s., ih savjetuje da poštuju umijeće drugih i budu od pomoći u tim poslovima, te će na taj način biti ostvarena korist za cijelo društvo. Ovaj hadisi-šerif to lijepo oslikava: Ebu Hurejre prenosi: "Ensarije su Vjerovjesniku, a.s., rekli: "Podijeli palmovike između nas i naše braće muhadžira iz Mekke!" "Ne" – odgovorio je on – "A da nam pomognete u obradi, pa da vas uključimo kao saučesnike u raspodjeli ploda?" "Čuli smo i pokoravamo se" – rekoše muhadžiri." (El-Buhari, 2016:104)

Ovakvi i slični hadisi bili su stoljećima poticaj muslimanima da izgrade *prijateljski* odnos spram podarenih blagodati. Sijali su zemlju, kultivirali je, gradili gradove i naselja, pravili puteve, krotili životinje, izgrađujući poseban kulturno civilizacijski odnos koji je odlikovala milost, svrsishodnost, ravnoteža, i nadasve odgovornost kako prema Uzvišenom Bogu tako i prema drugim stvorenjima s kojima su dijelili sudbinu planete Zemlje. Jedan od nezaobilaznih zahtjeva bio je ravnoteža: ako siješ, ostavi i drugim stvorenjima, ako gradiš, poštuju pravo drugih na pogled i prirodne resurse, ako radiš sa životinjom, nemoj je izrabljivati i mrcvariti, ako ti imaš pravo, i drugi ga imaju, makar ne imali moć govora.

Kultivisanje zemlje

Potreba da se kultiviše dio zemlje koji je zapušten, zanemaren ili napušten, bila je prisutna u svakom vremenu. Muslimani su ovaj proces

dovođenja zemlje u stanje iskoristivosti nazivali pojmom *ihjāul-mevāt*. "Termin *el-mevāt* označava zemlju koja nije zasijana i koju niko ne koristi, a sintagma *ihjāul-mevāt* označava da neka osoba pristupi nekoj zemlji koja nema vlasnika i koja je daleko od naselja i ne spada u neko od općekorisnih dobara, pa je kultivise navodnjavanjem, usjevima i zasadima, ili pak gradnjom, te ona time postane njegovo vlasništvo. Pri tome je svejedno da li mu to dozvoli vladar ili ne dozvoli, što je stav većine učenjaka. Imam Ebu Hanifa, Allah mu se smilovao, uvjetuje saglasnost vladara kako bi ovakva zemlja postala vlasništvo ovog čovjeka". (Tuhmaz, 2004:127-128)

Pored koristi koju je mogla donositi ta zemlja, motiv za njeno kultivisanje je u porukama Poslanika, a.s., koji je definisao pravo na tu zemlju, ali i dao poticaj kroz duboku svijest o tome da svaka zasađena sadnica ili pedalj obrađene zemlje kroz svaku korist ostvarenu kroz nju ima nagradu sadake, koja se u pravilu vrednuje od 10 do 700 sevapa. Od Aiše se prenose riječi Poslanika, a.s.: "Ko oživi zemlju koja nema vlasnika, on ima najveće pravo da je uzme." (El-Buhari, 2016:111) Vjerovjesnik, a.s., veli: "Onaj ko oživi pustu zemlju, on za nju ima nagradu, a ono što živi stvor otuda pojede, ubraja mu se u sadaku." (Sabik, 2007:5/139)

Da li se držali stava Ebu Hanife, r.a., da se mora tražiti dozvola vlasti na pravo kultivisanja, ili ne, navedene riječi Poslanika, a.s., pokretale su muslimane stoljećima da prostore koji su nekada bili pustinje, šikare, neplodne ravnice, pretvore u velelebne gradove sa pejzažima sličnim onima u opisu Dženneta, ili na njima uzgoje pamuk, rižu, šećernu trsku, pšenicu i sl., ili da procesom melioracije močvarna zemljišta isušite i na njima zasade raznovrsne biljke. Ponajbolji primjer ovog procesa u povijesti je bila kultura tla Andaluzije. Nažalost, uprkos silnom napretku i mehanizaciji, još mnogo velikih prostora na Zemlji stoji zapušteno i neobrađeno, a broj

gladnih na svijetu je u stalnom porastu. Muslimani bi svakako trebali preuzimati inicijativu, za šta imaju mnoštvo razloga.

Ustupanje zemlje na korištenje

Zemlja ne bi smjela biti zapuštena. Posebno je to vidljivo u prostorima na tlu Bosne i Hercegovine na kojima su ratna dešavanja dovela do migracije stanovništva, prisilom ili sopstvenim izborom. Nerijetke su slike obradivih površina koje su zapuštene, zarasle, a postoji i bojazan da će biti nepovratno i izgubljene u procesima izmjena zakonskih rješenja. Odliv stanovništva sa sela, jeftina i lahko dostupna hrana, veća materijalna korist od drugih zanimanja, odlazak u inostranstvo, usitnjeni posjedi, smanjenje stočnog fonda, i još mnogo drugih razloga vode ka obezvređivanju rada na zemlji, kao i zanemarivanju ostvarivanja prihoda sa zemlje. Onima koji iz nekih razloga ne mogu svoju zemlju obrađivati, zbog odsustva, starosti ili nedostatka sredstava, riječi Poslanika, a.s., mogu biti pravac djelovanja. Od Ebu Hurejre se prenosi hadis: "Ko ima zemlju neka je sam sije ili neka je ustupi svome bratu (da je sije). Ukoliko je ne prihvati, neka svoju zemlju zadrži za sebe za druge potrebe." (El-Buhari, 2016:114)

Od Ibn Abbasa se prenose riječi Poslanika, a.s.: "Da neko od vas dadne svome bratu besplatno zemlju na korištenje, bolje mu je nego da za to uzme određenu rentu". (Kurdić. Rebronja, 2015:5/73)

Davanje zemlje u zakup

Davanje zemlje na obradu može biti, kako smo ranije istakli u hadisi-ma Božijeg Poslanika, a.s., bez ikakve naknade, osim nade za nagradu na Ahiretu, ili u zakup uz određene uslove i dogovore. Ovdje ćemo se osvrnuti na neka od šerijatskih pravila po ovom pitanju. "U šerijatskom pravu (el-muzera') označava davanje zemlje nekome ko će je obrađivati, uz uvjet da njemu pripadne udio u

onome što prisprije, recimo polovina ili trećina, ili više ili manje, zavisno od onoga šta su se poslovni partneri dogovorili. Ovakva zemljoradnja vrsta je saradnje između radnika i vlasnika zemlje. Moguće je da je radnik izuzetno vješt u oblasti zemljoradnje, ali da ne posjeduje zemlju, a da je vlasnik zemlje nesposoban baviti se zemljoradnjom." (Sabik, 2007:5/134)

"Pravno je valjano davanje u zakup zemljišta za poljoprivredu uz definiranje kulture koja će se na njemu sijati. Ili npr. da zakupac kaže: "Uzimam to u zakup uz uvjet da na tome sijem šta hoću"... Zakupac ima pravo na navodnjavanje i na put, makar to i ne uvjetovao". (Tuhmaz, 2004:489-490)

Od uvjeta zakupa važno je napomenuti sljedeće činjenice:

- Pri zakupu je potrebno znati vrijednost zakupnine kao i korist onoga što je predmet zakupa.
- Važno je precizirati vrijeme trajanja zakupa, posebno kod zakupa vakufskih parcela ili jetimske zemlje, zbog straha od uzurpacije,
- Ukoliko bi zakup bio u vidu nečega što se približno mjeri, vaga ili broji, uvjet je da se tačno odredi količina i svojstvo,
- Kod zakupa životinja (u novim okolnostima poljoprivrednih mašina) jasno se moraju precizirati vrste posla, vremenska odrednica, kao i mjesta na kojima će se koristiti.

Zakupnina se može plaćati na jedan od tri načina; uvjetovanim plaćanjem unaprijed, neuvjetovanim plaćanjem unaprijed te plaćanjem nakon realizacije odredaba ugovora.

Zakup uz udio u plodovima

Ova vrsta zakupa je dozvoljena uz određene uvjete koji se moraju ispoštovati. Naime, iz Poslanikove, a.s., prakse je jasno da se može davati zemlja u zakup na način da se zakupnina da u usjevima i plodovima koji prispiju na toj zemlji. Ibn Abbas prenosi da je Allahov Poslanik,

a.s., davao zemlju življu Hajbera, uz uvjet udjela u usjevima i plodovima koji prispiju." (Sabik, 2007:5/134) Ashabi, r.a., složili su se da je davanje zemlje uz uvjet udjela u usjevima dozvoljeno; tako su poslovali, i niko od njih nije mislio drugačije." (Sabik, 2007:5/135) Pomirujući hadis su riječi koje se prenose od Poslanika, a.s.: "Bolje je da neko od vas svoju zemlju dodijeli, nego da za nju uzima proviziju." (Sabik, 2007:5/136)

Zabranjeni oblik zakupa u plodovima je preciziranje udjela plodova u tačnoj mjeri (a ne procentu) ili jasno preciziranom dijelom iznajmljenog zemljišta s koga bi prispjeli plodovi pripadali zakupodavcu.

Zakupljivanje zemlje za novac, zlato, srebro

Davanje u zakup uz nadoknadu u novcu, zlatu, srebru ili drugoj poznatoj vrijednosti je, prema većini pravnika, dozvoljeno. Dozvoljeno je dati zemlju u zajam za zlato, srebro, novac, hranu i druge stvari koje se ubrajaju u imovinu. U vezi s ovom vrstom zakupljivanja preneseno je nekoliko hadisa od kojih izdvajamo sljedeći. Hanzala ibn Kajs kazuje: "Upitah Rafija ibn Hadidža o unajmljivanju zemlje, te mi on reče: "Allahov Poslanik, a.s., nam je to zabranio". Rekoh mu: "I na zlato i srebro?" Na to mi on odgovori: "Kada je riječ o unajmljivanju za zlato i srebro, u tome nema ništa loše". (Prenose petorica izuzev Tirmizija) Dozvoljenost ovakvog načina zakupljivanja čini osnovu i za dozvoljenost iznajmljivanja određenih zanimanja za određene vrste poslova uz nadoknadu. U hadisima se prenosi također praksa Poslanika, a.s., o iznajmljivanju nadničara, osobe za hidžamu, dovilje, sluge, životinja, i sl.

Davanje zekata na poljoprivredne proizvode

Zemlja je Božije vlasništvo i povjerenja je čovjeku na življenje, čuvanje i kultivisanje. Uz sve blagodati koje ovaj emanet nosi sa sobom je i obaveza da se dio od prispjelih plodova

izdvoji u Bejtul-mal kao dio zekata na poljoprivredne proizvode. Ova obaveza je stroga islamska dužnost, farz, čije izvršavanje unosi beričet i porast u imovinu i osigurava nagradu na ahiretu, a neizvršavanje gubljenje beričeta, umanjene plodova, kaznu na dunjaluku, kao i tešku kaznu na ahiretu. U vezi s ovom islamskom obavezom evo nekoliko važnih činjenica kao svojevrsno pojašnjenje u prilog boljem razumijevanju zekata na poljoprivredne proizvode.

Osnova za obaveznost

Stroga obaveza davanja zekata na poljoprivredne proizvode definirana je kur'anskim ajetima: "O vjernici, udjeljujte od lijepih stvari koje stječete i od onoga što vam Mi iz zemlje dajemo, ne izdvajajte ono što ne vrijedi da biste to udijelili – kad ni vi sami to ne biste primili, osim zatvorenih očiju. I znajte da Allah nije ni o kome ovisan i da je hvale dostojan. Šejtan vas plaši neimaštinom i navraća vas da budete škrti, a Allah vam obećava oprost i nagradu Svoju; Allah je neizmjerljivo dobar i zna sve." (El-Bekare, 267-268) "On je Taj koji stvara vinograde poduprte i nepoduprte, i palme i usjeve različita okusa, i masline i šipke, slične i različite, jedite plodove njihove kad plod dadnu, i podajte na dan žetve i berbe ono na što drugi pravo imaju (zekat), i ne rasipajte, jer On ne voli rasipnike." (El-En'am, 141)

Također, kao osnova za obaveznost zekata na poljoprivredne proizvode uzima se i Poslanikov, a.s., hadis u kome kaže: "Na ono što je zalijevano kišom ili natapano s izvora, daje se desetina. A ono što je zalijevano prskanjem, pola desetine". (Karalić, 2010:2/257)

Davanje "na dan žetve"

Poslanikovi, a.s., hadisi su jasnije precizirali vrste proizvoda na koje se daje zekat, količinu za izdvajanje kao i procenat koji se ima izdvojiti. Za razliku od ostalih vrsta zekata, ova vrsta zekata se daje na dan žetve (El-En'am,

141), pa makar bilo i više žetvi u toku godine. Ostale vrste imovine, kao npr. zlato, srebro, novac, trgovačka roba, stoka, imaju period od jedne godine da rastu i razvijaju se i tek tada se jedanput godišnje na njih daje zekat.

Desetina ili pola desetine?

Poslanik, a.s., kaže: "Na ono što je zalijevano kišom ili natapano s izvora, daje se desetina. A ono što je zalijevano prskanjem, pola desetine." (Karalić, 2010:2/257) Ovaj princip je vrlo važan, posebno u današnjem vremenu kada se urod mnogostruko uvećava navodnjavanjem savremenim sredstvima za navodnjavanje, bilo u plasteničkoj ili proizvodnji na otvorenom. Kombinacijom ova dva načina navodnjavanja, prirodnim i vještačkim, neki pravници će zastupati mišljenje o tome da se u tom slučaju izdvaja 7,5% od ukupnog prinosa, kao neka srednja mjera. Svakako ostaje princip da ukoliko je u toku većeg perioda uzgoja bila kiša da se izdvaja 10%, a u suprotnom, ukoliko se vještački navodnjavalo tokom većeg dijela godine, onda 5%.

Šta se isključuje kod obračuna?

Propis je da se troškovi proizvodnje odbijaju kod obračuna zekata na poljoprivredne proizvode. Ti troškovi mogu biti različiti, shodno vrsti koja se uzgaja kao i načinu proizvodnje. Troškove kao npr. sjetva, žetva, đubrenje, vršidba, čuvanje, transport, angažman radne snage treba uredno obračunati i njihovu vrijednost odbiti od ukupnog prinosa i na ostatak dati zekat.

Uz navedene troškove, kod obračuna se odbija i ono što se potroši na porodicu.

Osnovne potrebe pojedinca i njegove porodice u islamskom pravu imaju prioritet u odnosu na opće potrebe zajednice, prema hadisu: "Allahov Poslanice, imam zlatnik". "Potroši ga na sebe", reče mu Poslanik, a.s. "Imam još jedan" reče ashab. "Potroši ga na suprugu", odgovori mu. "Imam još jedan", reče. "Potroši ga na djetu", odgovori mu. "Imam još jedan",

reče. "Ti bolje znaš na šta ga trebaš potrošiti", odgovori mu Poslanik a.s." (Hasani, Čeman, 2019: 220)

Ni najbolju imovinu, a ni najlošiju

Kod izdvajanja imovine treba obratiti pažnju i na to koja se imovina daje u zekat. Pravilno razumijevanje je da se izdvaja srednje vrijedna imovina, ni najbolja a ni najlošija. Vlasnik ima pravo da odabere i najbolju imovinu, ukoliko je to isključivo njegova odluka kojom želi steći veću nagradu kod Uzvišenog Gospodara. U vezi sa ovim, vrijedno je prisjetiti se riječi Poslanika, a.s., upućenih Muazu ibn Džebel u kada ga je poslao u Jemen kao prikupljača zekata: "...ako i to prihvate, nemoj izuzimati njihovu najbolju imovinu. Pazi se dove onoga kome je učinjeno nasilje, jer između nje i Allaha nema nikakve prepreke". (Karalić, 2010:2/244)

Od Ebu Malika se prenosi da je Bera kazao: "Ajet: 'Ne izdvajajte ono što ne vrijedi da biste to udijelili', objavljen je u vezi s grupom nas, ensarija. Mi smo posjedovali datule. Neki bi ljudi dijelili datule shodno tome kako su rodile. Neki bi grozd ili dva objesili u džamiju, pa bi neko od stanovnika sofe, koji nisu imali druge hrane, udarao štapom po grozdu, i kada bi spala zrela ili nezrela datula, on bi je pojeo. Bilo je ljudi koji nisu težili dobru. Donijeli bi grozd sa lošim i pokvarenim datulama i vješali ga (u džamiju). Uzvišeni Allah je (tim povodom) objavio: 'O vjernici, udjeljujte od lijepih stvari koje stječete i od onoga što vam Mi iz zemlje darujemo, ne izdvajajte ono što ne vrijedi da biste to udijelili – kada ni vi sami to ne biste primili, osim zatvorenih očiju'. 'Kada bi nekome od vas', veli Vjerovjesnik, a.s., "bilo dato na poklon nešto slično onome što on daje, ne bi to primio, osim zatvorenih očiju ili zbog stida". Nakon toga je" – veli Bera – "svako od nas dijelio najbolje što je imao". (Karalić, 2010:6/196)

Većina pravnikâ navodi da se, uz poljoprivredne proizvode, po sličnom principu izdvaja i zekat na med. Stav

hanefijskog mezheba je da nema nisaba kod poljoprivrednih proizvoda, nego se izdvaja na sve što se ubere, što također znači da ni kod meda nema nisaba, nego se izdvaja 10% od količine koja se prikupi.¹

Zaključak

Osnovne temelje čovjekovog odnosa spram Zemlje kao podarene blagodati i prostora ugodnog življenja definirali su normativni izvori islama Kur'an i sunnet. Čovjek je *halifa*, namjesnik kome je Zemlja podarena na čuvanje, te je shodno tome prilagođena njegovim životnim potrebama.

¹ Šire pojašnjenje pogledati na Zekat na med – Zekat.ba

Čovjek je od zemlje stvoren, na njoj živi, iz nje hranu uzima i na kraju u nju se vraća. Da bi obitavao na Zemlji, čovjek je prinuđen na njoj raditi, sijati je i obrađivati. Potičući čovjeka da zemlju obrađuje, izvori islama mu daju poticaj kako u ovosvjetskim koristima, tako i u ahiretskoj nagradi koju će dobiti od istinskog Gospodara na Danu ponovnog proživljenja. Zasaditi voćku, posijati plodove, obraditi neobrađenu zemlju, kultivirati zapušteni prostor, navodnjavati ili maliorizirati, sve su to aktivnosti za koje će čovjek biti nagrađen. Pored sopstvene koristi, kroz obavezno izdvajanje plodova za zekat na poljoprivredne proizvode, čovjek ispunjava Božiju zapovijed i razvija altruizam i empatiju prema slabima, ugroženima

ili socijalno osjetljivim kategorijama društva, dajući od onoga što pretekne u njegovim svakodnevnim potrebama. Na ovakav način islam čovjeka čini odgovornim za život na Zemlji, upozoravajući ga na pravilan odnos spram podarenog emaneta, istovremeno snažeći njegovu poziciju društvenog bića suosjećajnog i brižnog spram svega stvorenog. Kroz rad je upućen svojevrsan poziv da se neobrađene i zapuštene bosanskohercegovačke njive kultiviraju i obrade, jer je hrana pripremljena sopstvenim rukama najbolja i najukusnija, a plodovi sa svoje njive najsladši. Na to nas obavezuju propisi naše vjere, povijesno iskustvo kao i aktuelna situacija u kojoj se sve više problematizira proizvodnja i distribucija hrane u svijetu.

Literatura

- Abdulhamid Mahmud Tuhmaz (2004). *Hanefijski fikih*, Sarajevo: Haris Grabus.
- Hasani Mustafa i Čeman Senad (2019). *Zbornik radova – Zekat na poljoprivredne proizvode, stoku i trgovačku robu, Osnovne potrebe i njihov utjecaj na zekat*, Sarajevo: El-Kalem.
- Kur'an s prijevodom Besima Korkuta (2012). Sarajevo: El-Kalem.
- Muhammed ibn Ismail El-Buhari (2008). *Buharijeva zbirka hadisa*, prijevod: Hasan Škapur i Hasan Makić, Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć BiH. *Muslimova zbirka hadisa sa komentarom* (2015). *Poglavlje o trgovini*, prijevod i komentar dr. Šefik Kurdić i dr. Semir Rebronja, Zenica, Zenica – CPOCK Novi Pazar.
- Sabik Sejjid (2007), *Fikih-sunne*, Sarajevo, Bookline.
- Sahih el-Buhari, El-Buharijeva zbirka hadisa (2016). *Knjiga o obrađivanju zemlje*, prijevod Mahmut Karalić, Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Seyyed Hossein Nasr (2001), *Susret čovjeka i prirode- duhovna kriza modernog čovjeka*, prijevod i pogovor Enes Karić, Sarajevo: El-Kalem.
- Tirmizijin Džami'us-s-sunen, Tirmizijina zbirka hadisa (2010). *O tumačenju Kur'ana, prijevod i komentar Mahmut Karalić*, Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Tirmizijin Džami'us-s-sunen (2010). *Poglavlja o zekatu*, Novi Pazar: El-Kelimeh.
- Zekat na med – Zekat.ba

الموجز

الأرض أمانة يجب المحافظة عليها بعناية

وحيد أرنأووط

تعاين البوسنة والهرسك بشكل متزايد من مشكلة الأراضي الزراعية غير المستصلحة والمتروكة، مما يتسبب في نقص المواد الغذائية وتراجع الثروة الحيوانية، وإلى ابتعاد الإنسان عن أداء رسالته «خلافة الأرض»، تجاه «رب الأرض» و«حائزها» وخيراتها. لقد حللنا في هذا المقال الدروس الإسلامية الشاملة حول الحاجة إلى استغلال الأرض وثقافة الزرع والتعاون فيما بين الناس، وكذلك أحكام زكاة المحاصيل الزراعية، مما يبرز التعاطف مع المحتاجين من أفراد المجتمع. إن الهجرة من الأرياف إلى المدن أنتجت رفضاً للزراعة باعتبارها نشاطاً بشرياً غير ملموس وأقل قيمة، وهذا ما ينبغي التنبيه إليه والتحذير منه، لأننا خلقنا من الأرض ومنها نستمد غذاءنا، فهي إذا جزء لا يتجزأ في كل فرد منا، وفيها نعود جميعاً.

الكلمات الرئيسية: الأرض، الإنسان، زراعة الأرض، الاستصلاح، الاستئجار، التنازل، المنح، زكاة المحاصيل الزراعية، الغمار، الممتلكات.

Summary

THE EARTH IS AMANAT THAT HAS TO BE KEPT WITH CARE

Vehid Arnaut

Bosnia and Herzegovina is faced with a growing problem of abandoned and uncultivated lands, which in turn results in shortages of food, losses in livestock funds, and most importantly alienation of man from his role and his mission here on the earth as 'khalifa'- vicegerent, 'master' or the 'owner' of the Earth and its blessings. In this article, we analyse the universal messages of the Qur'an regarding the benefits of cultivating lands, the significance of helping one another, and regulations regarding the Zakat on agricultural products through which we express empathy with underprivileged members of society. The process of migration of the population from agricultural towards urban areas brought about aversion to agriculture as a lesser-valued human activity. This is something we need to address, for from the earth we are created, from its fruits we live and thus it is an integral part of all of us and to it we shall all return.

Keywords: earth, man, cultivation of land, renting, cession, gift, zakat on agricultural products, fruits, property

NIŽE STRUČNE DOMAĆIČKE ŠKOLE U BOSNI I HERCEGOVINI (1952–1958)

Mina KUJOVIĆ
m_nuhic@yahoo.com

SAŽETAK: Niže stručne domaćičke škole su bile četverogodišnje škole za školovanje ženske omladine, otvarane su 1952. i 1953. godine u brojnim bosanskohercegovačkim gradovima, a zatvarane od 1957. do 1958. godine. Tokom šestogodišnjeg rada izvele su dvije generacije svršenih učenica. Ove škole nisu dobile svoj pravni status (rang) pa tako ni svršene učenice tih škola nisu mogle steći pravo stručno zvanje, ali su, osim novih znanja i stečenih vještina iz domaćinstva, mogle raditi kao pomoćne radnice u raznim ustanovama i preduzećima.

Ključne riječi: školovanje ženske omladine, domaćičke škole, niže stručne domaćičke škole, prosvjetno-domaćički tečajevi

Uvod

Ženske stručne i zanatske škole u određenom historijskom periodu otvarane su po bosanskohercegovačkim gradovima. To su bile škole u kojima je ženska omladina, koja nije mogla ili nije htjela nastaviti školovanje, dobivala određena znanja iz krojenja, šivanja i ručnog rada. Dobivena znanja korištena su u većini slučajeva za potrebe vlastitog domaćinstva. Uz to, ove su škole davale i kadar za učenje krojačkog zanata iako je poznato da su se zanati trebali učiti putem zanatskih naukovanja kod privatnih obrtnika. Kao i brojne druge, tako su i ove škole naslijeđene iz prethodnog, prijeratnog i poratnog perioda, a djelovale su do školske 1947/48. godine, kad je donijeta odluka o ukidanju stručnih i zanatskih ženskih škola. Do ponovnog otvaranja ovih škola

došlo je 1951/52. školske godine i to prvenstveno u većim gradskim centrima gdje su školovanje i radno zbrinjavanje ženske omladine postali ozbiljan problem. Bilo je i slučajeva da se ženskoj omladini otežavalo izučavanje nekog zanata, jer je radije korištena nekvalificirana ženska radna snaga. Stoga je i razumljivo da su na ponovno otvaranje ženskih stručnih škola utjecali više socijalni nego neki drugi faktori. Škole su ponovo otvarane na osnovu interesa i traženja pojedinih opštinskih i gradskih narodnih odbora iz brojnih bosanskohercegovačkih gradova.

Uvidom u dokumentaciju koja se odnosi na rad ženskih stručnih škola nakon njihovog ponovnog otvaranja saznajemo da je njihovo djelovanje bilo povezano s brojnim problemima koji su u različitim gradskim sredinama različito rješavani.¹

Najzastupljenije su bile niže stručne domaćičke škole (NSDŠ) koje su u nekim dokumentima nazivane i ženske stručne domaćičke škole. Otvarane su od 1951/52. školske godine, a počele su se zatvarati od 1957. godine. U okviru NSDŠ djelovali su povremeno i prosvjetno-domaćički tečajevi u trajanju od tri do šest mjeseci, a pohađale su ih najčešće djevojke i mlade žene u seoskim i prigradskim sredinama. Tečajevi su otvarani i nakon što su NSDŠ zatvorene, kako bi se nastavilo školovanje ženske omladine i kako bi se zbrinule stručne učiteljice koje su nakon zatvaranja NSDŠ ostajale bez zaposlenja.

¹ Dokumentacija je pohranjena u Arhivu Bosne i Hercegovine u arhivskim fondovima, Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH, 1951-1956 i Savjet za školstvo NR BiH, 1956-1958.

Otvaranje nižih stručnih domaćićkih škola tokom 1952/53. školske godine

Kako svršenice prosvjetno-domaćićkih tečajeva nisu dobijale nikakve školske kvalifikacije niti u školskom sistemu neki rang, počeli su se javljati zahtjevi za otvaranjem škola u kojima bi se obrazovala kvalificirana ženska omladina. Tokom jula i augusta 1952. godine na adrese svih gradskih i opštinskih narodnih odbora iz Sarajeva je stigao raspis Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH u kojem je navedeno kako u mnogim bosanskohercegovačkim sredinama postoji veliko zanimanje za otvaranje i rad domaćićkih škola za žensku omladinu. Navedenim raspisom uposlenici prosvjetno-kulturnih organa pri tim odborima bili su zaduženi da u svojim sredinama organizuju ponovno otvaranje nižih stručnih domaćićkih škola.² Povodom ovog raspisa, u Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH su iz sreskih i opštinskih odbora stigli različiti odgovori u kojima se izražava: veliko zadovoljstvo iz Visokog³ i Cazina⁴ do informacija kako u određenim sredinama nema uslova za njihovo otvaranje⁵, ali da za njih postoji veliki interes građanstva. Niže stručne domaćićke škole počele su se otvarati od 1952. i 1953. godine i u gradovima u kojima su za njihov rad osigurani veoma skromni materijalni i prostorni

uslovi. U Bosni i Hercegovini su do kraja školske 1952/53. godine otvorene 24 četverogodišnje niže domaćićke ženske škole, a do kraja sljedeće školske 1953/54. godine otvorene su još tri pa ih je bilo ukupno 27.⁶ S obzirom na specifičnosti ove vrste stručnih škola za koje su školske prostorije kao: radionice, dobro opremljeni radni kabineti, kuhinje, vrtovi i dvorišta bili preduslovi za uspješan rad, neznatan broj tih škola je samo djelimično ispunjavao uslove. Jedna od glavnih grešaka prilikom otvaranja ovih škola bila je u tome što su se one 1952/1953. školske godine otvarale i u onim gradovima u kojima nisu za njih postojali, niti osigurani, kako materijalni uslovi tako ni odgovarajući smještajni prostor.⁷ Rad ovih škola je u narednoj 1954/1955. godini bio težak jer se materijalni uslovi nisu popravili, a broj učenica se znatno povećao.⁸

Rad nižih stručnih domaćićkih škola

Niže stručne domaćićke škole su trajale četiri godine. Nastavni planovi i programi u tim školama utvrđivani su za svaki pojedini predmet. U ovim školama nastavnim programom je bilo predviđeno da se uče predmeti iz općeg obrazovanja po programima za osmoljetke, a zatim, kao stručni predmeti u školama je trebalo da se

predaju: domaćinstvo sa kuhanjem, krojenje, šivanje i ručni rad. Jedan od najvećih problema za rad u ovim školama tokom čitavog perioda njihovog trajanja bili su udžbenici. Samo su se neki udžbenici pisali i izdavali posebno za ove škole, a nabavljali su se u drugim republikama, dok su za većinu predmeta predavači predavali i ispitivali učenice bez udžbenika.⁹

U četverogodišnje niže domaćićke stručne škole u I razred upisivane su djevojčice sa svršenom osnovnom školom, a u II razred djevojčice koje su završile jedan razred neke druge srednje škole, najčešće gimnazije. Ovo nisu bile rangirane škole pa nisu ni svršenim učenicama davale određene kvalifikacije nego samo opće obrazovanje za žensku omladinu. Iz ovih škola učenice su mogle ići dalje na odgovarajuće zanate ili u srednje stručne škole. One djevojčice koje nisu išle na dalje školovanje u okviru ovih škola jedino su sticale neke vještine i obrazovanje koje su mogle koristiti u privatnom domaćinstvu. (Papić, 1981:163)

Na temelju podataka iz zbirnih izvještaja za školsku 1953/54. godinu iz 24 NSDŠ saznajemo da su te škole pohađale 2923 učenice.¹⁰ Tokom školske 1954/55. godine 27 NSDŠ pohađalo je 3340 učenica koje su bile raspoređene 127 odjeljenja.¹¹ Kad se uzmu u obzir uslovi pod kojima su škole radile i stručnost nastavnog kadra, mnoge su ostvarile veliki uspjeh.

² ABH, SPNK, br. 1150/1952, Ovaj raspis Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH iz jula 1952. godine je ujedno i jedini "zvanični akt" o otvaranju nižih ženskih stručnih domaćićkih škola. U *Službenom listu NR BH* nije objavljen niti jedan pravni propis koji se odnosi na otvaranje, odnosno zatvaranje (prestanak rada) ovih škola.

³ U odgovoru iz Visokog pisalo je kako je u tom mjestu takva škola već postojala pa vlada veliki interes građanstva za njeno ponovno otvaranje. Navedeno je kako za upis u prvi razred već ima 40 do 50 kandidatkinja, budućih učenica. Također, za otvaranje škole postoje potrebne prostorije te potrebni inventar i namještaj ženske škole koji "danas koristi Škola učenika u privredi (ŠUP), a koji će izvjesno vrijeme koristiti zajednički."

Iz Visokog su još javljali kako u gradu postoje dvije stručne učiteljice sa "solidnom stručnom spremom" i "dugogodišnjim praktičnim iskustvom."

⁴ Iz Cazina je javljeno kako će škola početi s radom u zgradi bivše Poljoprivredne škole i da su učionice već spremne.

⁵ U Vlasenici i Bratuncu.

⁶ U školskoj 1952/53. godini niže domaćićke škole su radile u sljedećim mjestima: Brčko, Stolac, Bosanski Novi, Zenica, Visoko, Trebinje, Maglaj, Bosanski Šamac, Mostar, Ljubuški, Cazin, Bijeljina, Prnjavor, Konjic, Derventa, Bosanska Gradiška, Gračanica, Sarajevo, Banja Luka, Dobo, Jajce i Čapljina.

⁷ ABH, SPNK, br. 9947 – Zbirni izvještaji nižih stručnih domaćićkih škola iz 24 grada o radu NSDŠ.

⁸ Uslovi za rad znatno su poboljšani u

školama u Gračanici, Brčkom i Bosanskom Novom, jer sutim školama dodijeljene odgovarajuće zgrade.

⁹ Zato je diktiranje gradiva u nastavi zauzimalo najveći dio izvođenju stručne nastave. Za opće predmete korišteni su odgovarajući udžbenici nižih razreda gimnazije, odnosno viših razreda osnovne škole.

¹⁰ ABH, SPNK, 4593/1954. Izvještaji svih 24 niže stručne domaćićkih škola zavedeni su pod jednim brojem.

¹¹ ABH SPNK, 296/1955 NSDŠ su radile u sljedećim gradovima: Sarajevo, Mostar, Zenica, Tuzla, Banja Luka, Jajce, Dobo, Konjic, Trebinje, Foča, Maglaj, Travnik, Bosanska Gradiška, Bosanski Šamac, Sanski Most, Gračanica, Derventa, Stolac, Lištica, Ljubuški, Brčko, Zvornik, Čapljina Bosanski Novi i Bijeljina.

Kriteriji za ocjenjivanje učenica su bili veoma različiti u pojedinim školama.¹² U analizama i izvještajima o ovim školama naročito je isticano da su učenicama i nastavnicima najvažniji predmeti bili šivanje, krojenje, domaćinstvo, nauka o ishrani i kuhanje. U školi su bili zastupljeni predmeti koji se predaju u nižim gimnazijama ili osmogodišnjim školama, osim stranog jezika. U NSDŠ su se upisivale djevojčice poslije završene osnovne škole, s 10 ili 11 godina, koje nisu bile ni tjelesno ni duševno (psihički) dorasle da ovladaju tako opširnim programima, usvoje znanja i da ih, pogotovo znanja iz stručnih predmeta, primjenjuju. (Papić, 1981:165)

Prije početka školske 1954/55. godine izvršena je revizija nastavnih planova i programa za I, II, III i IV razred NSDŠ jer su predstavljali veliko opterećenje, kako za učenice tako i za nastavnice. Smanjeni su općeobrazovni časovi jer je škola trebala biti pretežno stručna. U I i II razredu su smanjeni stručni predmeti, jer su djeca za njih bila još nedorasla. U godišnjim izvještajima iz NSDŠ bilo je malo primjedbi na ove izmijenjene planove i programe. Pomanjkanje udžbenika za pojedine stručne predmete: tekstilna tehnologija, nauka o ishrani, domaćinstvo, osnovi poljoprivrede i teorija kroja bili su veliki problem. Nastavnici su bili primorani na diktiranje gradiva što je oduzimalo dosta vremena, a djeca tog uzrasta nisu bila sposobna da pravilno i brzo bilježe predavanja.

Nastavni kadar u nižim stručnim domaćičkim školama

Na temelju podataka iz zbirnih izvještaja za školsku 1953/54. godinu iz 24 NSDŠ saznajemo da su nastavu

izvodili 106 redovnih i 71 honorarni nastavnik.¹³ U školskoj 1954/55. godini u 27 NSDŠ predavali su 152 stalna i 75 honorarnih nastavnika. Stanje nastavnog kadra prema školskom obrazovanju i stručnoj spremi bilo je dosta raznoliko.¹⁴ U NSDŠ bila je stalno prisutna potreba za stručnim učiteljicama, za predmete: domaćinstvo, nauka o ishrani, osnove poljoprivrede i praktično kuhanje. Većina stručnih učiteljica je bila osposobljena za tekstilnu struku (teorija kroja, šivanje i krojenje) i u nedostatku nastavnika za domaćinstva one su predavale i ovaj predmet. U nekim školama domaćinstvo su predavale i domaćice.

Rang nižih stručnih domaćičkih škola

Nižim stručnim domaćičkim školama ni prilikom osnivanja, a ni kasnije tokom rada, nije određen rang stručne škole niti određen sam status škole. Kad je prva generacija završavala IV razred, postavljala su se pitanja: da li će na kraju školske godine učenice polagati završni ispit, da li će moći nastaviti dalje školovanje i da li će im se u pogledu sticanja kvalifikacija u zanatstvu priznati u izvjesnoj mjeri školovanje u ovim školama. Na savjetovanju ženskih društava Bosne i Hercegovine koje je održano u Sarajevu 13. septembra 1954. godine nisu doneseni određeni zaključci, ali je kroz diskusije i završnu riječ na kraju savjetovanja došla do izražaja, između ostalog, ideja da treba učenicama koja će završiti NSDŠ priznati nivo osnovne škole, ukoliko žele da izučavaju zanat. Toj djeci je trebalo obavezno pružiti perspektivu za daljnje školovanje ili izučavanje zanata.

Ista pitanja i zahtjeve postavljali su roditelji učenica, jer su željeli da se njihove kćerke dalje školuju. Tim povodom Zavod za unapređenje domaćinstva je raspisao anketu u svim NŠDŠ i nakon njene obrade trebalo je odlučiti šta sa svršenom prvom generacijom učenica NSDŠ.¹⁵ U Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH trebalo je odlučiti o rangu NSDŠ te da li će učenice moći nastaviti daljnje školovanje; ili će to biti završne škole koje će ženskoj omladini dati samo određeno domaćičko obrazovanje; ili će to biti stručna domaćička škola koja će polaznicama dati i određene kvalifikacije i zvanje. Ova odluka nije nikad donesena pa su NSDŠ do kraja svog djelovanja 1958. godine ostale škole bez utvrđenog ranga.

Zatvaranje nižih stručnih domaćičkih škola

Već je navedeno da su niže stručne domaćičke škole otvarane 1952. i 1953. godine u brojnim bosansko-hercegovačkim gradovima. Za otvaranje i početak rada ovih škola nije objavljen niti jedan akt u *Službenom listu NR BiH* nego su otvarane na temelju Raspisa Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu Bosne i Hercegovine koji su dostavljeni u opštinske i sreske narodne odbore. Tako je bilo i s njihovim zatvaranjem. Sve odluke usvajane na sjednicama republičkih organa i nižim gradskim organima dostavljane su putem raspisa. U službenom glasilu NR Bosne i Hercegovine za period 1952-1957. godine nema "tragova" o njihovom otvaranju i zatvaranju. Nakon pet godina od njihovog otvaranja, na sjednici Savjeta za školstvo NR Bosne i Hercegovine održanoj 10. septembra 1956. godine

¹² Naprimjer, najbolja srednja ocjena u Maglaju iznosila je 3,77, a najlošija u Jajcu 2,55, a uslovi za rad škola su bili daleko bolji u Jajcu nego u Maglaju gdje su od svih škola bili najteži. Procentalno je najviše prošlo učenica u školi u Gračanici (80%), a najmanje u Jajcu.

¹³ ABH, SPNK, 4593/1954.

¹⁴ Sa srednjom školskom spremom a) stručnih učiteljica: 115 stalnih i 6

honorarnih; b) završena: učiteljska i druga škola: 19 stalnih 31 honorarna; c) sa svršenom VPŠ: 14 stalnih nastavnika i 26 honorarnih; d) s fakultetskom spremom: profesora 4 stalna i 12 honorarnih.

¹⁵ SPNK, 205/1955. Raspis: Na sastanku u SPNK BiH nakon dosta diskusija formirana je komisija od 4 člana koja je trebala da razradi sistem domaćičkog

prosvjećivanja u širem pogledu i putem škole. Bilo je dosta prijedloga i diskusija u vezi s reorganizacijom domaćičkih škola: ili sukcesivno ukidanje ili doškolovanje i dokvalifikacije učenica koje već te godine završavaju NDŠŠ. Ipak, nisu doneseni nikakvi zaključci. O školovanju i obrazovanju ženskog kadra raspravljale su i ugostiteljska, trgovačka i zanatska komora.

zaključeno je da u "cilju definitivnog ukidanja ovih škola treba pristupiti njihovom sukcesivnom zatvaranju."¹⁶

U vezi s ovom odlukom svim opštinskim i sreskim odborima dostavljene su preporuke u tri tačke:

1. Da se u 1956/57. školskoj godini ne primaju učenice u I razrede.
2. Treba učenicama omogućiti da se upišu u neku drugu stručnu školu ili čak i u gimnaziju, a

omogućiti završetak škole učenicama II i III razreda dok one iz IV razreda trebaju završiti svoje školovanje.

3. Tamo gdje postoje uvjeti treba formirati centre za unapređenje domaćinstva koji su trebali preuzeti inventar NDSŠ. U vezi s upisom učenica ovih škola u druge škole u Savjetu za školstvo urađen je *Pravilnik* o polaganju dopunskih ispita za prelazak

učenica NSDŠ u druge srednje škole.¹⁷ Iz Savjeta za školstvo NR BiH opštinskim i sreskim odborima preporučeno je da se "u svojim sredinama usmjere na organizovanje prosvjetno-domaćičkih tečajeva putem centara za unapređenje domaćinstva". Na taj će način i veći broj stručnih učiteljica koje su nakon ukidanja škola ostale bez posla naći novo zaposlenje.

¹⁶ ABH Savjet za školstvo br. 1817/1956. Zapisnik sa sjednice Savjeta za školstvo na kojem je, između ostalog, navedeno kako ove škole puno koštaju, a malo daju. Da bi izašli iz ovog stanja potrebno je izvršiti temeljitu reformu ovih škola jer

ovakve kakve su danas puno koštaju, a ne daju željene rezultate i ne odgovaraju našoj stvarnosti. Na osnovu izloženog u ovoj školskoj godini neće se vršiti upis u I razrede NSDŠ, a ukoliko u pojedinim školama ima dovoljno školskog prostora,

stručnih učiteljica i potrebnog inventara, može se otvoriti prosvjetno-domaćički tečaj. U tečaj se mogu primiti samo polaznice iznad 15 godina starosti, a trajanje tečaja može biti 3, 5 i 10 mjeseci.

¹⁷ ABH Savjet za školstvo br. 2987/1956.

Izvori i literatura

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH): Fondovi: Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BH, (SPNK) 1951-1956. i

Savjet za školstvo NR BiH 1956-1958. Đorđe Pejanović (1953). *Srednje i stručne škole u Bosni i Hercegovini od početka do*

1941. Sarajevo: Svjetlost.

Mitar Papić (1981). *Školstvo u Bosni i Hercegovini, 1941.-1953.* Sarajevo: Svjetlost.

الموجز

مدارس التدبير المنزلي المهنية الدنيا في البوسنة والهرسك (1952-1958)

مينة كويوفيتش

افتتحت مدارس التدبير المنزلي المهنية الدنيا في الكثير من مدن البوسنة والهرسك بين عامي 1952-1953، وأغلقت بين عامي 1957-1958، وكانت مدة الدراسة فيها أربع سنوات وهي مخصصة لتعليم الفتيات. وخلال السنوات الست من عملها خرجت تلك المدارس جيلين من الخريجات، ولكن تلك المدارس لم تحصل على مكانتها القانونية فبقيت خريجاتها بدون مؤهل علمي معترف به، ولكنهن إضافة إلى المهارات التي اكتسبنها في التدبير المنزلي، كان بمقدورهن العمل عاملات في مختلف المؤسسات والشركات. الكلمات الرئيسية: تعليم الفتيات، مدارس التدبير المنزلي، مدارس التدبير المنزلي المهنية الدنيا، دورات التعليم والتدبير المنزلي.

Summary

VOCATIONAL SCHOOLS FOR HOME-ECONOMICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1952-1958)

Mina Kujović

Vocational home-economics schools were four-year schools designed for the education of girls and were opened in years 1952 and 1953 in numerous cities of Bosnia and Herzegovina and were subsequently closed in-between 1957 and 1958. During these six years, two generations of students graduated here. These schools were never given their legal status, therefore its graduates never attained their formal qualifications. However, the skills they learned enabled them nonetheless to get employment as assistant workers in many institutions and companies.

Keywords: schooling female youth, home-economics schools, educational house-keeping courses

LJUBAV HAFIZA ABDULAHA BUDIMLIJE PREMA HARFU

Sead SELJUBAC
Muftijstvo tuzlansko
seljubac@hotmail.com

SAŽETAK: Autor u ovom radu posebnu pažnju posvećuje vezi hafiza Abdulaha Budimlije s harfom. U uvodnom dijelu se osvrće na nastanak te čvrste veze, putem početnog kućnog odgoja i kasnije obrazovanja. Potom, u dva poddijela rada ukazuje na nekoliko vidova konkretizacije Hafizove ljubavi prema harfu. Posebno je obrađen Hafizov boravak u zatvoru i učestvovanje u prepisivanju Mushafa u teškim zatvorskim uslovima, kao i njegovo vlastito prepisivanje Mushafa prije i poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu, dok je službovao u Bijeljini i bio muhadžir u Tuzli. Predstavljen je pronađeni primjerak dijela prepisanog Mushafa u zeničkom zatvoru. U drugom dijelu rada autor je ukazao na Hafizovo nastojanje da kroz kaligrafski izraz pošalje dodatnu poruku muslimanima, na umjetnički način, o potrebi poštivanja pisma Kur'an-i kerima.

Ključne riječi: ljubav, Mushaf, harf, kaligrafija

Uvod

Ovaj rad¹ smo naslovili: "Ljubav hafiza Abdulaha Budimlije prema harfu" želeći da, u okviru govora o rahmetli Hafizu, dodatno osvijetlimo tu stranu njegove ličnosti.

Hafiz je tu ljubav imao u svojim genima. Prema njegovom vlastitom svjedočenju, njegova je nena Latifa bila učena i prepisivala je Mushaf. Sve do ovog rata bio je sačuvan jedan primjerak koji se nalazio kod Emina Granova², Hamidovog sina, u Sarajevu. (Budimlija, 2004:9) Naravno da je sve vrijeme provedeno u mektebu i medresi

hafiz Budimlija nastavio razvijati naklonost prema harfovima, bilo da je riječ o kur'anskom pismu ili arebici.

Konkretizacija te njegove iskrene i srčane ljubavi prema pismu kojim je ispisana posljednja Božija objava Kur'ani-kerim išla je u najmanje tri pravca: podučavanje kur'anskom pismu kroz muallimski rad, prepisivanje Mushafa i bavljenje kaligrafijom. Podučavanje kur'anskom pismu je sastavni dio Hafizovog cjeloživotnog misijskog rada i na tom segmentu se nećemo zadržavati.

1. Prepisivanje Mushafa

1.1. Prepis Mushafa u KPD Zenica

Biografski podaci o hafizu Budimliji koje nalazimo u literaturi neizostavno sadrže i dio koji se odnosi na godine provedene u zatvorskim ćelijama od 7. 9. 1949. do kraja 1953. kada je amnestiran. Zatvorsku kaznu je, nakon što je kao "Mladi musliman" osuđen na 10 godina, izdržavao u Tuzli (Štok), Titogradu (Zagorič), Zenici (KPD), na nekoliko radilišta, a jedno vrijeme i u rudnicima Kreka, Bukinje i Lipnica.

¹ Rad je, rezimirano, izložen na okruglom stolu upriličenom u Bijeljini 22. novembra 2022. godine, povodom 100 godina od rođenja hafiza Abdulaha Budimlije.

² Emin Granov (1920-2002) će provesti

gotovo deset godina, nakon 1945. godine, u prisilnom "kućnom pritvoru" krijući se da ga, kao pripadnika "Mladih muslimana", ne uhapse zajedno s ostalima. Nakon toga je hapšen, bio zatvoren dva

mjeseca i pušten. Vidi: Ključanin, Zilhad (1991). *Mladi muslimani – razgovori sa članovima*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin, 40.; Trhulj, Sead (1992). *Mladi muslimani*, Zagreb: Globus, 13.

U sobi br. 13, I odjeljenja KPD-a u Zenici, bio je, kako on tvrdi, zatvoren "sav bosanskohercegovački ešraf – hodže, svećenici, intelektualci i političari." Blizu 120 zatvorenika, poredanih u četiri reda, na golom podu. Među njima su bili, ciljano izdvajamo njihova imena, Derviš-ef. Spahić³, hfz. Mahmud-ef. Traljić⁴ i hfz. Hamid-ef. Muftić.⁵ Na opravci jedne izgorjele zgrade s radionicama u krugu zatvora srest će, između ostalih, i Omer-ef. Nakičevića⁶, te Omer-ef. Okanovića⁷.

U KPD-u Zenica je odmah poslije Drugog svjetskog rata bila tolerantnija

atmosfera u pogledu vjerske literature ali je poslije ustrožen odnos prema knjigama te vrste, molitvenicima i sl. U zatvoru je već bio unesen jedan broj tih knjiga pa "kada se u jednom periodu pojavio veći broj molitvenika, povedena je istraga i ustanovljeno je da je jedna veća količina molitvenika ostala iza rata na tavanima, te da je našla svoj ilegalni put do ljudi koji su ih trebali."⁸ Hafiz, u tom pogledu, tvrdi (2004:81-82) da im nije bilo "dozvoljeno imati vjersku literaturu, a Kur'an nikako, dok su katolički svećenici imali svoje bravijare." Zato

su bili prisiljeni pisati Mushaf rukom. O tom slučaju govori više izvora. Hafizova *Sjećanja* su jedan od njih.

Jedan primjerak u zatvoru prepisanog Mushafa spominje Kasim-ef. Mašić⁹ tvrdeći da je na početku izdržavanja zatvorske kazne imao Kur'an, ali su mu ga kasnije oduzeli, tako da su oni vještji pisanju kur'anskog pisma, prepisali Kur'an u *notešić džepnog formata* iz kojeg su proučili ni on ne zna koliko hatmi.

Hafiz Fadil Fazlić¹⁰ (2006: 70) također o tome govori u svojoj knjizi o hafizima u Bosni i Hercegovini u

³ Derviš-ef. Spahić (1893-1978), poznati bosanski alim iz Pojska kod Zenice, utemeljitelj i muderris tamošnje medrese, uhapšen je 26.2.1947. godine, pod optužbom da je izazvao pobunu i ustanak protiv Narodne vlasti i pokušao omesti izvršenje odluke o zatvaranju Medrese u Pojskama. Osuđen je, s grupom mješтана, na 8 godina lišavanja slobode s prinudnim radom i 4 godine gubitka političkih i pojedinih građanskih prava. Cjelokupni period svog tamnovanja proveo je u KPD-u Zenica. Zbog primjernog ponašanja kazna mu je smanjena na 6 godina te je na slobodu izašao 26.2.1953. godine. O njegovom životu i radu vidi: Šošić, Dževdet (2015). *Islamska pedagoška misao i praksa Derviš-ef. Spahića*, Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.

⁴ Hafiz Mahmud-ef. Traljić (1918-2002) je jedan od najsnažnijih ulemanskih likova tradicionalne BiH u drugoj polovini XX stoljeća. U aprilu 1947. godine komunističke vlasti su ga, kao "Mladog muslimana", sekretara *El-Hidaje*, pritvorile i osudile na deset godina zatvora uz prisilni rad, zajedno s još devet bošnjačkih intelektualaca, na čijem čelu je bio Kasim-ef. Dobrača. Početak izdržavanja kazne mu je bio 2.6.1947. godine. U zatvoru u Zenici hafiz Traljiće proveo devet godina i osam mjeseci u vrlo teškim uvjetima česte izolacije, samice, staklare i drugih fizičkih i psihičkih mučenja. Izašao je na slobodu početkom 1957. godine. O njegovom životu i radu vidi: Dautović, Ferid (2009). *Hafiz Mahmud Traljić – Život i djelo*, Sarajevo: El-Kalem.

⁵ Za hafiza Hamid-ef. Muftića (1888-1970) hafiz Budimlija kaže (2004:38) da je rodom iz Brčkog, službovao je u Žepču, Banjoj Luci, Brčkom i Zenici gdje je i preselio na ahiret. Jedan je od učesnika Sveislamskog kongresa u Kudusi-šerifu 1931. godine, a bio je i veliki prijatelj

rah. Šekiba Arslana, koji se spominje u njegovoj knjizi *Zašto su muslimani nazadovali a drugi napredovali*. I on je u istom zeničkom zatvoru izdržavao kaznu zbog pripadnosti "Mladim muslimanima". Gospodin Ibrahim Efendić, bosanskohercegovački ambasador u više stranih zemalja, sjeća se da je sa hafizom Hamid-efendijom išao u posjetu velečasnom Milivoju Čekadi (umro 1961), koji je bio prvi župnik novoutemeljene župe sv. Josipa Radnika u Gornjoj Zenici, a koji je zajedno sa hafizom Hamid-ef. bio u zeničkom zatvoru. M. Čekada je osuđen na kaznu zatvora u trajanju 6 godina (od 28.11.1946. do 28.11.1952. god.) Za vrijeme njegovog odsustva mijenjao ga je velečasni Zvonimir Rajić. Ovaj period je orijentaciono važan i kao podatak u koje vrijeme je hafiz Hamid-ef. bio u zeničkom zatvoru jer o tome nemamo preciznih podataka. O hafizu Hamid-ef. Muftiću vidi više u: Fazlić, Fadil (2006). *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, 252.; Mehmedović, Ahmed (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka, 354.; Arslan, Emir Šekib (2001). *Zašto su muslimani nazadovali a drugi napredovali* (preveli Šaćir Sikirić i Muhamed Pašić), Sarajevo: Viskoki saudijski komitet za pomoć BiH, 56-60.

⁶ Omer-ef. Nakičević (1927-) je uhapšen 14.4.1949. u tuzlanskoj grupi "Mladih muslimana". U toj grupi je i osuđen, zajedno s osam drugih, pod optužbom da je bio "vođa grupe zatim njen organizator i povjerenik za srez loparski, a kasnije djelovao kao student Beogradskog univerziteta"... Osuđen je na 20 godina zatvora i 5 godina gubitka građanskih prava. Pušten je nakon 10 godina provedenih uglavnom u zeničkom zatvoru. O njegovom životu vidi u njegovom

autobiografskom djelu: Nakičević, Omer (2017). *U vrtlogu vremena*, Sarajevo: Centar za napredne studije, 168-215.

⁷ Omer-ef. Okanović (1913-1985) je uhapšen u istoj grupi s Omer-ef. Nakičevićem, pod optužbom da je bio organizator aktivnosti "Mladih muslimana" "na sektoru Poljica i Priluka, a osim toga je skupljao podatke o članovima Partije, SKOJ-a i AFŽ-a." Osuđen je, kao i O. Nakičević, na 20 godina zatvora i 5 godina gubitka građanskih prava. Kaznu je izdržavao u KPD Zenica. Pušten je nakon (najvjerovatnije oko) 8 godina jer već u augustu 1958. zasniva radni odnos.

⁸ Jaliman, S. Marić, S. Spahić, R. (2008) *Kazneno popravni dom Zenica*, Zenica: Udruženje penologa F BiH, 79.

⁹ Kasim-ef. Mašić (1919-2001) izdržavao je kaznu sa Budimlijom u istom zatvoru. Zato što se, između ostalog, pridružio Handžar diviziji u junu 1943. i ostao u njenim redovima do svog zatočeništva 1945. Osuđen je na zatvor sa prinudnim radom na period od 13 godina i gubitak političkih i određenih građanskih prava na period 7 godina. U zatvor su mu uračunati dani koje je već proveo u pritvoru od 10. jula 1945. do dana presude. U zatvoru je ostao svih 13 godina. Vidi više u: Omerdić, Muharem (2001). "Kasim-efendija Mašić 20.12.1919.-03.02.2001.", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, LXIII, 1-2, 75-82.

¹⁰ Hafiz Fadil-ef. Fazlić (1951-2012) na ahiret je preselio u Lukavcu nedugo nakon što je, na tribini u džamiji Lukavac Grad, održao predavanje o temi "Dobitnici i gubitnici u sadašnjosti i budućnosti". U prepunom haremu Begove džamije u Sarajevu, dana 28.3.2012. godine, dženaza-namaz hafizu Fazliću, predvodio je njegov sin Muamer-ef. Fazlić. Pokopan je u haremu Ferhadije džamije.

posljednjih 150 godina. Tu on, smještajući događaj u 1953. godinu, navodi da su cijeli Mushaf, u zatvorskim ćelijama, prepisali: Derviš-efendija Spahić, Omer-efendija Okanović i Mustafa-efendija Mujagić¹¹, te da su, nakon toga, prepis pregledali hafiz Mahmut Traljić, hafiz Abdulah Budimlija i hafiz Hamid Muftić.” Hafiz Fazlić napominje da taj prijepis (jedan primjerak) Kur’ana nije sačuvan.

Hafiz Budimlija (2004:81) spominje dva primjerka. On kaže da je jedan takav Mushaf napisao i Derviš-ef. Spahić, muderis iz Pojski kod Zenice, svojom rukom, bez hareketa (vokalizacije), pa su ga hareklejisali hfz. Mahmud-ef. Traljić i on. Hafiz napominje da su, koliko je njemu poznato, jedan Mushaf napisali Mustafa-ef. Mujagić, imam od Cazina, i Omer-ef. Okanović, imam iz Poljica kod Tuzle.

Međutim, Dževdet-ef. Šošić¹², u svojoj knjizi o Derviš-ef. Spahiću (2015:51-52), prenoseći dio koji je sam hafiz Traljić objavio u *Šebi Arusu* iz 1993. godine, citira sljedeće:

Bili su nam oduzeti Kur’ani i druge vjerske knjige. Jednog dana bio

je pozvan Ante Artner¹³, trapist iz Banja Luke, da nešto sprema i čisti na tavanu iznad uprave zatvora. Kad se vratio u sobu, a bio je u sobi dolje i Derviš-ef., rekao je da je našao i donio u sobu nešto na arapskom jeziku, ali ne zna šta je. Kad su Omer-ef. Okanović i Derviš-ef. pregledali ono što je Artner donio, ustanovili su da je to kompletan Kur’an veličine 1,5 × 1 cm. U istoj sobi je bio i hercegovački franjevački provincijal Didak¹⁴ Burić¹⁵, koji je imao naočale velike dioptrije. Okanović ga je zamolio da mu svaki dan pozajmi naočale po jedan sat, kako bi on mogao sebi prepisivati Kur’an. Burić mu je udovoljio želji i Omer-ef. je za mjesec dana prepisao cijeli Kur’an u dva veća notesa. Kada je Omer-ef. završio prepisivanje, onda je Derviš-ef. iz njegova primjerka prepisao sebi Kur’an. Kasnije je i Mustafa-ef. Mujagić, imam iz okoline Bihaća, prepisao sebi Kur’an. I sa ta tri primjerka služili smo se svi, koji smo bili zajedno u sobama. Kad je koji od vlasnika ovih Kur’ana polazio kući, Kur’an je ostavljao drugome i tako redom. Ne znam je li koji od ovih Kur’ana sačuvan.

Na povratku u Sarajevo, s jedne hafiske dove u Srebreniku¹⁶, u aprilu 2015. godine, prolazeći kroz Živinice sa doktorom Mustafom Hasanijem¹⁷ i još nekim profesorima Fakulteta islamskih nauka, doktor Omer-ef. Nakičević se sjetio da ima obavezu porodici Okanović iz Poljica uručiti neki emanet. Doktor Hasani je spomenuo da poznaje Zijada Okanovića, vjeroučitelja iz Poljica koji trenutno živi i radi u Sarajevu. Tako je dogovoreno da emanet preuzme profesor Zijad Okanović, sarajevski vjeroučitelj.¹⁸

Emanet je bio *notes džepnog formata*. Jedan od ona dva (ili možda tri) veća notesa, u koja je u zeničkom zatvoru 1953. godine, za mjesec dana, zatvorenik Omer-ef. Okanović prepisao cijeli Mushaf. Na to nas navodi činjenica da je doktor Nakičević taj notes predao upravo porodici Okanović. Ovo je za sada samo pretpostavka koju bi trebalo potvrditi daljim istraživanjem, u slučaju da je prepisano više od jednog primjerka.

Notes je formata 15 × 10 cm. Deset puta veći od originala s kojeg je Mushaf prepisivan. Uvezan je u tvrdi

¹¹ Mustafa-ef. Mujagić (1914-1989), svršenik bihačke medrese, za kojeg izvori koji o ovom slučaju pišu kažu da je imam iz okoline Bihaća ili imam od Cazina, i rođen je i umro u Bihaću, a službovao je na području Bihaća, Velike Kladuše, Cazina. Zajedno s još nekoliko imama s toga područja zatvoren je kao “Mladi musliman”, i odslužio je zatvorsku kaznu od 4 godine u Banjoj Luci i Zenici. (Dio podataka o njemu smo dobili od njegovog sina Ismeta iz Bihaća u razgovoru obavljenom 22.11.2022.)

¹² Dževdet-ef. Šošić je direktor Elči Ibrahim-pašine medrese u Travniku. Zet je Derviš-ef. Spahića. Oženio je njegovu unuku.

¹³ Ante Artner (1920-1995) je bio dugogodišnji poglavar trapističkog samostana Marija Zvijezda i župnik u Banjoj Luci. Zbog protivljenja namjerama komunističkih vlasti da samostan posve unište, osuđen je na 8 godina zatvora. Odležao je šest, od 1946. do 1952. kao kažnjenik u Zenici. Svoj samostan cijelog života nije napuštao, izuzev u dva slučaja: kad je bio nasilno odveden ili

kad je morao otići na liječenje. Njegov pronalazak malog Mushafa na tavanu se dogodio vjerovatno krajem 1952. jer ga je Okanović prepisao negdje u januaru, a Derviš-ef. od njega prepisao sebi prije nego je pušten krajem februara 1953. Postoji mogućnost i da se sve to dogodilo u 1952. godini jer hafiz Traljić ne spominje godinu. Više o Artneru vidi u: Orlovac, Anto (2020). *Dobri duh Marije Zvijezde – otac Anto Artner (1920.-1955.)*, Sarajevo: Vrhbosanska nadbiskupija.

¹⁴ U tekstu je greškom stavljeno Viktor.

¹⁵ Didak Burić (1898-1974) je 1949. bio provincijalni vikar koji je upravljao Hercegovačkom franjevačkom provincijom. Uhapšen je te godine u Franjevačkom samostanu u Kraljevoj Sutjesci i osuđen je na deset godina zatvora i dvije godine gubitka građanskih prava. Izdržao je pet godina (od 11.5.1949. do 2.5.1954.) u Mostaru, Sarajevu, Zenici i Sremskoj Mitrovici.

¹⁶ Hafiska dova je, u nedjelju, 26. aprila 2015. godine poslije podne-namaza u džamiji džemata Babunovići, MIZ Srebrenik, upriličena za prvu hafizu iz

Srebrenika, hfz. Edinu Mehuljić. Ovoj svečanosti prisustvovali su predstavnici Rijaseta IZ u BiH, Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu, Muftijstva tuzlanskog, Behram-begove medrese, Medžlisa IZ Srebrenik, predstavnici javnog i političkog života Srebrenika, te rodbina i prijatelji mlade hafize. Među prisutnima bio je i tadašnji dekan Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu dr. Ismet Bušatlić. Dovu je proučio njen muhafiz dr. Kenan Musić. Sa istog Fakulteta su bili prisutni i dr. Omer Nakičević i dr. Mustafa Hasani.

¹⁷ Prof. dr. Mustafa Hasani je redovni profesor na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu.

¹⁸ Zijad Okanović (1966-) je bratić Omer-ef. Okanovića. Predsjednik je Udruženja vjeroučitelja Kantona Sarajevo. Nakon završene Gazi Husrev-begove medrese (generacija 1984.) završio je Filološki fakultet u Prištini, odsjek orijentalistika. Godine 2006. upisao je postdiplomski studij na FIN-u na Odsjeku za religijsku pedagogiju. Od 1997. godine radi u prosvjeti, kao nastavnik vjeronauke u Kantonu Sarajevo.

uvez. Unutrašnje stranice su sa sasvim malom marginom od 7 mm. Tekst je pisan crnom tintom. Naknadno su, grafitnom olovkom, uneseni brojevi ajeta na početku stranica jer nisu označeni brojkama unutar teksta, nego samo tačkom u kružnici. Tako je sve do početka sure El-A'raf. (150. str.) Na početku sura su zaokruženi nazivi tih sura. Na vrhu svake desne stranice je naziv sure, a lijeve je broj džuzua. Na dnu desne strane je unesena riječ kojom započinje lijeva strana. Sadržaj stranice odgovara sadržaju u Mushafima. Prepisivan je "po sa-hifama". Na jednoj stranici je 12, 13 ili 14 reda. Notes ima ukupno 220 strana. Završava se s 5. ajetom sure Hud. Malo više od trećine Kur'ana. Prepis je razgovijetan i iz njega je bez muke moguće učiti Kur'an. Eventualne greške su ispravljane jasno. Ako nije dovoljno jasna, ispravka je ponovljena na margini. Na drugoj stranici notesa, ispod teksta, stoji suhom olovkom napisano: 19. III, četvrtak. Ta bilješka odgovara 19. martu 1953. godine. Pošto je to ista olovka kojom su naknadno ispisivani brojevi ajeta na počecima stranica, datum navjerovatnije odgovara vremenu kada je ta numeracija urađena, ali i potvrđuje da je prepis do tada bio završen.

Na praznoj stranici prije završne korice je službeni štambilj na kojem (u dva reda) piše: *Odobrava – Kult. pros. ref.* Ispod je nečitak potpis. Doktor Nakičević nam je pojasnio¹⁹ da se radi o kulturno-prosvjetnom referentu, licu koje je odobravalo svako unošenje ili iznošenje bilo čega iz zatvora. Pomogao mu je da redovno, radi učenja jezika, dobija štampu "list *Birlik* izdavan u Skoplju na turskom jeziku i list *Internacionalna politika* na njemačkom jeziku, izdavan od određenih organa u Beogradu." (Nakičević, 2017: 208) Nije se mogao

sjetiti imena tog referenta, ali mu je zahvalan na pomoći koju je pružao u tom pogledu.

Opisani notes svakako zavređuje da bude obrađen u okviru šire studije. Ovdje smo ga predstavili kako bismo ukazali na aktivnosti koje je imao hafiz Budimlija, zajedno sa svojim zatvorskim "cimerima", kako ih je zvao, u svrhu očuvanja svoje veze sa Kur'ani-kerimom.

1.2. Hafizov prepis Mushafa

Mnogo godina kasnije, hafiz Budimlija i sam prepisuje Mushaf u jednom dužem vremenskom periodu. Godine 1990. on ima prepisanih 15. džuzeva. (Budimlija, 2004: 100) Bio je prepisivanje gotovo kompletirao, a onda je došla agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i jedan broj džuzeva iz treće trećine je nestao. Hafiz je to dovršio do marta 2005. godine. Osman Kavazović (2012:306-324) svjedoči: "Pričao mi je o prepisivanju Kur'ana u vremenu po izlasku iz zatvora, te je između ostalog rekao: "...U tom teškom vremenu, Kur'an mi je bio ona nevidljiva unutarnja snaga."²⁰

O motivima svog bavljenja prepisivanjem Mushafa Hafiz piše u svom pismu upućenom rahmetli hafizu Fadil-ef. Fazliću, nakon dovršetka prepisivanja:

Što se tiče svega onoga što me je rukovodilo da napišem svojom rukom Časni Kur'an, ima više podsticaja. U početku pohađanja medrese u Foči neki udžbenici nisu nam bili dostupni, pa smo bili prisiljeni pisati ih rukom, kao što su Emsila, Bina', zbirke hadisa i sl. Neke od ovih rukopisa i danas posjedujem. Foča je bila poznata po prepisivanju djela na arapskom i turskom jeziku. Osim toga, moja nena rah. Latifa potiče iz ulemanske porodice, pa vele da je i ona prepisivala Mushafe. Kao dugogodišnji imam, hatib, muallim, pa i vaiz, mnogo sam

se služio arapskim pismom i arabicom, kojom se služim kao i latinicom. Sve me to iniciralo da i ja napišem svojom rukom Časni Kur'an (Mushaf) i eto želja mi se ispunila, tako da sam ga završio ovih dana.²¹

Riječ je o prepisu Mushafa dimenzija 21 × 15 cm. Rađen je crnim tušem. Na svakoj stranici je po petnaest reda. Tekst je Hafiz uokvirio sa tri linije. Nazive sura, s naznačenim mjestom objave i brojem ajeta koje sura ima, Hafiz je napisao u posebnim zaglavljljima (unvani) i u tu svrhu je koristio nekoliko boja. Označeni su i brojevi džuzeva. Kraj ajeta je u kupinastom obliku. Brojevi ajeta nisu stavljeni. Rukopis je čitak i jasan. Originalni rukopis prepisa Mushafa hafiza Budimlije čuva se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Kopija je pohranjena u školskoj biblioteci Behram-begove medrese. Unutar stoji napomena: "Ova knjiga je digitalni otisak (kopija), rukom pisanog Kur'ana kojeg je napisao hafiz Abdullah Budimlija. Na osnovu Zaključka Rijasete Islamske zajednice br. 01-SM-03-1649/10 od 5. oktobra 2010. godine, odnosno 27. ševvala 1431. godine po Hidžri, originalni primjerak će se čuvati u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, a kopija štampana u jednom primjerku u Behram-begovoj medresi u Tuzli. (Štampano u "El-Kalemu" – izdavačkom centru Rijasete Islamske zajednice u BiH, Sarajevo, 1432. g. po H./2011. godine)."

Ovaj rukopis je, u svom diplomskom radu (2007. godine) na Fakultetu islamskih nauka, obradio hafiz Ahmed-ef. Huskanović naslovivši ga: "Mushaf h. hfz. Abdullah ef. Budimlije".

2. Hafizova kaligrafska djelatnost

Kada govori o kaligrafiji i prvim levhama koje je napisao, hafiz Budimlija kaže: "Ljubav prema Kur'anu opredijelila me je da se bavim kaligrafijom. U ranoj mladosti divio sam se levhama koje su krasile fočanske džamije, medrese, turbeta, kao i levhama koje je posjedovala moja porodica i familija." (Kavazović, 65)

¹⁹ Razgovor obavljen 12.10.2022. godine u Profesorovom stanu.

²⁰ Osman Kavazović je obavio razgovor s Hafizom u njegovom stanu 1. aprila 2008. godine. Vidi više u: Kavazović, O. (2012) "Životni put i sudbina hafiza Abdulaha Budimlije". U: J. Trbić, ur.,

Semberija kroz vijekove – Zbornik radova sa naučnog skupa "Baština i naslijeđe Semberije", Bijeljina: BZK Preporod, 306-324.

²¹ Fazlić, Fadil (2005). "Rukopis mushafa h. hfz. Budimlije", *Preporod*, XXXVI, 18/812, 29.

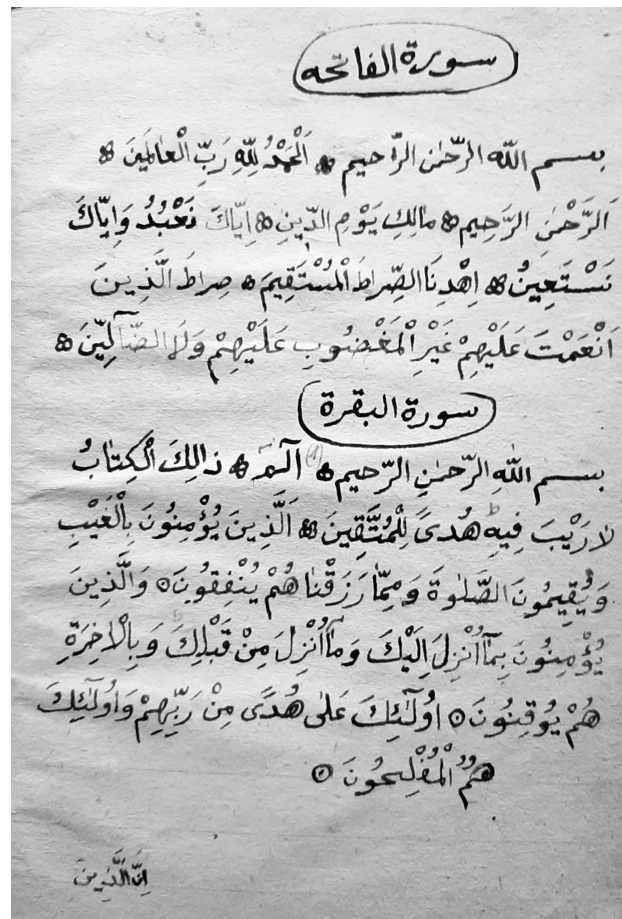

Dolaskom na školovanje u Sarajevo započinje njegova istinska ljubav prema kaligrafiji, te u Šeheru piše prve levhe, zatim protokom vremena razvija, usavršava i njeguje svoj stil u ovoj vrsti umjetnosti.

Na brojnim mjestima u Hafizovoj autobiografskoj knjizi *Moja sjećanja* on spominje kako je izrađivao levhe koje je poklanjao ili pripremao za javne izložbe prilikom njegovog boravka u Tuzli. Jednu takvu levhu uradio je za prostorije Tuzlanskog muftijstva na traženje rahmetli Besim-ef. Čanića²², u decembru mjesecu 1992. godine.; rahmetli Salki Bukvareviću²³ je poklonio (u februaru 1994.) tri levhe za njihove prostorije; jednu je poklonio Hasetu Tiriću²⁴ u martu iste godine; Seadu Seljubcu 5.12.2006. godine²⁵, itd.

Negdje od mjeseca juna 1993. godine je intenzivno, u saradnji sa rahmetli profesorom Fuadom Kasumovićem²⁶, pripremao levhe za buduće izložbe. Kasumović bi tada izlagao i svoje radove koji bi bili u duhu sadržaja izloženih levhi. Levhe su rađene u duhu Kur'ani-kerima. Kasumović mu je donosio materijale na kojima je radio – paus, tuš, i drugo,

a Adil-ef. Pezerović²⁷ je obezbijedio potrebno platno – bijelu, zelenu i crnu svilu. Pripremanje kataloga i još neke poslove na sebe je preuzeo MOS. Oblici kaligrafskog sadržaja ispisanih ajeta na levhama su bili različiti: lampa, kubura, ibrik, i sl. zavisno od sadržaja. U cilju što uspješnije organizacije buduće izložbe Hafiz je za katalog napisao tekst o kaligrafskoj umjetnosti uz obrazloženje svrhe takvih izložbi. Priložena je i Hafizova kratka biografija. Izložba bi se trebala zvati “Nur” (Svjetlo). Do devetog mjeseca 1993. već je imao urađenu 21 levhu. Uz svaku levhu je urađen i prijevod sadržaja. Besim-ef. je apelovao na

glavne imame medžlisa Muftijstva tuzlanskog da prihvate sponzorstvo kako bi se izložba mogla lakše organizirati. Konačno je, u mjesecu

²² Besim-ef. Čanić (1964-2006) je, po povratku sa studija na prestižnom islamskom univerzitetu El-Azher u Kairu, 1990, jedno kratko vrijeme radio u Bijeljini, kao vjersko-prosvjetni referent Odbora IZ-e i imam džamije Mehmed Vahidi-paše (kasnije poznate kao mesdžid u mahali Pašine Bašče). Hafiz Budimlija ga se sjeća (2004:101) kao izuzetno zaslužnog za organiziranje i ugled stranke SDA u Bijeljini. Kada je odlaskom iz Bijeljine u Konjic, u decembru mjesecu 1990. umrla hanuma Besim-ef. (Samira Ibrahim), hafiz Budimlija joj je, u Raincima, iza džume, klanjao dženazu, a 12.6.1992. ga je šerijatski vjenčao sa novom hanumom Sevlidom iz Doboja. (2004:123) Vidi: Behram-begova medresa (2016). *Monografija*, Tuzla:345.

²³ Salko Bukvarević (1967-2020) je hafizu Budimliji bio posebno drag, kao mladi i perspektivni aktivista, a posebno kao jedan od organizatora otpora protiv agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu na području sjeveroistočne Bosne. Često su se družili u vrijeme trajanja agresije na našu domovinu a i nakon toga.

²⁴ Hase Tirić, predratni predsjednik MOS-a za Bijeljenu, a kasnije komandant specijalne jedinice ARBiH “Crni labudovi” i nosilac ratnog priznanja “Zlatni ljiljan”, Hafizu je bio posebno drag. U svojim *Sjećanjima* na više mjesta za njega kaže “naš Hase”. Hase mu se javljao redovno čak i iz posebno složenih situacija, s Igmana, npr. u aprilu 1993. (2004:168) a Hafiz je koristio svaku priliku da se vide (u Fojnici oktobra 1994; na iftarima u prostorijama tuzlanskog obdaništa “Sunčica”, u ramazanu te godine, itd.)

²⁵ Na poleđini levhe urađene u obliku kubure, sa sadržajem Bismille, Hafiz je napisao: “U znak osobite pažnje! Mom poštovanom i dragom dostu prof. mr. Sead ef. Seljubcu poklanjam ovaj moj kal. rad. Tuzla, 5-12-2006. g. Hfz. A. Budimlija”. Ova levha ima svoju priču. Prilikom pripremanja građe za doktorat, boravio sam, zahvaljujući dr. Enesu Kariću, u mjesecu martu 2003. godine u Istanbulu i bio gost Istraživačkog centra za islamsku historiju, umjetnost i kulturu (IRCICA). Želeći se zahvaliti

tadašnjem generalnom direktoru IRCICA prof. dr. Ekmeleddinu Ihsanogluu, poklonio sam mu istu levhu koju je za mene Hafiz uradio ranije. Kada sam, nekoliko godina kasnije, Hafizu ispričao gdje je stigla njegova levha, odmah mi je uradio drugu. Istu onakvu.

²⁶ Umjetnik, akademski slikar Fuad Kasumović (1950-2019), rođen je u Tuzli 1950. godine. Akademiju likovnih umjetnosti završio je u Sarajevu 1977., a u svojoj bogatoj umjetničkoj karijeri svoje radove je izlagao širom BiH i inostranstva, među kojima su i poznate likovne kolonije u Počitelju, Srebreniku i Breškama. U toku svog života bavio se također i dizajnom te scenografijom i slikanjem na svili. Rado je pristao da s Hafizom bude suorganizator zajedničke izložbe radova, 1994. i 1995. godine.

²⁷ Adil-ef. Pezerović (1949-) je bio dugogodišnji tuzlanski imam (Jalske džamije) i predsjednik Regionalnog odbora HO ‘Merhamet’ Tuzla. Pomagao je Hafizu posebno u ratno vrijeme da lakše preživljava svoje muhadžirske dane. Trenutno je u penziji.

novembru 1994. godine, organizirana dugo očekivana izložba. Hafiz o njoj kaže da je to za njega bio izuzetan događaj kojeg je dugo očekivao a i, kako kaže, dugo se za njega pripremao. To je bio, kako on veli, “događaj i za Tuzlu, što je pokazala velika posjeta, iako pod granatama, a i to što su je

posjetile najjemenitnije ličnosti u gradu. Izložba je ostavila vanredan utisak, što se vidi iz knjige utisaka.” (2004:208) S akademskim slikarom prof. Fuadom Kasumovićem Hafiz je autor “...dvije izložbe²⁸ ‘Nur’ i ‘Ezzudžadže’ u Galeriji portreta u Tuzli 1994. i 1995.” (Kavazović, 2012: 66)

Danas njegove levhe krase mnoge kuće, stanove, mesdžide, džamije, prostorije naših institucija, što ukazuje na Hafizovu duhovnu snagu koja se obnavljala i povećavala sa svakim njegovim kontaktom sa svetim harfom. U bilo kojoj formi. (Rahmet mu duši.)

²⁸ U svojim kaligrafskim radovima dr. Mersada-Nurudina Agović (1970-) pokazuje da je učenica hafiza Budimlije. Pred njim 2000. godine usavršava umijeće pisanja arapske

kaligrafije rukopisom “sulus” i “kufi”. Prvu samostalnu izložbu levhi imala je 2001. godine. Od tada je imala mnogo samostalnih i kolektivnih izložbi u zemlji i inostranstvu (Bosna i

Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija). I na postdiplomskom studiju se opredijelila za izborni predmet “Kaligrafija u grafici” kod prof. dr. Fehima Huskovića.

Literatura

- Arslan, Emir Šekib (2001). *Zašto su muslimani nazadovali a drugi napredovali* (preveli Šaćir Sikirić i Muhamed Pašić). Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć BiH.
- Behram-begova medresa (2016). *Mono-grafija*, Tuzla.
- Budimlija, Abdulah (2004). *Moja sjećanja*, Sarajevo: BZK Preporod BiH.
- Dautović, Ferid (2009). *Hafiz Mahmud Traljić – Život i djelo*, Sarajevo: El-Kalem.
- Fazlić, Fadil (2005). “Rukopis mushafa h. hfz. Budimlije”, *Preporod*, XXXVI, 18/812, 29.
- Fazlić, Fadil (2006). *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka i El-Kalem.
- Jaliman, S. Marić, S. Spahić, R. (2008). *Kazneno popravni dom Zenica*, Zenica: Udruženje penologa F BiH.
- Kavazović, O. (2012). “Životni put i sudbina hafiza Abdulaha Budimlije”. U: J. Trbić, ur., *Semberija kroz vijekove – Zbornik radova sa naučnog skupa “Baština i naslijeđe Semberije”*, Bijeljina: BZK Preporod, 306-324.
- Ključanin, Zilhad (1991). *Mladi muslimani – razgovori sa članovima*, Sarajevo: Biblioteka Ključanin.
- Mehmedović, Ahmed (2018). *Leksikon bošnjačke uleme*, Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka.
- Nakičević, Omer (2017). *U vrtlogu vremena*, Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Omerdić, Muharem (2001). “Kasim-efendija Mašić 20.12.1919.-03.02.2001.”, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini*, LXIII, 1-2, 75-82.
- Orlovac, Anto (2020). *Dobri dub Marije Zvijezde – otac Anto Artner (1920.-1955.)*. Sarajevo: Vrhbosanska nadbiskupija.
- Šošić, Dževdet (2015). *Islamska pedagoška misao i praksa Derviš-ef. Spahića*, Travnik: Elči Ibrahim-pašina medresa.
- Trhulj, Sead (1992). *Mladi muslimani*, Zagreb: Globus.

الموجز

حب الحافظ عبد الله بوديمليا للحرف

سعاد سيليباتس

يولي الكاتب في هذا المقال اهتماما خاصا بتعلق الحافظ عبد الله بوديمليا بالحرف. وفي مقدمة المقال يلتفت الكاتب إلى نشأة هذه الرابطة الوثيقة، انطلاقا من التربية المنزلية ومرورا بالتعليم المدرسي. ثم يشير المقال في نقطتين إلى عدة أمثلة ملموسة عن حب الحافظ للحرف. يعالج المقال بشكل خاص الفترة التي أمضاها الحافظ في السجن ومشاركته في نسخ المصحف الشريف في ظروف السجن القاسية، ثم نسخه للمصحف الشريف بمفرده قبل العدوان على البوسنة والهرسك وبعده، عندما كان موظفا في بيلينا، ثم مهاجرا في توزلا. ويشير الكاتب في الجزء الثاني من المقال إلى حرص الحافظ على إرسال رسالة إضافية للمسلمين من خلال التعبير بالخط بأسلوب فني، مفادها ضرورة الاعتناء بالخط القرآني.

الكلمات الرئيسية: الحب، المصحف، الحرف، حسن الخط.

Summary

HAFIZ ABDULAH BUDIMLIJA'S LOVE FOR LETTERS (HURUF)

Sead Seljubac

The author here focuses on hafiz Abdulah Budimlia's affiliation with harf (letter). The introduction part presents the origin of this affiliation in his early childhood through his upbringing at home and later through his education. Further in two sub-sections of the article he presents a number of articulations of hafiz's affection for huruf (letters). In a separate section, he relates about hafiz's time in prison where he took part in making a copy of the Qur'an in difficult conditions and of his own manuscript of the Qur'an written before and after the aggression on Bosnia and Herzegovina, during his service in Bijeljina and later as muhajir in Tuzla. A sample of Mushaf manuscript recovered from Zenica prison is also presented here. In the second part of the article the author points out hafiz's efforts in sending an additional message to the Muslims, through his calligraphy, in an artistic manner, reminding them of the significance of preserving the reverence towards the letters of the Quran –e- Kareem.

Keywords: love, Mushaf, harf, calligraphy

O VIŠEGRADSKOJ REZOLUCIJI 1941. GODINE

Hikmet KARČIĆ

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava
karcichikmet@gmail.com

SAŽETAK: Iskustvo Bošnjaka tokom Drugog svjetskog rata, unatoč svim dosadašnjim istraživanjima, i dalje je nedovoljno poznato. U posljednjim godinama pojavila se teza da je, pored onih poznatih *Muslimanskih rezolucija*, postojala i *Višegradska rezolucija*. Jedan od bitnih nedostataka dosadašnjeg istraživanja jeste da su se ti radovi bazirali na sekundarnoj literaturi, a ne na izvornoj građi. Takav slučaj je i sa pitanjem postojanja *Višegradске rezolucije*. Autor u ovom radu ukratko govori o okolnostima koje su prethodile usvajanju *Višegradске rezolucije*, a potom donosi i njen integralni tekst.

Ključne riječi: Muslimanske rezolucije, Drugi svjetski rat, Bošnjaci, Višegrad, Višegradska rezolucija

Uvod

Historijski kontekst, namjera i okolnost donošenja *Muslimanskih rezolucija* razlikovala se u svakom pojedinačnom slučaju. Uspostavom Nezavisne države Hrvatske (NDH), Višegrad zajedno sa cijelim Podrinjem dolazi pod vlast zločinačkog ustaškog režima. Kako to inače biva u turbulentnim vremenima promjene vlasti – s jedne strane postoje pojedinci koji nastoje zadržati prethodne pozicije, a s druge postoje oportunisti koji nastoje iskoristiti nove okolnosti i prikloniti se promjeni.

Istraživanja o Višegradu tokom Drugog svjetskog rata pojavljuju se tek s padom komunizma i procesom demokratizacije, kada se objavljuju prve knjige o ovoj temi. Ova istraživanja predstavljala su pionirske radove o temi dokumentacije zločina o kojima se pola stoljeća nije smjelo pričati. Ova kratka istraživačka bilješka ima za cilj da *Višegradsku rezoluciju* učini dostupnom istraživačima koji bi se ubuduće bavili

ovim periodom, pokazujući važnost arhivskog istraživanja na konkretnom primjeru *Višegradске rezolucije*.¹ Bez namjere da se rečenice vade iz konteksta, cilj je da se ova rezolucija izdvoji iz skupine poznatih *Muslimanskih rezolucija*, jer ona tu sadržajno ne pripada. Naime, motiv donošenja ove rezolucije bio je osuda pojedinačne zloupotrebe javnih resursa, a ne stajanje u zaštitu osnovnih ljudskih prava. S druge strane, važno je naglasiti da je navedena rezolucija donesena u mjesecu junu 1941. godine, mjesec dana po uspostavi NDH, te da se stavovi pojedinih potpisnika ubrzo poslije mijenjaju, što je vidljivo iz do sada poznate literature i arhivske građe.

Višegradska rezolucija

Na sastanku održanom 24. lipnja 1941. godine na kome su bili prisutni predstavnici svih Muslimana – Hrvata iz kotara višegradskog, a u svrhu uspješnijeg organizovanja i podizanja

Ustaškog pokreta u našem kotaru, kao i što racionalnijeg funkcioniranja komunalnih poslova, donijeta je slijedeća

REZOLUCIJA

Ozbiljnost situacije i opći narodni interesi prisilili su nas da se sastanemo i da pretresemo sva pitanja koja zasijecaju u interese Hrvata kotara Višegradskog, te da pogriješke koje su nastale radom pojedinaca ispravimo.

Mi smo višegradjani kao graničari ponajviše podnijeli žrtava u borbi protiv našeg neprijatelja. Broj strijeljanih i ubijenih na zvajerski način u Svjetskom ratu je sigurno veći u našem kotaru, negoli makar u kojem drugom kotaru naše drage Domovine. Za vrijeme borbe mi smo bili prvi na braniku, pa je logično da smo i najteže podnijeli. Za vrijeme Jugoslavije progoni su bili

¹ Vojni arhiv Beograd, NDH, K.180, 3/1-1, odnosno kutija 180, fascikla 1, broj dok.3. Ovim putem zahvaljujem se kolegi Dejanu Segiću koji mi je ustupio ovaj dokument.

nepodnošljivi, ali naš narod nikada nije klonuo. Naš seljak sa motikom u ruci branio je svoj opstanak i svoju slobodu. Poslije tolikih žrtava i tuđinske vladavine vesela srca dočekali smo slobodu. Nismo mogli da zamislimo da će i u ovom momentu iskrsnuti makar kakvi razlozi nezadovoljstva.

Medjutim danas se stvorila takva psihoza da se mjesto veselja i zadovoljstva svakodnevno stvara bez potrebe nezadovoljstvo i time koči konsolidiranje općim prilikama. Razlog tome je rad i nastojanje izvjesnih ljudi koji su na položajima, a koji bilo iz ličnih interesa, bilo iz nekih drugih razloga stvaraju nezadovoljstvo.

Neki ljudi su shvatili ove momente za lične koristi. Pokušali su i uspjeti da se nametnu našoj sredini. Oni misle da je nužno da oni predstavljaju interese Hrvatske Države i da su oni HRVATI PRVOGA reda. Uvjereni su da nema i nemože biti Hrvata ispred nas Muslimana – Hrvata a protiv ovakog naopakog rada ovih ljudi u ime poštenog našeg pučanstva moramo da dignemo svoj glas i da zamolimo naše nadležne faktore da se ovakvom njihovom radu stane na put. Ovaj njihov štetni rad vidi se iz slijedećih primjera:

Odmah poslije prevrata 1918 godine dolazi u Višegrad g. Ivan Katić, današnji podnačelnik općine sa jednim buretom vina i povijajući se kako je god puhao srpski vjetar i iskorišćavajući mjesne predstavnike ondašnjih režima uspjeva da postane do danas mnogostruki milijunaš. Dovoljno je to samo da se iznese da je od pripadnika političke stranke "J.N.S." najposlije postao najgovorniji "Šutejevac" i sporazumaš, pa eto za nagradu dobiva od Šuteja državno skladište šećera, kao i dozvolu za uvoz kafe, koju dozvolu u naša 4 susjedna kotara niko nije mogao uspjeti da dobije.

Od strane nadležnih vlasti bila je izdata naredba da sve radnje u gradu koje prodaju živežne namirnice moraju biti otvorene. Medjutim radnja Katićevog brata Tome sa kojim on živi u zajednici ne otvara se iako u njoj ima živežnih namirnica. Naši privrednici iz čaršije nebrojeno puta su tražili da i Tomo Katić otvori svoju radnju ali sve ovo ostaje uzaludno.

Mnogi naši privrednici koji makar i jedan sat nisu otvorili svoju radnju kažnjavani su globama, ali Tomo Katić za hator svog brata Ivana, podnačelnika nikada nije pozvan na odgovornost, a kamoli da je kažnjen.

Željezničku restoraciju u Višegradu do danas je imao jedan Srbin, pa kako ona nije mogla ostati dalje u njegovim rukama, bili smo mišljenja da se ona treba da nadležnim putem dadne jednom našem sposobnom čovjeku, mještaninu, koji je bez posla. Katić Ivan u jednom razgovoru karakteristično izjavljuje: "Ja sam željezničku restoraciju rezervirao za moga slugu, koji me vjerno služi već 6 godina, pa neka ju niko drugi ne traži, jer je neće dobiti." Tako je i bilo. Restoraciju je dobio sluga Katićev, a posredstvom zamjenika logornika gosp. Josipa Bešenića.

Ovdašnji Jevrejin Sigman Salamon ima hotelsku radnju i pošto su u radnji postavljeni povjerenici Katić je naredio da se so za potrebe hotela ima od njega uzimati iako do tada nije nikada za ovu radnju od njega uzimao, zbog toga što su je drugi davali po mnogo jeftinijoj cijeni.

Da bi što lakše svoje egoističke poslove svršavao iskorišćuje položaj logornika svoga sestrića Ivica Krilića, koji je ranije stalno boravio u Zagrebu. Tako on sa svojim sestrićem Ivicom, a u sporazumu sa Josipom Boženićem, zamjenikom kotarskog povjerenika i Ismetom Abdulahovićem, povjerenikom u općini postavlja u radnjama povjerenike koji su najvećim dijelom nestručni ljudi i u Višegrad dovedeni sa strane. Većina njih su prijatelji ili rodjaci g. Ivana Katića. Izgleda da nam je uslov da neko dođe za povjerenika u nekoj boljoj radnji taj da mora da bude poznanik ili prijatelj ili pak rodjak Katićev, te da kod njega u njegovoj gostioni stanuje i da se hrani, pa eto ipak na taj način i prihodi povjerenika posrednim putem teku u džep Ivanov.

Organizaciju Ustaškog pokreta u našem kotaru vrše isključivo Hrvati – katolici, iako je nas Muslimana – Hrvata 99%, te nalogno tom Ustaški pokret se i ne razvija sa onim uspjehom kojega su očekivali svi Hrvati ovog kotara. U prilog ovome je i ta činjenica što su svi organizatori ovog kotara. U

prilog ovome je i ta činjenica što su svi organizatori stranci, pa ne poznaju prilike i običaje našeg svijeta, a osobito seoskog pučanstva. Oni ni do danas nisu uspjeti organizirati, već se cijela organizacija sastoji u tome što su u gradu pokupili 20 mladića od kojih je većina neupućena, pa se zbog toga i dešava da se sami vatrenim oružjem ranjavaju iako im je isto dato da čuvaju Državu.

Logornik g. Ivica Krilić kada odlazi roditeljima u Zagreb ostavlja sebi za zamjenika g. Josipa Bešenića, geometra, takodjer stranca koji nikada nije bio Ustaša, niti je do danas ispunio pristupnicu za pristup ovom pokretu, nego je jedino dobar prijatelj njegovih ujaka. U dokaz ovoga navodimo da g. Bašenić kada odlazi na put ostavlja bez ikakve podloge Ivana Katića da vodi poslove logora, koji nema pojma o Ustaškom pokretu, niti o poslovanju u logoru. Stoga se je i dešavalo da su ovi Ustaše pretresali kuće naših dobrih Hrvata – Muslimana i to po nekoliko puta, a bez ikakva uspjeha, pa su ovi naši ljudi dobili pogriješan utisak o Ustaškom pokretu.

Iako se uglavnom vrše pretresi u hrvatskim domovima istina bude po neki slučaj da se pretres izvrši i u domu nekog nehrvata ali je postupak pri pretresu njihovih stanova mnogo umjereniji, i kad im se nadje pokoja vojnička stvar, kao na primjer vojničke deke pa i višak živežnih namirnica ostavlja im se po naredbi g. Bašenića, dok s druge strane naše Ustaše u logoru oskudijevaju sa pokrivačima kao i sa hranom.

Ovakav postupak nema opravdanja, pa makar g. Bašenića majka bila i Srbijanka, a on prilikom zadnjih zastupničkih izbora glasao za najvećeg protivnika Hrvata čuvenog popa Milana Božića i makar da se je sa njegovog stanbenog balkona održao najvatreniji govor 27/3 o.g. za bivšu Jugoslaviju, a protiv petokolonaca. G. Bešenić rijetki koji dan da je u mjestu već je na raznim putovanjima bila ona potrebna ili ne, pa bila i stvarima našeg kotara ili ne, padaju na teret našeg građanstva, jer ih blagonaklono honorise gradonačelnik g. Ismet Abdulahović iz općinske blagajne.

Pored svega navedenog o logoru napominjemo još i to da Katić Ivan i njegov

sestrić Krilić Ivica te Bešenić Josip njihov prijatelj nisu imali povjerenje ni prema kome od naših ljudi da ga postave za blagajnika u Ustaškom logoru, nego su i ovdje postavili svog rođaka Katić Tomu kojega su prije mjesec dana doveli u Višegrad.

Na čelu višegradske općine nalazi se g. Ismet Abdulahović i Ivan Katić, pa od kako su oni na upravi ove općine doveli su općinske financije u najhobotičnije stanje, a protiv sebe raznim nezakonitim postupcima izazvali su gnjev građanstva. Ovo su učinili time što bez potrebe nadležnog odobrenja postavljaju razne namještenike i vrše materijalno stanje ne može popraviti niti prisilnim zajmom niti dobrovoljnim priložima ovdajšnjeg pučanstva, kao ni raznim nezakonitim novčanim

kaznama, koje usmeno izriču i odmah izvršuju bez da bi primljene iznose dali ma kakve priznanice.

Osim toga oni pretresaju naše hrvatske domove i gdje im uspije tu pronadju makar i 2. kg. makarona i 4 kg. šećera oduzimaju iako Ustaše u Višegradu po nalogu Bašenića vraćaju nehrvatima i po 20 kg. zejtina i 20 kg. pirinča. Čak se je g. gradonačelnik u jednom društvu hvalio da je od svih kazna koje je izrekao odnosilo se 98% na Muslimane. Ovakav postupak gradonačelnika g. Abdulahovića Ismeta nama je nerazumljiv.

Da bi se ovo nezdravo stanje u višegradskom kotaru popravilo ističemo da je neophodno potrebno izmjeniti sadašnju upravu općine, kao i Ustaški logor i u ove ustanove dovesti ljude od

autoriteta i razumjevanja. Smatramo da imamo pravo na gornje zahtjeve, jer smo zaista mnogo po nosili i svi se osjećamo Hrvatima. Mislimo da se nama može prepustiti da u našim prilikama vodimo naše poslove i nije potrebno da nam se nameće tutorstvo kao što smo ga imali u bivšoj Jugoslaviji.

Mi mještani smo spremni da primimo svu težinu tereta i dužnosti a tako isto i punu odgovornost za svoj rad.

ZA DOM SPREMNI!

/ovlašćeni na potpis rezolucije ispred prisutnih/

M. Hadžihalilović

Kotarski povjerenik

Abdulah S. Ploskić

Čavkušić S. Ibrahim v.r.

الموجز

بيان فيشيغراد لعام 1941

حكمت كارتشيتش

رغم كل الأبحاث التي أجريت حتى الآن، فإن تجربة البشاعة أثناء الحرب العالمية الثانية ما تزال غامضة في الكثير من جوانبها. ظهرت في السنوات الأخيرة فرضية تفيد بوجود «بيان فيشيغراد» إلى جانب بيانات المسلمين المعروفة. ومن النواقص المهمة في الأبحاث السابقة أنها كانت تستند إلى مراجع ثانوية وليس إلى المواد الأصلية. وهكذا هو الحال مع «بيان فيشيغراد». في هذا المقال يتحدث الكاتب بإيجاز عن الظروف التي سبقت اعتماد «بيان فيشيغراد»، ثم يقدم النص الكامل للبيان.

الكلمات الرئيسية: بيانات المسلمين، الحرب العالمية الثانية، البشاعة، فيشيغراد، بيان فيشيغراد.

Summary

ABOUT THE VIŠEGRAD RESOLUTION OF THE 1941

Hikmet KARČIĆ

Despite all the research so far, the experience of Bosniaks during World War II is still not sufficiently known. Only in the last few years, the theses have appeared that along with the known Muslim resolutions of 1941, there was also the *Višegrad Resolution*. One of the larger drawbacks of the research so far is that it was based on secondary sources rather than on the original texts. The same is the case with the issue of the existence of the *Višegrad Resolution*. The author here briefly describes the circumstances that preceded the bringing of the *Višegrad Resolution* and then presents its entire text.

Keywords: the Muslim Resolutions, World War II, Bosniaks, Višegrad, the *Višegrad Resolution*

Prof. dr. sc. Dževdeta Ajanović (1943 – 2023)

Godina 1993., početak rada Islamske pedagoške akademije u Zenici, prvi susret s prof. Ajanović. Bilo je to vrijeme osobne zbunjenosti, velikog bola i neupitne komunitarne poistovjećenosti s Bosnom i bosanskim muslimanima. Bili smo Profesoricini asistenti, učili smo prve korake akademskog hoda od prof. Ajanović. Bez nadmenosti, bez isticanja razlike u našim akademskim zvanjima, prof. Dževdeta je strpljivo, blago i s povjerenjem oblikovala naše početke. Ako smo kasnije dali svojim asistentima makar zehru onog suštinskog ljudskog, to je od prof. Ajanović, ona nas je tome naučila.

Profesorica je bila nosilac kolegija Pedagogija, u početku na samo jednom odsjeku koji je postojao na IPA u Zenici, kao i na nizu pedagoških predmeta na Pedagoškoj akademiji u Zenici. Sve što se poslije dešavalo u razvoju pedagogije na IPF UNZE, Profesorica je ohrabivala, nenametljivo instruirala, na svoj osobeni način bila prisutna.

U danu njenog preseljenja na Bolji Svijet, razgovaramo s pojedinim kolegama s Odsjeka za pedagogiju na Filozofskom fakultetu UNSA, na kojem je stekla svoju penziju. I tu jednaka ganutost njenim odlaskom, ali i neupitno slaganje oko onog najvažnijeg i najteže

dostižnog – dobar Čovjek. I ovo prigodno pisanje bilo bi nepotpuno bez spominjanja, pored znanstveno-istraživačke snage prof. Ajanović, njene velike ljubavi prema porodici i rahmetli suprugu, prof. dr. sc. Ekremu Ajanoviću. U ljeto prošle godine, na promociji biografske knjige o prof. Ekremu Ajanoviću, u prepunoj sali Doma kulture u Tešnju, dok se govorilo o biografiji, Profesorica s napregnutošću prati govornike vjerno, odano bdijući nad uspomenom nad rahmetli suprugom. I opet velika lekcija otmjene, obrazovane i plemenite žene: o važnosti naših osobnih, porodičnih memoriranja, ali i memorija jedne zajednice.

S poštovanjem,
Edina Vejo i Izet Pehlić

Upute za autore

Novi Muallim je stručni časopis koji je otvoren autorima koji se bave temama i pitanjima obrazovanja i odgoja u širem i užem smislu. Specifični interes *Muallima* predstavljaju teme, pitanja i problemi islamskog vjerskog obrazovanja i odgoja u predškolskim ustanovama, osnovnim i srednjim školama, vojsci i drugim ustanovama i institucijama. Središnje, područje *Muallimovih* istraživanja i zanimanja predstavlja islamsko obrazovanje i odgoj u okviru vjerske pouke, srednjih vjerskih škola (medresa), islamskih pedagoških fakulteta i Fakulteta islamskih nauka. *Muallim* se bavi i drugim tradicionalnim i savremenim faktorima relevantnim za odgoj i obrazovanje. U svim ovim i drugim područjima *Novi Muallim* prati teorijska i praktična dostignuća i iskustva u svijetu, u našim obrazovnim zavodima i ustanovama i posebno u islamskom svijetu te kod nas, u Islamskoj zajednici, odnosno u radu imama, muallima i nastavnika.

Novi Muallim objavljuje znanstvene i stručne radove koji neposredno ili posredno obrađuju pitanja univerzitetskih teorijskih i primijenjenih disciplina u Bosni i Hercegovini i svijetu.

Novi Muallim prihvaća članke koji su izvorne primarne publikacije, znači da prije nisu objavljeni u časopisima. Prethodno objavljivanje na skupovima mora biti naznačeno, a pridonose znanstvenoj zajednici i potvrđeni su od recenzenata.

Objavljivanje

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji nisu ranije objavljeni u drugim publikacijama, osim uz posebno odobrenje Redakcije.

Odluku o objavljivanju teksta donosi Redakcija uzimajući u obzir mišljenje recenzenata.

Redakcija nije dužna obrazlagati svoju odluku bilo da se radi o prihvatanju ili odbijanju teksta za objavljivanje. Tekstovi koji ne budu priređeni prema Uputama za autore, bit će vraćeni autorima. Rukopise možete slati na adrese elektronske pošte: muallim@bih.net.ba i nmuallim@rijaset.ba.

Recenzije

U *Novom Muallimu* se objavljuju radovi koji podliježu recenziji. Redakcija časopisa će za svaki rad imenovati dva recenzenata. Oni će pregledati nepotpisan rad i svoje mišljenje dostaviti Redakciji. Mišljenje recenzenata je u principu stav Redakcije. Recenzije ne predstavljaju samo općenitu ocjenu vrijednosti rada, već procjenu tematske podobnosti rada za *Muallim*. Recenzije su internog karaktera. Recenzije radova bit će date na uvid autoru (bez imena recenzenata) kako bi se izbjegli nesporazumi usljed mogućeg različitog razumijevanja obrađivane materije. U slučaju neslaganja konačnu odluku donosi uredništvo.

Karakter radova

Časopis objavljuje:

- a) izvorne naučne članke koji sadrže do sada neobjavljene rezultate istraživanja koja korespondiraju sa osnovnom misijom časopisa;
- b) izlaganje sa naučnog i stručnog skupa, uz uvjet da prethodno nije objavljeno u zborniku radova skupa;
- c) stručne članke koji nude korisne prijedloge za određene struke i pri tome ne moraju obavezno sadržavati izvorna istraživanja autora;
- d) osvrtne na zanimljive i korisne publikacije koje su u skladu sa osnovnom misijom časopisa;
- e) prikaze zanimljivih i za struku korisnih studija, zbornika i drugih stručnih publikacija;
- f) korisne priloge iz struke i za struku, a ne moraju predstavljati izvorna istraživanja;
- g) prijevode članaka koji odgovaraju osnovnoj misiji časopisa.

Radovi se kategoriziraju u sljedeće osnovne kategorije:

- izvorni naučni članci;
- izlaganja sa naučnih i stručnih skupova;
- stručni članci;
- osvrti;
- prikazi;
- prilozi;
- prijevodi

Autor

Na početku rada autor treba da napiše: naučnu titulu, ime i prezime te akademsko zvanje.

Npr: Prof. dr. Mujo Slatina, redovni profesor

Sažetak

Iza naslova rada napiše se sažetak obima od 150 do 200 riječi. Isti tekst će se ponuditi u prijevodu na arapskom i engleskom jeziku na kraju rada. (Prijevode osigurava Redakcija)

Ključne riječi

Nakon sažetka treba navesti ključne riječi u radu.

Obim rada

Rad treba da bude obima između 10000 i 40000 hiljada znakova računajući i fusnote i literaturu, napomene, uključujući razmak.

Oprema rada

Prilozi trebaju biti pripremljeni u standardnom formatu A4 (jednostruki prored, Times New Roman, veličina slova 12). Valja izbjegavati neuobičajene tipove slova. Bilješke smjestiti na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i email)
1. stranica: naslov i podnaslov, sažetak na jeziku teksta
2. stranica i dalje: glavni dio teksta

Popis literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koje se nije moglo integrirati u tekst. Fotografije koje se prilažu uz tekst, moraju biti uključene unutar rada s potpisom, a elektronskom poštom dostavljene kao prilozi u formatu .bmp., .jpeg, .tiff, ili psd.

Sve odjeljke i pododjeljke numerirati arapskim brojkama ((1. / 1.1. / 1.1.1.), izbjegavajući pri tome više od tri nivoa. Za različite nivoe upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu se sastoje od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te ako je relevantno, broj stranice nakon dvotočke (sve u zagradama), npr. (Karić, 1987) ili (Džananović, 1993: 10). Ako je autorovo ime u tekstu navoditi na sljedeći način: Nakičević (1973: 340) tvrdi...

Kraće navode treba početi i završiti navodnim znakovima (""), a sve dulje navode (više od 40 riječi) treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim retkom od ostatka teksta, uvučeno i manjom veličinom slova (10), bez navodnih znakova. Ispuštene dijelove označiti s po praznim slovnim mjestom i trima točkama prije i poslije prekida.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika priloga treba pisati kosim slovima i popratiti prijevodom (označenim jednostrukim navodnim znakovima, npr. *What* što'. Primjere iz jezika za koje se ne koriste latinska slova, transliterirati, osim ako postoji uvjerljiv razlog za zadržavanje originalne grafije.

Primjere treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama te odvojiti od glavnog teksta praznim recima. Grupirati primjere korištenjem malih slova, a u tekstu pozivati se na primjere kao (2), (2a), (2a,b), (2 a-b), ili (2) b.

Primjeri koji nisu uzeti iz jezika na kojem je prilog napisan treba popratiti odgovarajućim glosama (koje prema potrebi daju ekvivalente na jeziku priloga riječ po riječ, ili morfem po morfem), te prijevodom unutar jednostrukih navoda. Početak riječi ili morfema u glosi podesiti prema početku riječi odnosno morfema u primjeru.

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati potpunu bibliografije korištene literature.

Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecedom prema prezimenima autora. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obježiti malim slovima (npr. 1998a, 1998b).

Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu. Imena autora valja dati u cijelosti, a ne zamjenjivati ih inicijalima, osim ako sam autor obično koristi samo inicijale.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane na ovaj način i koristeći sljedeću interpunkciju:

- prezime (prvog autora/ice), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora/ica (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zareza brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika/ice, nakon zareza skraćena ur., naslov knjige, nakon zareza broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), mjesto izdavanja, izdavač
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Knjige

Prezime, Ime (2000). *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. Mjesto: Izdavač.

Džananović, Ibrahim (2004) *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946.* Sarajevo : Fakultet islamskih nauka u Sarajevu.

Šamić, M. (1977). *Kako nastaje naučno djelo*. 4. izd. Sarajevo: Svjetlost.

Spahić, M. i Hamzić, M. (2007). *Društveno-etički pojmovnik*. Sarajevo: Bookline.

Fejzić-Čengić, F., Šuško, Dž., Šeta, Đ., Tahirović, S., Mušinić, E., Dedović, S., Ibrahimović, A. (2010). *Prilozi za istraživanje sociokulturnog položaja žene u BiH: izabrana bibliografija (1900-2010)*. Sarajevo: CEI Nahla.

Schimmel, A. (2004). *Geografija pjesnika*. Preveo sa engleskog jezika Enes Karić. Sarajevo: Bemust.

Prilozi/poglavlja u knjigama/zbornicima

Prezime, Ime (1999). Naslov priloga prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan. Ime, Prezime (ur.): *Naslov knjige prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je knjiga objavljena*. (3. izd.). Mjesto : Izdavač, broj strane.

Džananović, I. (1999). Metodologija. U: F. Karčić, ur. *Primjene šerijatskog porodičnog prava kroz praksu Vrhovnog šerijatskog suda 1914.-1946.*, (3. izd.). Sarajevo : Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 3-56.

Članci u časopisima (nazivi časopisa navode se u cijelosti.)

Prezime, Ime (1999). "Naslov članka prema pravopisnim pravilima jezika na kojemu je prilog napisan". *Naziv časopisa*, godište, broj: broj strane.

Omer Nakičević (2005), "Uloga hadisa u izgradnji islamske ličnosti", *Novi Muallim*, XIII, 53, 23-26.

Neobjavljena (arhivska) građa: pri prvom navođenju pun naziv arhiva, mjesto arhiva, redni broj i naziv fonda, signatura predmeta.

Arhiv BiH, Sarajevo, F. 23, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijalni spisi, br. 317.

ISSN 1512-6560 = NOVI MUJALIM
E-ISSN 2566-3208

9 771512 656009